

ISSN 2521-1749 (Print)

ISSN 2616-8774 (Online)

НАУКОВИЙ ВІСНИК ІЗМАЇЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 55

Заснований у 1997 році

Ізмаїл

2021

DOI: 10.31909/26168774

УДК 378:001.891

На підставі наказу Міністерства освіти і науки України № 1471 від 26.11.2020 р.
журнал внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
у галузі історичні науки (032 Історія та археологія).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB №22509-12409ПР від 01.12.2016

Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету :
збірник наукових праць. Серія: Історичні науки. Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2021. Вип. 55.
224 с.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Ніколасв Микола – головний редактор, доктор історичних наук, професор (Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна); **Циганенко Лілія** – заступник головного редактора, доктор історичних наук, професор (Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна); **Арделану Костянтин** – доктор історичних наук, професор (Університет «Dunarea de Jos», Румунія); **Барка Віталій** – доктор історичних наук, професор (Інститут археології та історії мистецтв, Румунія); **Дроздов Віктор** – кандидат історичних наук, доцент (Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна); **Енаке Джордж** – доктор історичних наук (Університет «Dunarea de Jos», Румунія); **Кононенко Валерій** – доктор історичних наук, професор (Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського, Україна); **Кройтору Костін** – кандидат історичних наук, науковий співробітник (Музей Браїли «Карол I», Румунія); **Морошан Наталя** – кандидат історичних наук (Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна); **Мустяце Сержіу** – кандидат історичних наук (Кишинівський державний педагогічний університет імені І. Крянге, Молдова); **Пасічник Наталя** – доктор історичних наук, професор (Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, Україна); **Петков Петко** – доктор історичних наук, професор (Великотирнівський університет «Св. Св. Кирило і Мефодій», Болгарія); **Попа Олександр** – доктор історичних наук, професор (Академія Румунії, Румунія).

Відповідальний за випуск – Мартинчук Олена

Рекомендовано до друку Вченою радою Ізмаїльського державного гуманітарного університету (протокол № 4 від 02.12.2021 р.)

Збірник зареєстровано в міжнародних каталогах періодичних видань та наукометричних базах даних:

Index Copernicus; Google Scholar; Eurasian Scientific Journal Index (ESJI); ResearchBib Journal Index and Archive (ResearchBib); Scientific Indexing Services

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційному сайті видання
<http://visnyk.idgu.edu.ua/index.php/nv/index>

*У збірнику опубліковані наукові статті з актуальних питань вітчизняної та всесвітньої історії, що репрезентують тематику історичних досліджень від найдавніших часів до сучасності.
Для наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів.*

Засновник і видавець – Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Адреса редакції: Ізмаїльський державний гуманітарний університет,
вул. Репіна, 12, м. Ізмаїл, обл. Одеська, 68600. тел.: +380 (4841) 6-30-01, e-mail: nauka_idgu@ukr.net

UNICHECK

Тексти публікацій були перевірені за допомогою системи пошуку ознак плагіату
Unipcheck в рамках проекту підтримки наукових університетських видань.

© Ізмаїльський державний
гуманітарний університет, 2021
© Автори статей, 2021

ISSN 2521-1749 (Print)

ISSN 2616-8774 (Online)

**SCIENTIFIC BULLETIN
OF THE IZMAIL STATE
UNIVERSITY OF HUMANITIES**

**SECTION:
HISTORICAL SCIENCES**

ISSUE 55

Established in 1997

Izmail

2021

DOI: 10.31909/26168774

УДК 378:001.891

According to the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine as of 26.11.2020 № 1471 the journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine (category «B») on historical sciences (032 History and archeology).

Certificate of state registration of printed mass media KB series №22509-12409IIP (01.12.2016).

Scientific Bulletin of the Izmil State University of Humanities: collection of scientific works. Section: Historical Sciences. Izmil : RVB IDGU, 2021. Ed. 55. 224 p.

ORGANIZING TEAM

Nikolayev Mykola – Chairman, Doctor of Historical Sciences, Professor (Izmil State University of Humanities, Ukraine); **Tsyganenko Lilia** – Co-Chairman, Doctor of Historical sciences, Professor (Izmil State University of Humanities, Ukraine); **Ardeleanu Constantin** – Doctor of Historical Sciences, Professor (Dunarea de Jos University, Romania); **Barca Vitaliy** – Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of Archeology and Art History, Romania); **Drozdov Viktor** – PhD of Historical Sciences, Assistant Professor (Izmil State University of Humanities, Ukraine); **Enache George** – Doctor of Historical Sciences (University «Dunarea de Jos», Romania); **Croitoru Costin** – PhD of Historical Sciences, Researcher (Carol I Museum in Braila, Romania); **Kononenko Valeriy** – Doctor of Historical Sciences, Professor (Mykhailo Kotsyubynsky Vinnytsia State Pedagogical University, Ukraine); **Moroshan Natalia** – PhD of Historical Sciences (Izmil State University of Humanities, Ukraine); **Musteata Sergiu** – PhD of Historical Sciences («Ion Creanga» State Pedagogical University, Chisinau, Moldova); **Pasichnyk Natalia** – Doctor of Historical Sciences, Professor (Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Ukraine); **Petkov Petko** – Doctor of Historical Sciences, Professor (University of Velikotyrnovo «St. st. Kiyil and Methodius», Bulgaria); **Popa Alexander** – Doctor of Historical Sciences, Professor (Academy of Romania, Romania).

Responsible for the issue – Martynchuk Olena

Recommended for publication by the Academic Council of Izmil State University of Humanities (protocol № 4, 02.12.2021)

The collection is registered in the international directories of periodicals and scientometric databases:

Index Copernicus; Google Scholar; Eurasian Scientific Journal Index (ESJI); Researchbib Journal Index and Archive (ResearchBib); Scientific Indexing Services

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition
<http://visnyk.idgu.edu.ua/index.php/nv/index>

The collection includes scientific articles on topical issues of national and world history, representing the topics of historical research from ancient times to the present. For researchers, teachers, post-graduate students, students.

Founder and Publisher – Izmil State University of Humanities

Editorial address: Izmil State University of Humanities,

Repina str, 12, Izmil, Odessa region, 68600. tel.: +380 (4841) 6-30-01, e-mail: nauka_idgu@ukr.net

The texts of the publications were verified using the Unicheck plagiarism signs search system as part of the project to support academic university publications..

UNICHECK

© Izmil State University of Humanities, 2021
© The authors of articles, 2021

ЗМІСТ

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я ЗА АНТИЧНОЇ ДОБИ

Бойко-Гагарін Андрій

Античні та східні монети з колекції Владлена Анохіна в експозиції Музею грошей Національного банку України..... 11

Ніколаєв Микола

Нові написи із Тіри та Ольвії..... 18

Чореф Михайло

До питання про номінали боспорських монет з бюстом Посейдона на аверсі та з бойовим кораблем ліворуч на реверсі / К вопросу о номиналах боспорских монет с бюстом Посейдона на аверсе и с боевым кораблем влево на реверсе (рос.)..... 25

УКРАЇНА XVI – XIX СТ.

Токар Наталія

Взаємовідносини українського міщанства та козацтва на початку XVI ст.: подолання соціального протистояння (на прикладі черкаських урядників)..... 33

Москалюк Микола, Москалюк Вікторія

Розвиток базарної торгівлі в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття..... 42

Татарінов Іван

Стан розвитку торгівлі і транспорту в Бессарабії під час Першої світової війни..... 48

УКРАЇНА ТА СВІТ XX СТ.

Залеток Наталія

Проблема рекрутування британських жінок до лав збройних сил в роки Другої світової війни у відображенні тогочасної преси..... 58

Зубко Ольга

Науково-технічні відкриття 1930-х і повсякдення української еміграції в міжвоєнній ЧСР (1918-1939)..... 68

Лисенко Андрій

Суспільно-політична ситуація на півдні України та її вплив на перехід Ю. Тютюнника на бік військ УНР..... 78

Морозова Ольга, Фісун Анастасія

Функціонування радянських карально-репресивних органів судової системи в Україні (1918-1937 рр.)..... 87

Петрова Наталія, Чінена Ольга

Єврейська ідентичність у народній пам'яті..... 98

Озернюк Ганна, Моїсеєва Тетяна

Форми та методи європейської дипломатії доби нового часу..... 105

ЛОКАЛЬНА ІСТОРІЯ

Татарко Ірина

Етнічна ідентичність болгарського населення півдня МРСР та Ізмаїльської області УРСР у повоєнний період 1944-1954 рр..... 111

Церковна Віра

Діяльність Ізмаїльського обласного будинку народної творчості у повоєнний період (1945-1953 рр.)..... 125

Циганенко Лілія

Прихована депортація або виселення під приводом боротьби з куркульством (на матеріалах с. Суворове, Ізмаїльської області, 1948 р.)..... 135

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, МЕТОДОЛОГІЯ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ

Башили Маргарита

Дворянство Херсонської та Бессарабської губерній: історіографія проблеми..... 146

Гончарова Наталія

Албанська проблематика в сучасних наукових розвідках..... 157

Гришина Катерина

Історіографія досліджень проблематики джерел Одеської портової митниці..... 166

Дроздов Віктор

Історична освіта в Білгород-Дністровському учительському інституті в контексті радянської політики пам'яті другої половини 1940-х рр..... 175

Кондратюк Валерій

Історія роду Курісів (кінець XVIII – початок XX століть): історіографічні та джерелознавчі проблеми..... 186

Михайлов Олександр, Ковтун Олександр

Внесок дворянства Бессарабської губернії в становлення та розвиток кредито-банківської системи регіону (друга половина XIX – початок XX ст.): джерельна база дослідження..... 194

Мех Наталія, Бондаренко Олександр

Культура міст Наддніпрянської України 1785–1917 рр. в історіографії імперської доби..... 206

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Кушнір В'ячеслав

«Самодостатнє явище в традиційній культурі українців». Рецензія на монографію Лілії Іваневич. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX – початок XXI століття): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості..... 217

CONTENT

NORTHERN BLACK SEA COAST IN ANCIENT TIMES

Boiko-Haharin Andrii

Ancient and oriental coins from the Vladlen Anokhin's collection in the exhibition of the Museum of money of the National bank of Ukraine..... 11

Nikolaev Mykola

New inscriptions from Tyras and Olbia..... 18

Mikhail Choref

On the question of the denominations of the bosporan coins with a bust of Poseidon on the obverse and with a battleship to the left on the reverse..... 25

UKRAINE IN THE 16TH – 19TH CENTURY

Tokar Nataliia

The relationship between the ukrainian burshers and the cossacks at the beginning of the sixteenth century: overcoming of social conflict (on the example of cherkasy mayors)..... 33

Moskalyuk Mykola, Moskalyuk Viktoria

Development of market trade in Ukraine in the second half of the XIX – early XX century..... 42

Tatarynov Ivan

State of development of trade and transport in Bessarabia during the First World War..... 48

UKRAINE AND THE WORLD IN THE 20TH CENTURY

Zalietok Nataliia

The problem of recruitment of british women to the armed forces during World War II in the reflection of the periodicals of that time..... 58

Zubko Olha

Scientific-technical discoveries of the 1930s and the everyday life of ukrainian emigration in the interwar CzSR (1918 – 1939)..... 68

Lysenko Andriy

Socio-political situation in the south of Ukraine and its influence on the transition of Y. Tyutyunnyk to the side of the UPR..... 78

Morozova Olha, Fisun Anastasiia

Functioning of soviet punishment-repressive bodies of the judicial system in Ukraine (1918–1937)..... 87

Petrova Nataliia, Chinena Olha

Jewish identity in folk memory..... 98

Ozerniuk Ganna, Moiseieva Tetiana

New age european diplomacy forms and methods..... 105

LOCAL HISTORY

Tatarko Iryna

Ethnic identity of the Bulgarian population of the south of Moldavian Soviet Socialist Republic (MSSR) and Izmail region of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR) post-war period 1944-1954 years..... 111

Tserkovna Vira

Activities of the Izmail regional house of folk arts in the post-war period (1945-1953)..... 125

Tsyganenko Lilia

Concealed deportation or eviction under the pretext of combating the kulaks (based on the materials of the village of Suvorov, Izmail region, 1948)..... 135

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES, METHODOLOGY OF TEACHING HISTORY

Bashly Margaryta

The nobility of Kherson and Bessarabian provinces: historiography of problem..... 146

Goncharova Nataliia

Albanian issues in modern scientific developments..... 157

Gryshyna Kateryna

Research on the problems sources of Odessa port customs..... 166

Drozdov Viktor

The historical education in Bilhorod-dnistrovskyyi teachers' institute in the context of soviet politics of memory during the second half of the 1940s..... 175

Kondratyuk Valeriy

Kuris family history (the end of XVIII – beginning of XX century): historiographical and source problems..... 186

Mikhailov Olexandr, Kovtun Oleksandr

Contribution of the nobility of Bessarabia province of the formation and development of the credit and banking system of the region (of the late 19th – the early 20th centuries): source base of research..... 194

Mekh Natalia, Bondarenko Olexandr

Culture of cities of the Dnieper Ukraine 1785–1917 in historiography of the imperial era..... 206

REVIEWS, OVERVIEWS

Kushnir Vyacheslav

«Self-sufficient phenomenon in the traditional culture of Ukrainians». Review of Lilia Ivanevych's monograph. Traditional clothing of Ukrainians of Podillia (the second half of the 19th – the beginning of the 21st century): history, classification, constructive-artistic and regional-local features..... 217

*Адміністрація Ізмаїльського державного гуманітарного університету,
колектив кафедри історії та методики її навчання ІДГУ, редакційна колегія
«Наукового вісника Ізмаїльського державного гуманітарного університету.
Серія: Історія» щиро вітають з ювілеєм головного редактора видання,
професора кафедри, доктора історичних наук
НІКОЛАЄВА МИКОЛУ ІЛІЧА !!!*

*Щиро дякуємо за добрі поради, за діяльне служіння національній справі,
за тривалу й результативну співпрацю!
Снаги й оптимізму, гармонії та душевного тепла, добра й благополуччя,
щасливих і радісних днів!
Нехай світ віддає Вам сторлицю! Нехай збувається омріяне!
Здоров'я, драйву й радості від здобутків!
Хай кожна мить життя буде зігріта любов'ю рідних і Божою ласкою. Многая
і благія літа!*

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-1
УДК 737.1

**АНТИЧНІ ТА СХІДНІ МОНЕТИ З КОЛЕКЦІЇ ВЛАДЛЕНА АНОХІНА В
ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ ГРОШЕЙ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ**

**ANCIENT AND ORIENTAL COINS FROM THE VLADLEN ANOKHIN'S
COLLECTION IN THE EXHIBITION OF THE MUSEUM OF MONEY
OF THE NATIONAL BANK OF UKRAINE**

Андрій Бойко-Газарін

доктор історичних наук, доцент, старший
зберігач фондів відділу «Музей грошей»
E-mail: boiko.gagarin@ukr.net
ORCID 0000-0003-4610-3665
Researcher ID: N-6985-2017
Департамент комунікацій,
Національний Банк України

Andrii Boiko-Haharin

Doctor of history (Dr. habil), Associate
Professor, the senior treasurer «Museum of
money»
E-mail: boiko.gagarin@ukr.net
ORCID 0 000-0003-4610-3665
Researcher ID: N-6985-2017
Department of Communications,
National Bank of Ukraine

ABSTRACT

Coins on the territory of the modern Ukraine appeared actually immediately after the first coins to appear in the human history. Exposition of the Money Museum of the National Bank of Ukraine is proceeding to show the development of monetary circulation on the territory of Ukraine. Antique coins in the exposition of the museum are represented by coins of the North Black sea coast and coins of the Roman Empire. In the exposition we can see the coins of the North Black sea coast where we can mark a large casted coin of Olvia – the ass with the images of Medusa Gorgoni and the scene of the eagle attacking the dolphin. There are also coins of Kerkinitida, Tyra and minted on the Berezan island, Chersonesus, Istria, Panticapei, and even more – in the common Bosporan kingdom. On April 25, 2002, Vladlen Opanasovich Anokhin offered to purchase a collection of his coins of the Northern Black Sea coast. In addition to the coins of the ancient polis states of the Northern Black Sea coast, the offer also included coins of the Golden Horde and the Ottoman Empire. Particular attention was paid to the presence among the collection of coins of Olbia, the so-called dolphins, an important factor in making a positive decision to purchase was made because of the rare dolphin with the inscription «ARIXO». We also studied the elemental composition of the Olbia dolphin, after two measurements on the obverse and reverse, it was found that the coin is made of a homogeneous metal – tin bronze with natural micro-impurities, which is characterized by a low content of cobalt. Among the 53 coins handed over to scientists, special attention is drawn to the bronze assarium of Tyra, which according to the scientist's observations at the time of sale was almost one of the 10 known in

the world. Coins of Ulus Juchi are represented by copper pools and silver dangs of Khan Kulny and Kildibek, Ottoman coins are silver coins of the Ottoman Empire, minted during the reign of Sultan Bayezid II and Sultans minted during the reign of Selim I. Thus, the National Bank has purchased 49 coins from Vladlen Anokhin's collection. We can also underline that the documents signed by a world spread well-known numismatist containing a statement and signature filled in by scientists, have a peculiar value (owner's note, contract of sale, act of acceptance-transfer etc). All purchased coins are currently exhibited in the relevant parts of the exhibition and serve the main task of the museum – to tell our visitors about the history of money circulation in Ukraine, to open its incredibly interesting pages and increase the interest of generations in the history and culture of our people.

Key words: *Museum of Money, Northern Black Sea Coast, Olbia coins, oriental coins, Vladlen Anokhin, exposition of history of the moneefкн circulation.*

Монети на території сучасної України з'явилися незадовго після появи самих перших монет в історії людства. Експозиція Музею грошей Національного банку України поступово розкриває відвідувачу генезу розвитку товарно-грошових відносин на території України, відображає процес зародження національної грошової одиниці – гривні, а також її побутування, відродження та сучасну історію.

Постановка проблеми. Античні монети в експозиції музею представлено монетами Північного Причорномор'я та монетами Римської імперії. Першим серед монет Північного Причорномор'я у вітрині можна помітити крупну литу монету Ольвії – асс із зображенням Медузи Горгони та сцени атаки орлом дельфіна. Експонуються також монети власної емісії у Керкінітіді, Тірі, на о. Березані, Херсонесі, Істрії, Пантикапеї, та пізніше – в об'єднаному Боспорському царстві, зокрема окрасою вітрини є золоті статери.

Актуальність теми. Важко не погодитись із академіком Віктором Коцуrom в тій позиції, що введення в науковий обіг монет із фондів музейних колекцій є пріоритетним та особливо актуальним для вітчизняної науки, що визначає публікацію переданих Владленом Анохіним монет вагомою та актуальною (Коцур, 2013).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У новому тисячолітті вивчення монетного карбуванні в Північному Причорномор'ї стрімко набирає обертів, своєрідним каталізатором цього процесу стали збільшення кількостей монет, виявлених із несанкціонованим використанням пошукової техніки. (Kotsur, 2016). Навіть за декілька минулих років ми можемо відмітити ряд праць із античної нумізматики професорів В. Коцура, В. Орлика та Л. Циганенко, А. Бойко-Гагаріним спільно із О. Дацюк, А. Шостопалом, власні наукові розвідки В. Орлика (Коцур, 2020; Орлик, Коцур, Цыганенко, 2019; Дацюк, Бойко-Гагарін, 2020; Орлик, Шостопал, 2021; Орлик, 2018).

Основним джерелом збагачення фондової колекції музею була закупівля монет та паперових грошових знаків і цінних паперів у колекціонерів, а також надходження із митниць та правоохоронних органів. На оголошення Національного банку України посприяти наповненню експозиції грошовими знаками, які б могли концептуально та максимально повно відобразити історії грошового обігу, відгукнулись багато відомих нумізматів, серед них був також Владлен Опанасович Анохін.

Мета статті. Метою статті є введення в науковий обіг античних та ісламських монет, переданих до Музею грошей Національного банку України видатним вченим антикознавцем Владленом Опанасовичем Анохіним та надання оцінки її експозиційного потенціалу.

Виклад основного матеріалу. 25 квітня 2002 року Владленом Опанасовичем було запропоновано для закупівлі колекцію монет Північного Причорномор'я, оцінених нумізматом у 15,295 гривень (еквівалент за офіційним курсом 2870 доларів США). Окрім монет держав-полісів Північного Причорномор'я до пропозиції входили також монети Золотої Орди та Османської імперії. Перед винесенням питання щодо доцільності

проведення закупівлі запропонованих вченим монет, було проведено експертний висновок щодо доцільності їх придбання, виконане відділом нумізматики Національного музею історії України. Особливу увагу було акцентовано на наявності серед колекції монет Ольвії, т.зв. дельфінів (Рис. 1), важливим фактором у прийнятті позитивного рішення щодо закупівлі визначено дельфін із написом «ΑΡΙΧΟ» (Рис. 2). Головним аргументом щодо погодження купівлі запропонованих В. Анохіним монет став їх високий експозиційний потенціал, адже монети відображали одразу декілька етапів в грошовому обігу України і на момент пропозиції були відсутні в колекції.

Нами також досліджено елементний склад ольвійського дельфіну (Рис. 1), після проведення двох вимірювань на аверсі та реверсі встановлено, що його виготовлено із однорідного металу – олов'янистої бронзи із природніми мікро-домішками, особливістю якого є наявність незначного вмісту кобальту.

Рис. 1. Ольвія, дельфін V-II ст. до н. е. МГ НБУ. Інв. № КН-3504
Елементний склад¹: Fe – 0.454%; Co – 0.021%; Ni – 0.139%; Cu – 85.922%; Zn – 0.118%; As – 0.033%; Sn – 13.04%; Pb – 0.276%.

Рис. 2. Ольвія, дельфін із легендою «ΑΡΙΧΟ». МГ НБУ. Інв. № КН-3506.

Усього фахівцем з античної нумізматики Владленом Опанасовичем Анохіним було запропоновано викупити 53 монети, з яких:

- Ольвія – 11 монет;
- Тіра – 1 монета;
- Істрія – 1 монета;
- Пантікапей – 12 монет;
- Боспорське царство – 5 монет;
- Римська імперія – 6 монет;
- Візантія – 1 монета;
- Наслідування ауреусу Римської імперії – 1 монета;
- «Монетно-вагові зливки Давньої Русі» – 3 од.;
- Золота Орда – 9 монет;
- Османська імперія – 3 монети.

¹ Вимірювання елементного складу металу здійснювалось за допомогою портативного аналізатора Expert-3L Mobile під керівництвом кандидата геологічних наук, провідного наукового співробітника Національного науково-дослідного реставраційного центру України – Олексія Олександровича Андреева.

Неодноразово підкреслювалось, що тетрасарій Тіри є рідкісним (Рис. 3). Владленом Опанасовичем було вказано, що монет цього типу йому відомо не більше 10 одиниць, подібна зберігається в Одеському археологічному музеї, Державному Ермітажі та Державному історичному музеї в Москві, натомість запропонований екземпляр на думку фахівця переважав аналогічні за станом збереженості. Відповідно до зазначених критеріїв рідкості та відмінного стану збереженості, грошову оцінку монети Тіри було визначено у 1000 гривень, другою за вартістю монетою з підбірки став сестерцій Нерона (54-68 рр.) (Рис. 4) з портретом імператора, а також боспорський обол царя Асандра (Рис. 5).

Рис. 3. Тіра, тетрасарій, I ст. н. е.. МГ НБУ. Інв. № КН-3532.

Рис. 4. Боспорське царство, сестерцій 63-68 рр. із портретом Нерона, МГ НБУ. Інв. № КН-3529.

Рис. 5. Боспорське царство, Асандр, обол 50/47 рр. – 17/22 рр. до н.е. МГ НБУ. Інв. № КН-3527.

Монети Римської імперії серед запропонованих В. Анохіним визначено денаріями II-III століття (монетами Антонія Пія (138-161), Фаустіни Старшої (141 р.), Марка Аврелія (161-180) та Фаустіни Молодшої (161-176)), особливу увагу серед яких привертав денарій Септимія Севера (193-211). Рідкісними монетами із запропонованих стали також майорина Херсонесу часів Лева I (457-474) та майорина Зенона (474-491).

Серед запропонованого комплексу фахівцем були виділені артефакти, які на його думку могли бути датованими періодом Давньої Русі – срібні та золотий зливки, віднесені до засобів платежу, відомих із джерел як «куни» та «резани». Натомість, фахівцями музею було прийняте рішення відхилити пропозицію закупівлі цих зливків, враховуючи те, що вони не введені до наукового обігу та потребують додаткового вивчення і могли бути

легко сфальсифікованими. Рішення підтримали більшість членів фондово-закупівельної комісії, висловивши аргументи проти автентичності зливків та віднесення їх до засобів платежу, спираючись також на відсутність достовірної інформації щодо походження предметів.

Східні монети представлені мідними пулами Золотої Орди та срібними дангами хана Кульни (Кульпи) (1359-1360), карбованим у місті Гюлістані у 760 АН (Рис. 6), а також дангом хана Кільдібека (1361-1362), карбованим в Азаку у 763 АН. Продовжують підбірку ісламські монети – срібні акче Османської імперії, карбовані за часів султана Баязида II (1481-1512) монетного двору в Костантініє (сучасний Стамбул) у 886 АН (Рис. 7).

Рис. 6. Золота Орда, Кульна (Кульпа), данг 760 АН карбування Гюлістану. МГ НБУ. Інв. № КН-5463

Рис. 7. Османська імперія, Баязид II (1481-1512), акче 886 АН карбування Костантініє (Стамбул). МГ НБУ. Інв. № КН-3549.

На особливу увагу серед запропонованих В. Анохіним предметів нумізматики заслуговують золоті монети – наслідування римського ауреусу імператора Гордіана та султані Османської імперії, карбоване за часів Селіма I (1512-1522) (Рис. 8). Від закупівлі наслідування римського ауреусу було прийняте рішення відмовитись (зображення його не збережено), натомість османське султані прикрашає колекцію і експонується у музеї у вітрині відповідно свого хронологічного періоду.

Рис. 8. Османська імперія, Селім I (1512-1522), султані (алтун) 918 АН карбування Місір (Каїр, Єгипет). МГ НБУ. Інв. № КН-3551.

Висновки. Таким чином, до зібрання Музею грошей Національного банку України із запропонованих Владленом Опанасовичем Анохіним були відібрані 49 монет, оцінених у 6429 гривень (еквівалент 1206 доларів США). Зауважимо, що своєрідною цінністю

володіють і оформлені відомим нумізмом документи (зава власника, договір купівлі-продажу, акт приймання-передавання), містять власноруч заповнену вченим заяву та підпис. Всі придбані монети на сьогодні експонуються у відповідних частинах експозиції і слугують головному завданню музею – розповідати відвідувачам про історію грошового обігу України, розкривати його неймовірно цікаві сторінки та підвищувати інтерес поколінь до історії та культури нашого народу.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Дацюк О., Бойко-Гагарін А. Нові надходження до НІАМ «Київська фортеця» – монети Ольвії, Істрії та Ніконію. *Проблеми і перспективи нумізматики Античної та Римської доби на теренах Південно-Східної Європи: тези доповідей I Міжнародного фахового семінару, присвяченого пам'яті В.О. Анохіна, 26 вересня 2019 року*. Меджибіж – Кропивницький – Переяслав, 2020. С. 20-22.

Коцур В. Античні монети в зібранні НІЕЗ «Переяслав». *Проблеми і перспективи нумізматики Античної та Римської доби на теренах Південно-Східної Європи: тези доповідей I Міжнародного фахового семінару, присвяченого пам'яті В.О. Анохіна, 26 вересня 2019 року*. Меджибіж – Кропивницький – Переяслав, 2020.

Коцур В.П. Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 3-8.

Орлик В. Скарб ольвійських «борисфенів» із с. Яселка Очаківського району Миколаївської області. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V-ї міжнародної науково-практичної конференції, 21-22 червня 2018 р.* Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 13-14.

Орлик В., Коцур В., Цыганенко Л. Клад ольвійських монет «борисфенов», знайдений в Городищенском районе Черкасской области весной 2018 года. *Acta Archaeologica Lodziensia*. № 65. Lodz, 2019. P. 37-48.

Орлик В., Шостопал А. Нумізматичні свідчення зв'язків населення дніпровського правобережного лісостепу з Римською та Візантійською імперіями у IV-VIII. *Forum Numizmatyczne. Studia i materiały*. No 5. Białystok, 2021. P. 17-31.

Kotsur V. Methodological issues of modern numismatic research: materials of «black» archeology and scientific research. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Białystok, 2016. P. 5-9.

REFERENCES

Datsiuk O. & Boiko-Haharin A. (2020) Novi nadkhodzhennia do NIAM «Kyivska fortetsia» – monety Olvii, Istrii ta Nikoniiu. [New achievements to NIAR «Kyiv Fortress» – coins of Olbia, Istria and Nikonion]. Abstract of papers. *Problems and prospects of numismatics of Ancient and Roman times in South-Eastern Europe: The 1st International Professional Seminar dedicated to the memory of V.O. Anokhin*. Medzhybizh – Kropyvnytskyi – Pereiaslav. P. 20-22. [in Ukrainian].

Kotsur V. P. (2020). Antychni moneta v zibranni NIEZ «Pereiaslav». [Ancient coins from the collection of the NHER «Pereiaslav»]. Abstracts of papers. *Problems and prospects of numismatics of Ancient and Roman times in South-Eastern Europe: The 1st International Professional Seminar dedicated to the memory of V.O. Anokhin*. Medzhybizh-Kropyvnytskyi-Pereiaslav. [in Ukrainian].

Kotsur V.P. (2013). Aktualni napriamy ta orhanizatsiini zasady suchasnykh doslidzhen serednovichnoi numizmatyky v Ukraini. [Current trends and organizational principles of modern studies of medieval numismatics in Ukraine]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*. [The scientific notes of the Ukrainian history]. № 33. P. 3-8. [in Ukrainian].

Kotsur V.P. (2016). Methodological issues of modern numismatic research: materials of «black» archeology and scientific research. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Bialystok. P. 5-9. [in English].

Orlyk V. & Shostopal A. (2021). Numizmatychni svidchennia zviazkiv naselennia dniprovs'koho pravoberezhnoho lisostepu z Rym'skoiu ta Vizantiiskoiu isperiiamy u IV-VIII. [Numismatic evidences of the connections of the population of the Dnieper right-bank forest-steppe with the Roman and Byzantine empires in IV-VIII]. *Forum Numizmatyczne. Studia i materialy*. № 5. P. 17-31. [in Ukrainian].

Orlyk V. (2018). Skarb ol'viys'kykh «borysfeniv» iz s. Yaselka Ochakivs'koho rayonu Mykolayivs'koyi oblasti. Aktual'ni problemy numizmatyky u systemi spetsial'nykh haluzey istorychnoyi nauky: Abstract of papers. *V-yi mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, 21-22 chervnya 2018 r. Medzhybizh – Pereyaslav-Khmel'nyts'kyu – Kropyvnyts'kyu – Kyiv*. P. 13-14. [in Ukrainian].

Orlyk V., Kotsur V. & Tsyganenko L. (2019). Klad ol'viyskikh monet «borisfenov», naydenny v Gorodishchenskom rayone Cherkasskoy oblasti vesnoy 2018 goda. [The treasure of the ancient borysfenes founded in Gorodiche distrins in Chewrkassy region at spring 2018]. *Acta Archaeologica Lodziensia*. № 65. P. 37-48. [in Russian].

АНОТАЦІЯ

Монети на території сучасної України з'явилися фактично відразу після появи перших монет в історії людства. Експозиція Музею грошей Національного банку України демонструє розвиток грошового обігу на території України. Античні монети в експозиції музею представлені монетами Північного Причорномор'я та монетами Римської імперії. Серед монет Північного Причорномор'я в експозиції варто звернути увагу на велику відлиту монету Ольвії – асу із зображенням Медузи Горгоні та сценою полювання орла на дельфіна. Є також монети Керкінітіди, Тіри та карбовані на острові Березань, Херсонесі, Істрії, Пантікапей і навіть більше – у об'єднаному Боспорському царстві. 25 квітня 2002 року Владлен Опанасович Анохін запропонував придбати колекцію його монет Північного Причорномор'я. Окрім монет давніх полісних держав Північного Причорномор'я у пропозиції також були монети Золотої Орди та Османської імперії. Особливу увагу було приділено наявності серед колекції монет Ольвії так званих дельфінів, важливим фактором у прийнятті позитивного рішення про покупки був рідкісний дельфін з написом «ARIXO». Також ми дослідили елементний склад ольвійського дельфіна. Після двох вимірювань на аверсі та реверсі виявилось, що монета виготовлена з однорідного металу – олов'яної бронзи з природними мікродомішками, яка характеризується низьким вмістом кобальту. Серед 53 монет, переданих вченим, особливу увагу привертає бронзовий асарій Тіри, який за спостереженнями вченого на момент продажу був чи не одним із 10 відомих у світі. Монети Улусу Джучі представлені мідними басейнами та срібними дангами хана Кульни та Кілдібєка, османські монети – срібні монети Османської імперії, карбовані за правління султана Баязида II та султанів, карбованих за правління Селіма I. Загалом Національний банк України придбав 49 монет з колекції Владлена Анохіна. Також можна підкреслити, що документи, підписані всесвітньо відомим нумізматом, що містять заяву та підпис, заповнені науковцями, мають особливу цінність (заява власника, договір купівлі-продажу, акт приймання-передачі тощо). Усі придбані монети наразі експонуються у відповідних частинах виставки та виконують головне завдання музею – розповісти нашим відвідувачам про історію грошового обігу в Україні, відкрити її неймовірно цікаві сторінки та підвищити інтерес покоління до історії і культура нашого народу.

Ключові слова: Музей грошей, Північне Причорномор'я, монети Ольвії, східні монети, Владлен Анохін, експозиція історії грошового обігу.

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-2
УДК 930.271

NEW INSCRIPTIONS FROM TYRAS AND OLBIA

НОВІ НАПИСИ ІЗ ТИРИ ТА ОЛЬВІЇ

Микола Ніколаєв

доктор історичних наук, професор
E-mail: olbiopol@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3994-1150
Researcher ID: ААН-7628-2020
Ізмаїльський державний гуманітарний
університет, Україна

Mykola Nikolaev

Doctor of Historical Science (Dr. Hab.),
Professor
E-mail: olbiopol@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3994-1150
Researcher ID: ААН-7628-2020
Izmail State University of Humanities, Ukraine

ABSTRACT

The ancient writing tradition has left a relatively small number of works on the history of the South and West of Ukraine. Accordingly, the findings of inscriptions are very important for the reconstruction of the historical process of the region. The article is devoted to the first publication of a fragmentary marmour plates with an inscriptions from Tyras and Olbia Pontica. The inscriptions are kept in a private collection in Ukraine. Scientific methods of auxiliary historical disciplines, mainly paleography, were used for the research. The letters preserved in the Tyras inscription does not contain any distinct palaeographic features, and thus, palaeographically, this script is widely dated from the late 3rd century BC to the 2nd century AD. The second and third lines of the fragment of the inscription contain, probably, the formula: «... The Council and people of Tyras under archon so-and-so, son of so-and-so...». Accordingly, the fragmentary inscription from Tyras, probably, is a fragment of the honorary decree of this ancient city. Unfortunately, the renewal of the second line, in which a fragment of a historical person's name is seen, has many other variants of renewal. For the interpretation and reconstruction of the other inscription the area of its finding, which in the first centuries AD was the sacral zone of Achilles, is of decisive importance; such a zone existed in the chora of Olbia. For paleographic signs the inscription from the chora of Olbia is dated to the first half of the 1st century AD. This is a fragment of the lower part of the dedication to Achilles Pontarch by the Collegium of Archonts of Olbia. The dedicatory formula contains a very rare term ἡ πολυκαρπία – abundance of fruit. The presence of a profiled frame on the reverse side of the dedication to Achilles confirms its reuse. Accordingly, our dedication to Achilles Pontarch is probably one of the earliest.

Key words: North Black Sea region, Tyras, Olbia, Ancient Greek epigraphy, decrees, dedications.

Постановка проблеми й актуальність дослідження. Незначна кількість повідомлень античних авторів стосовно історії регіону Північно-Західного Причорномор'я вже врахована та проаналізована дослідниками; кількість цих повідомлень не збільшується. Відповідно, відновлення стародавньої історії Північно-Західного Причорномор'я в наші часи здійснюється переважно шляхом знахідок нових написів різного характеру (лапідарна, керамічна, магічна епіграфіка, нумізматики тощо). Особливу роль у цьому переліку відіграють пам'ятки лапідарної епіграфіки, зокрема, державні акти античних полісів (почесні декрети, посвяти). Такі пам'ятки пов'язані з висвітленням історичних подій регіону; їхня знахідка, зазвичай, додає нову сторінку у стародавній історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, однак, показує, що кількість написів, зокрема, античного міста Тіра є порівняно невеликою, також, лапідарний архів Тіри поповнюється переважно шляхом знахідок дрібних фрагментів (Карышковский, Клейман 1985: 3). Відповідно, в тому, що стосується лапідарних написів, Ольвія Понтійська знаходиться у відносно кращій ситуації. Разом з тим, для подальшої реконструкції історичного процесу на теренах Північно-Західного Причорномор'я публікація нових лапідарних написів, зокрема, їхніх фрагментів, залишається актуальною.

Важлива теза, що стосується дослідження лапідарних написів, введена у науковий обіг В. В. Крапівіною. Виконавши аналіз умов знахідки переважної більшості лапідарних написів Ольвії, дослідниця, встановила, що зазвичай вони знайдені не *in situ*, а у випадковому положенні. Відповідно, переміщений стан не характеризує час їхнього первинного побутування. Тому *найбільше значення має не контекст знахідки напису, а контекст загальної історії Ольвії, відновлюваний в основному за всією сукупністю археологічних джерел* (Крапивина, 2009: 283-284). Ця теза, у сутності, спростовує традиційне уявлення про те, що пам'ятки, знайдені поза планомірними археологічними розкопуваннями, не можуть вважатися повноцінними історичними джерелами.

Метою статті є введення до наукового обігу двох випадково знайдених фрагментованих мармурових плит з давньогрецькими написами, які походять із Тіри та Ольвії Понтійської. Дослідження написів виконувалося по допомогу типових наукових методів, зокрема, таких, що застосовуються у допоміжних історичних дисциплінах (палеографія, епіграфіка). Втім, як і у інших моїх дослідженнях, домінує історична складова; відповідно, нечисленні філологічні матеріали, треба розглядати як побічні. Для опису лапідарних написів використаний сучасний формат, розроблений Інститутом Ausonius (м. Бордо, Франція)².

Виклад основного матеріалу. І. До наукового обігу вводиться фрагментована мармурова плита з давньогрецьким написом, яка випадково знайдена у 2015 році (?) на околиці м. Білгород-Дністровський, Одеської області на місці існування античного міста Тіра. Фрагмент зберігається в приватній колекції Е.Р. Джумажанова (м. Миколаїв). Мармур білий грубозернистий з точковими сірими зернами. Як лицьова, так і зворотна сторона плити була заглажена при виготовленні (зворотна сторона – менш старанно, є наявними «хвилі»); втім, ймовірно, при вторинному використанні плити її поверхня піддалася стиранню. Фрагмент пошкоджений з боків, збереженою є частина лицьової сторони з написом та частина зворотної сторони. На поверхні плити мається вапняковий наліт. Товщина фрагменту – 40 мм. Максимальна збережена висота – 170 мм, ширина – 90 мм.

Малюнок 1

Зовнішній вигляд лицьової та зворотної сторони фрагменту мармурової плити з написом

Розмір епіграфічного поля збігається з розміром фрагмента. Текст пам'ятки складається із залишків шести рядків, із яких горішній рядок представлений лише

² Щира подяка Аскольду Ігоровичу Іванчику, який надіслав мені відповідні матеріали.

фрагментом нижньої гasti, ймовірно, *епсилон*. Також, і у двох нижніх рядках збереглися, окремi залишки літер, які гіпотетично відновлюються як, відповідно, *пі* та *омікрон*. Висота літер – 20 мм. Відстань між рядками 3-4 мм. Апексація літер відсутня. В цілому напис вирізаний не дуже старанно, хоча рядки рівні. Літери недостатньо глибоко проникають у поверхню плити, що ймовірно, є наслідком вторинного використання каменю в результаті якого сталося стирання поверхні. Відповідно, зовнішній вигляд досліджуваного фрагмента нагадує відомий ольвійський декрет *IPE I² 76* про тарифи на жертвоприносини. Палеографічні особливості літер: широка *альфа* з ламаною перекладиною, яка майже доходить до нижнього габариту літери, *епсилон* з горизонталями рівної довжини, *каппа* с малими вусиками, *пі* із вигнутими всередину вертикальними гастами має горизонтальну гасту, що виступає за габарити літери, вертикальна гаста *ро* має розмір, порівняний з іншими літерами, права гаста *ню* розташована незначно вище лівої. Про палеографічне датування фрагменту див. нижче.

Текст напису:

1	[---]Ε?[---]
	[---]Νικα?[---] ἔδοξε βουλή καὶ ὁ δῆμος]
	[ὁ Τυρανῶ?]ϋ, ἐπὶ ἄρ[χοντος ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος?---]
	[---]κατα[---]
5	[---]Π?[---]
	[---]Ο?[---]

Відносно надійне відновлення можливо лише для частини другого та третього рядка. З урахуванням місця знаходження фрагменту на території античного міста Тіра, пропонується гіпотетичне читання цих рядків за датовочною формулою почесного декрету тіритів, (наприклад, *SEG 47:1196*), тобто [--- ἔδοξε βουλή καὶ ὁ δῆμος ὁ Τυρανῶ?]ϋ, ἐπὶ ἄρ[χοντος ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος?---] – [---Рада та народ тіритів постановила, за архонта такого-то, сина такого-то---]³. Що стосується відновлення другого рядка ім'ям, яке починається на **Νικα?**, то таке відновлення слід сприймати лише як один із можливих варіантів. Відповідно, вагомi підстави вважати, що почесний декрет виданий на честь особи, ім'я (або патронім) якої починається на Нік, відсутні. Також, абсолютно безнадійною виглядає спроба реконструкції четвертого рядка чи то цілим словом **κατα**, чи то фрагментом слова, в яке входить це словосполучення.

У підсумку, такий, що вперше публікується фрагмент мармурової плити з написом ε, найімовірніше, залишком середньої чи то нижньої частини почесного декрету античного міста Тіра. Стан збереженості літер та відсутність серед них таких, що несуть у собі певні датуючі ознаки, у цілому, не дозволяє запропонувати порівняно вузьке датування цієї пам'ятки. На мою думку, на початковому етапі дослідження фрагменту оптимальним є його широкий хронологічний діапазон: від кінця III ст. до н. е. до майже початку II ст. н. е.

II. До наукового обігу вводиться плита з білого грубозернястого мармуру. Напис випадково знайдено у 2015 р. Місце його знахідки – район між селами Рибаківка та Вікторівка Березанського району, Миколаївської області. Місцем зберігання пам'ятки є приватна колекція Е. Р. Джумажанова (м. Миколаїв). Плита має висоту 165 мм, ширину 110 мм, максимальну товщину 50 мм. Мармур відшліфований з лицьового та зворотного боку. Фрагмент зруйнований з усіх бічних сторін.

Камінь використаний вдруге, оскільки на зворотному боці плити є фрагмент правої вертикальної частини профільованої рами. Профільована рама складається з внутрішньої плоскої частини (товщина 40 мм), на якій були, мабуть, нанесені написи та / або рельєфи (аналогічно напису *IOIb 47*). Плоска частина обмежена вузьким валиком та двома великими. Другий валик переходить у плоску частину (товщина 50 мм). Зовнішня грань профільованої рами не збереглася.

³ Датовочні формули, що застосовувалися в лапідарній епіграфіці Тіри, див. (Иванчик, 2017).

Район знахідки плити в перші століття н. е. був сакральною зоною Ахілла Понтарха; тут знайдено декілька десятків посвят Ахіллу Понтарху від ольвійських архонтів, що спрощує інтерпретацію та реконструкцію напису. Відповідно, напис походить з ольвійського поліса.

Розмір епіграфічного поля, що збереглося: максимальна висота 155 мм, максимальна ширина 80 мм. Текст містить залишки шести рядків напису, при цьому у шостому рядку помітні лише горішні частини гаст. У середині епіграфічного поля кілька літер затерті (слабо відчувуються); область затертих літер розташована по вертикалі та збігається з максимальною товщиною плити. Це означає, що *досліджуваний напис виготовлено раніше, а профільована рама на звороті є свідченням вторинного використання каменю*. Наявність на зворотному боці залишків вертикальної правої частини складно профільованої рамки дозволяє висловити припущення про те, що фрагмент епіграфічного поля, що зберігся, належить до лівої частини напису і в деяких рядках бракує, очевидно, однієї чи двох літер. Надалі, виходячи з контексту, встановлено, що збережена частина епіграфічного поля є його лівою нижньою частиною.

Малюнок 2

Зовнішній вигляд фрагментованого напису

Малюнок 3

Нижній бік напису (профіль рами)

Стиль напису лапідарний. Всі літери прикрашені короткими поперечними рисочками. Відстань між рядками – 8-10 мм. Висота літер: 20 – 22 мм. Зовнішні гасты сигми горизонтальні. Внутрішні та зовнішні гасты альфи, також і внутрішні гасты сигми, перехрещуються, одна каппа з маленькими діагоналями (відстань між закінченнями – 13 мм), у другій каппи відстань між діагоналями 20 мм. Палеографія напису свідчить про

його датування I ст. н. е. [Книпович 1966]. В цілому шрифт напису близький ольвійським посвятам *IPE I*² 91, 93, 95, 96, 101, 102, 119.

1. Варіант реконструкції напису:

- [---, ὁ δεῖνα]
1. [Π]απ[ίου? ὑπὲρ εὐς] -
[τ]αθί[ας τῆς πόλεως]
καὶ π[ολυκαρπί]-
ας κα[ὶ τῆς ἑαυτῶν ὑγεί] -
  5. [α]ς χαρ[ι]στή]-
[ρ]ίου?

Переклад: (Щаслива доля! Ахіллу Понтарху архонти на чолі з таким-то, ---, такий-то, син такого-то, такий-то, син такого-то, такий-то)⁴, **син Папія(?) за добробут міста та багатоплідність й власне здоров'я подячне приношення *посвятили*.**

2. Відновлення першого рядка має альтернативний характер через фрагментарний стан двох літер, особливо другої: ...απ... або ...αυ ... Розгляну спочатку найімовірніший варіант відновлення літерою *π*. Отже, *спираючись на виявлену статистичну особливість посвят Ахіллу Понтарху*⁵, у першому рядку присутній, ймовірно, патронім Π[απ][ίου? (варіант 1). В ольвійських посвятах та інших лапідарних написах перших століть н. е. доволі часто зустрічаються історичні особи, які носили таке ім'я (або патронім)⁶. Розташування особи с патронімом Папій останнім у переліку архонтів, згідно зі сталою традицією, свідчить про відносно молодий вік цієї особи.

Менш ймовірний варіант, що передбачає *гамму*, дозволяє реконструювати горішню частину тексту як

- άν?]-
1. [δρ]αυ[αθίας καὶ εὐς]-

Відповідно, у такому випадку, виходячи з контексту, можлива гіпотеза про присутність в тексті терміну ἡ ἀνδραγαθία – *мужність, звитяга*. Тест формули реконструюється у такому вигляді: (Щаслива доля! Ахіллу Понтарху архонти на чолі з таким-то, сином такого-то, ..., такий-то, син такого-то) ... **за мужність(?) та добробут міста та багатоплідність й власне здоров'я подячне приношення *посвятили*.**

3. Суттєво пошкоджений прикінцевий, шостий рядок тексту може бути кінцівкою терміну χαρ[ι]στή-[ρ]ίου? – *подячне приношення* (див. варіант 1). Можливий й варіант реконструкції, який передбачає, що цей термін різьбярем був цілком розміщений на передостанньому, п'ятому рядку. Відповідно, залишки горішніх літер останнього рядка є агоністичною або іншою припискою до основного тексту посвяти (див., наприклад, посвяту *IPE I*² 130).

4. Термін ἡ πολυκαρπία – *багатоплідність* [Liddel, Scott 1996:1439] – вельми рідкісний, зустрічається в Ольвії лише вдруге (див. посвяту *IPE I*² 130). В античній

⁴ Це типова формула ольвійських посвят Ахіллу Понтарху (див. *IPE I*² та *IOIb*).

⁵ В ольвійських посвятах Ахіллу Понтарху тандем літер [---]απ[---] відноситься тільки до імен або патронімів Папій, Пападон, Пап тощо. Це є випадковим збігом обставин та ні в якому разі не може бути поширеним на інші пам'ятки. Рекомендую читачеві власноруч перевірити істинність цього твердження скориставшись каталогами написів Ольвії.

⁶ Наприклад, Νεκήρατος Παπίου (*IPE I*² 34), Παπίας Ἀχιλλέος (*IPE I*² 86), Παπίας Οὐμβηνούαρου (*IPE I*² 96), Παπίας Παπίου та Βαίόρμαιος Παπίου (*IPE I*² 97), Παπίας Πραξιάνακτος (*IPE I*² 97), Παπάδων Ἀλκίμου (*IPE I*² 131), Παπίας Ἰεροσώυτος та Πάπας Τοῦου (Ivanchik, 2017) та інші.

епіграфіці цей термін, також, зустрічається не часто. Він відомий у двох документах IV ст. до н.е. – аттичному декреті *IG I³ 78* та свинцевій платівці *SEG 43: 340* (із висловами оракула) з Північної Греції: «--- καὶ εὐκαρπία καὶ πολυκαρπία --- – «---плідність та багатоплідність---». Вживання цього терміну в посвяті, ймовірно, можливо пов'язати з пережитими містом неврожаями.

У підсумку, попередня інтерпретація мармурової плитки є такою: з урахуванням палеографії та факту вторинного використання каменю для виготовлення рельєфної рами з написами (або рельєфами) досліджуваний напис є, ймовірно, однією з найперших посвят Ахіллу Понтарху від ольвійських архонтів та датується першою половиною I ст. н. е. У такому разі, як один із багатьох варіантів просопографічної інтерпретації, не виключено, що згадування в посвяті історичної особи з патронімом Папій належить до молодих років видатного діяча – Нікерата Папієва⁷.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

- Иванчик А. И. Новые декреты из Тиря. *Вестник древней истории*. 2017. № 77/4. С. 967-977
- Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. Историко-археологический очерк. Киев. Наукова думка. 1985. 160 с.
- Книпович Т. Н. Греческое лапидарное письмо в памятниках Ольвии. *Нумизматика и эпиграфика*. 1966. Т. 6. С. 3-30.
- Крапивина В. В. Об общей характеристике и археологическом контексте надписей Ольвии. *Ольвийские древности. Сб. науч. тр. памяти В. М. Отрешко*; ред.-сост. Буйских С.Б., Лысенко Л.А. К., 2009. С. 283-284.
- Николаев Н. И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н. э. – I в. н. э.: (монография в двух книгах). К., 2014.
- Ivanchik Askold I. A New Dedication from Olbia and the Problems of City Organization and of Greco-Barbarian Relations in the 1st Century AD. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. № 23. 2017. P. 189-209.
- Liddel H. & Scott G. A Greek-English Lexicon. Oxford. 1996.

REFERENCES

- Ivanchik A. I. (2017). Novye dekrety iz Tiry [New Decrees from Tyras]. *Vestnik drevney istorii*. [Journal of Ancient History]. № 77/4. P. 967-977. [in Russian].
- Ivanchik Askold I. A New Dedication from Olbia and the Problems of City Organization and of Greco-Barbarian Relations in the 1st Century AD. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. №23. P. 189-209. [in English].
- Karyshkovskiy P. O., Kleyman I. B. (1985). Drevniy gorod Tira. Istoriko-arkheologicheskii ocherk. [The Ancient City of Tyras. Historical and Archaeological Sketch] Kiev: Naukova dumka. 160 p. [in Russian].
- Knipovich T. N. (1966). Grecheskoe lapidarnoe pis'mo v pamyatnikakh Ol'vii [Greek lapidary writing in the monuments of Olbia] *Numizmatika i epigrafika* [Numismatics and epigraphics]. Т. 6. P. 3-30. [in Russian].
- Krapivina V.V. (2009). Ob obshchey kharakteristike i arkheologicheskome kontekste nadpisey Ol'vii. [On the general characteristics and archaeological context of the Olbia

⁷ Протиріччя в датуванні декрету *IPE I² 34* на честь Нікерата Папієва подолані на ґрунті комплексного дослідження; декрет виданий на початку другої половини I ст. н. е. (Николаев 2014: 254-265).

inscriptions]. *Ol'viyskie drevnosti*. [Olbian antiquities]. Sb. nauch. tr. pamyati V. M. Otreshko; red.-sost. Buyskikh S.B., Lysenko L.A. K. P. 283-284. [in Russian].

Liddel H. & Scott G. (1996). *A Greek-English Lexicon*. Oxford. [in English].

Nikolaev N.I. (2014). *Prosopografiya Ol'vii Pontiysskoy V v. do n. e. – I v. n. e.: (monografiya v dvukh knigakh)*. [Prosopography of Olbia Pontika V cent. BC – I cent. AD]. K. [in Russian].

АНОТАЦІЯ

*Антична писемна традиція залишила відносно малу кількість праць з історії Півдня та Заходу України. Відповідно, епіграфічні пам'ятки, у першу чергу лапідарні, є найважливішим джерелом реконструкції історичного процесу Південно-Західної України. Стаття присвячена першій публікації випадково знайдених фрагментованих мармурових лапідарних написів, що походять із Тіри та Ольвії Понтійської. Написи зберігаються у приватній колекції в Україні. Для дослідження використовувалися наукові методи допоміжних історичних дисциплін, переважно палеографії. Літери, що збереглися в написі із Тіри не утримують яскравих палеографічних ознак, відповідно, за палеографічними ознаками цей напис широко датується кінцем III ст. до н.е. – II ст. н.е. Фрагмент одного із рядків, ймовірно, дозволяє відновити читання формули «...Рада та народ тіритів при архонті такому-то, синові такого-то...». Відповідно, напис із Тіри, найімовірніше, є фрагментом почесного декрету цього античного міста. На жаль, відновлення другого рядка, у якому проглядає начебто, фрагмент імені історичної особи, має багато інших варіантів відновлення. Для інтерпретації та реконструкції другого напису вирішальне значення має район його знахідки, якій в перші століття н. е. був сакральною зоною Ахілла; така зона існувала на хорі Ольвії. За палеографічними ознаками напис з хори Ольвії датується першою половиною I ст. н. е. Це фрагмент нижньої частини посвяти Ахіллу Понтарху від колегії архонтів Ольвії. Формула посвяти утримує достатньо рідкісний термін *ή πολυκαρπία* – багатоплідність. Судячи з наявності профільованої рами на зворотному боці посвята Ахіллу пізніше була використана вдруге. Відповідно, така, що публікується посвята Ахіллу Понтарху, ймовірно, є однією із ранніх.*

Ключові слова: Причорноморський регіон, Тіра, Ольвія, давньогрецька епіграфіка, декрети, посвяти.

СКОРОЧЕННЯ

IOlb – Надписи Ольвіи. 1968.

IPE I² – Latishev B. 1916. *Inscriptiones antigue orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*. Petropolis

SEG– *Supplementum epigraphicum Graecum*

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-3
УДК 94(495)

**ON THE QUESTION OF THE DENOMINATIONS OF THE BOSPORAN COINS
WITH A BUST OF POSEIDON ON THE OBVERSE AND WITH A BATTLESHIP TO
THE LEFT ON THE REVERSE**

**К ВОПРОСУ О НОМИНАЛАХ БОСПОРСКИХ МОНЕТ
С БЮСТОМ ПОСЕЙДОНА НА АВЕРСЕ И С БОЕВЫМ КОРАБЛЕМ ВЛЕВО НА
РЕВЕРСЕ**

Михаил Чорев

кандидат исторических наук

E-mail: choref@yandex.ru

ORCID: 0000-0002-6377-4121

ResearcherID: M-4177-2014

Нижегородский государственный

университет им. Н.И. Лобачевского, Россия

Mikhail Choref

PhD of Historical Science

E-mail: choref@yandex.ru

ORCID: 0000-0002-6377-4121

ResearcherID: M-4177-2014

N.I. Lobachevsky State University of Nizhny

Novgorod, Russia

ABSTRACT

Our attention was attracted by the Bosporan bronze obols with a bust of Poseidon with a trident in his right hand on the obverse and with the image of a warship sailing to the left, on which a long and wide naked sword is superimposed with a point back on the reverse. On the reverse side of these coins there are one or two eight-pointed stars. There are also known specimens without stars. These bronzes have been studied for more than a century. However, no reasons have been identified that prompted the Bosporan coins to place a different number of stars on them or do without them altogether. Explanations and the appearance on the coins of the sword over the image of the ship on the reverse were not offered. In addition, it is not clear in what order these artifacts entered circulation. During the study, it was found that the stars on the studied obolas are emission symbols. Or, more precisely, the designations of the series. The first to be issued were coins without a star on the reverse. They were minted only in Panticapaeum. Later obols with one star on the reverse side were minted. They were minted both in Panticapaeum and in Phanagoria. Moreover, they used the stamps of the capital's production. Because these coins were light and small, they were rejected by the population. As a result, they had to be removed, and instead of them, the same type of obols with two stars on the reverse of a greater weight and diameter than the bronze of the unsuccessful second series were issued. The symbolism of the coins is quite remarkable. She promoted the successes of the Pontic military contingents who saved the North-Eastern Black Sea region from the barbarians. It also testifies to the activation of the cult of Poseidon, who began to be honored as the keeper of the Pontic fleet. Taking this into account, we conclude that the issue of the studied coins took place during the period of Diophantus' campaigns or shortly after their completion.

Key words: *history, archaeology, numismatics, Bosporus, Pontic period, obols.*

Постановка проблемы и актуальность исследования. Продолжаем изучение монетного дела Боспора понтийского периода его истории. Обратим внимание на бронзы Пантикапея⁸ (рис. 1: 1, 2, 5) и Фанагории (рис. 1: 3, 4, 6) с бюстом Посейдона с трезубцем

---

⁸ Описания и изображения монет на рис. 1 приведены на сайте каталога-архива «Монеты Боспора» (bosporan-kingdom: 1; bosporan-kingdom: 2; bosporan-kingdom: 3; bosporan-kingdom: 4; bosporan-kingdom: 5; bosporan-kingdom: 6).

в правой руке на аверсе и с плывущим влево боевым кораблем⁹, на который наложен длинный и широкий обнаженный меч острием назад на реверсе. Эти монеты интересны как оригинальностью идеи оформления, так и тем, что изображения на них претерпели значительную эволюцию. Начнем с того, что на корпус корабля на их реверсе наложен меч. Что не свойственно прочим выпускам Боспорского государства¹⁰. Причем на монетах на рис. 1: 1–4 его ручка выступает за нос, а на прочих экземплярах (рис. 1: 5, 6) она аккуратно вписана в пределы судна. Примечательно и то, что на бронзах на рис. 1: 1–4 у Посейдона короткая и кудрявая борода, а на прочих выпусках она у него длинная и лохматая (рис. 1: 5, 6).

Рис. 1. Оболы Пантикапея и Фанагории с бюстом Посейдона на аверсе и с кораблем и мечом на реверсе: 1 – первой серии; 2-4 – второй серии; 5, 6 – третьей серии (по bosporan-kingdom: 1; bosporan-kingdom: 2; bosporan-kingdom: 3; bosporan-kingdom: 4; bosporan-kingdom: 5; bosporan-kingdom: 6).

Fig. 1. Obols of Panticapaeum and Phanagoria with a bust of Poseidon on the obverse and with a ship and a sword on the reverse: 1 – first series; 2-4 – the second series; 5, 6 – of the third series (by bosporan-kingdom: 1; bosporan-kingdom: 2; bosporan-kingdom: 3; bosporan-kingdom: 4; bosporan-kingdom: 5; bosporan-kingdom: 6).

Анализ публикаций по проблеме. Привлекшие наше внимание монеты (рис. 1) уже не первое столетие являются объектами научного исследования. Согласно

⁹ Подчеркнем, не с пророй, а с кораблем. Судим по тому, что на изображении явственно видна корма.

¹⁰ Находим это обстоятельство крайне интересным. Попытаемся истолковать его несколько ниже.

общепризнанной точке зрения, они были выпущены в начале понтийского периода истории Боспорского государства (Анохин, 1986: 75; Анохин, 1999: 105; Анохин, 2011: 160-161, 168-179, № 1113, 1172; Смекалова, Дюков, 2001: 62; Фролова, 1998: 14-15). Мы находим этот вывод бесспорным. Однако заметим, что процесс изучения этих монет вряд ли есть основания считать завершенным.

Цель статьи. Дело в том, что до сих пор не выявлены и, следовательно, не истолкованы причины, побудившие боспорских монетчиков размещать на них разное количество звезд или вовсе обойтись без них (рис. 1). Следует объяснить и появление меча поверх изображения корабля на реверсе. Кроме того, не ясно самое главное — в какой последовательности разновидности этих монет, различаемые по количеству звезд, поступили в обращение.

Изложение основного материала. Ранее мы уже обращали внимание на эти артефакты. Но ограничились только формулировкой гипотезы. Основываясь на выводах предшественников, в 2016 г. мы заключили, что звездами «помечали отдельные эмиссии» (Чореф 2016: 535, прим. 76).

В тот момент наше внимание привлекли только немногие монеты этой разновидности, опубликованные нашими предшественниками (Анохин, 1986: 75; Анохин, 1999: 105; Анохин, 2011: 160-161, 168-179, № 1113, 1172; Фролова, 1998: 14-15). Речь идет о бронзах, безусловно, оболах с двумя или без звезд на реверсе чекана Пантикапея и Фанагории. Особого интереса для нас они не представляли, т.к. мы решали тогда задачу дешифровки монограмм на монетах Боспора понтийского периода (Чореф, 2016).

Ныне же мы считаем необходимым вернуться к изучению этих артефактов. Выскажем наши соображения по поводу атрибуции однотипных, но маломодульных и легковесных монет с одной звездой на реверсе чекана Пантикапея (*bosporan-kingdom*: 2), а также Фанагории, изданных В.Л. Строкиным и А.В. Тителакисом (Строкин, Тителакис, 2009: 33; *bosporan-kingdom*: 3), а также И.В. Шоновым (Шонов, 2019: 255, 425, № 349а, табл. XXXIX: 349а; *bosporan-kingdom*: 4). Исследователи справедливо допустили, что изданные ими бронзы поступили в обращение одновременно с прочими, крупномодульными монетами этого же типа (Строкин, Тителакис, 2009: 33; Шонов, 2019: 255). Была предпринята и попытка определения их номинала. По мнению И.В. Шонова, изданная им монета Фанагории является тетрахалком (Шонов 2019: 255). Об этом, по мнению исследователя, говорит звезда, размещенная на ее реверсе¹¹ (Шонов, 2019: 255).

Ставим перед собой цель выявления обстоятельств, побудивших боспорских монетчиков размещать на изучаемых бронзах разное количество звезд. И выпускать однотипные монеты разного размера и веса.

Начнем с того, что речь должна идти не об абстрактном символе, а о хорошо известном боспорянам знаке. Причем звезды служили эмблемами не только Митридатидов. Они являлись ординарным элементом оформления монет чекана

---

¹¹ Мы не можем упустить следующее обстоятельство. И.В. Шонов уделил внимание проблеме трактовки астральных символов на интересующих нас монетах. И высказал следующее соображение «На фанагорийских оболах имеются две восьмиконечные звезды над пророй корабля, что указывает на верховную царскую власть в лице ставленника Митридата VI Евпатора. Власть эта укрепилась на азиатской стороне Боспора, предпочтя союзную Фанагорию и Горгиппию, мятежному Пантикапею» (Шонов, 2019: 255). С нашей точки зрения, этот тезис не заслуживают обсуждения. Указывать на «верховную царскую власть в лице ставленника Митридата VI Евпатора» в принципе ничего не может, т.к. эта фраза не имеет смысла. Никакой ставленник, по логике вещей — наместник понтийского царя не мог обладать на Боспоре «верховой царской властью». И что же тогда могло означать отсутствие звезд? Неужели бунт против гипотетической «верховой царской власти» царского наместника? Похоже, что крымский исследователь провел аналогию со звездами на погонах советского прапорщика, допустив оговорку по З. Фрейду. Хотя, помнится, тогда были еще и трехзвездочные старшие прапорщики. По логике крымского исследователя, у них было куда больше оснований считаться носителями «верховой царской власти». Но, *ad rem*. Заметим, что две звезды известны и на монетах этой группы чекана столицы Боспорского государства (рис. 1: 5).

государств Северо-Восточного Причерноморья в VI – I вв. до н.э. (Анохин, 1986; Анохин, 1999; Анохин, 2011; Frolova, 2004; MacDonald, 2005).

Так что появление этого обозначения на монетах может быть истолковано как очевидная дань местным традициям. По той же причине на их реверсе размещены легенды «ΠΑΝΤΙΚΑΠΑΙΤΩΝ» и «ΦΑΝΑΓΟΡΙΤΩΝ». Определенно, боспоряне были уверены в том, что они пользуются монетами местного, поличного чекана. Однако этот тезис не позволяет объяснить наличие на них разного количества звезд или отсутствие этого символа.

И сразу же заметим, что эти астральные не могли служить обозначениями номинала. Дело в том, что монеты на рис. 1: 1 и рис. 1: 5, 6 – схожего веса и диаметра. В тоже время на их реверсе нет (рис. 1: 1) или две звезды (рис. 1: 5, 6). Нам не остается ничего другого, кроме как предположить, что эти обозначения являются эмиссионными символами¹².

Находим этот тезис весьма перспективным и плодотворным. Дело в том, что привлечшие наше внимание монеты не могли быть выпущены одновременно. Судим по почеркам резчиков штемпелей. Так, в слове «ΠΑΝΤΙΚΑΠΑΙΤΩΝ» на оборотной стороне монеты на рис. 1: 1 «Α» с прямой, а на реверсе бронзы на рис. 1: 5 – с ломанной гасстой. Так что, определенно, над производством этих артефактов работало два мастера. Причем не одновременно. Ведь лицевые стороны этих монет оттиснуты разными штемпелями. Судим по трактовке бюста Посейдона (1: 1, 5). Так, на первой монете она короткая и кудрявая, а на последней монете длинная и всклокоченная. В связи с этим весьма примечательна бронза Фанагории (рис. 1: 6). На ее аверсе оттиснут тот же бюст Посейдона, что и на монете на рис. 1: 5. Добавим, что, судя по изображениям и почерку надписей, штемпели для оборотных сторон этих бронз также изготовил один мастер. Есть все основания полагать, что штемпели резали в столице и, при необходимости, доставляли в Фанагорию. Определенно, эмиссия была подготовлена и проведена безупречно.

Однако даже констатация этих фактов не позволяет ее датировать. Попытаемся решить эту задачу в результате изучения монет с одной звездой на реверсе (рис. 1: 2-4).

Начнем с того, что известные нам экземпляры бронз этого типа весят значительно меньше давно и хорошо известных оболов интересующего нас типа (рис. 1: 1, 5, 6). Так, бронзы без звезд на реверсе весят от 11,60 до 19,49 г и имеют диаметр от 2,5 до 3,0 см. (bosporan-kingdom: 7). Монеты с двумя звездами столичного чекана весят от 13,36 до 17,52 г., причем диаметр тяжеловесной бронзы этой разновидности 2,8 см (bosporan-kingdom: 8). Однотипные выпуски Фанагории, судя по известным данным, легче и меньше. Одна из таких монет весит 12,42 г. Их диаметры от 2,6 до 2,7 см (bosporan-kingdom: 9). Монеты с одной звездой – самые мелкие. Так, бронза Пантикапея весит 8,15 г при диаметре 2,4 см. (bosporan-kingdom.com: 2). В то же время экземпляр из Фанагории, изданный В.Л. Строкиным и А.В. Тителакисом, весит 9,18 г, а его диаметр 2,0–2,05 см (Строкин, Тителакис, 2009: 33; bosporan-kingdom: 3). А бронза этого же эмиссионного центра, описанная И.В. Шоным, весит 7,45 г при диаметре 2,0 см (Шонон, 2019: 255, 425, № 349a; bosporan-kingdom: 4).

Подчеркнем, что вряд ли есть основания считать, что последние монеты не поступили в обращение в результате недосмотра боспорских монетчиков. Дело в том, что их чеканили как в Пантикапее, так и в Фанагории.

В то же время очевидное сходство монет без, а также с одной или с двумя звездами не позволяет заключить, что их выпускали разного достоинства. Ведь разница в их диаметрах не столь разительна. Да и вряд ли пользователи взвешивали бронзовые монеты, чтобы установить их номинал. Или осматривали их на предмет наличия и числа звезд на

¹² Сама идея видеть в звездах обозначения номинала видится нам нелогичной. Нет оснований полагать, что боспоряне могли использовать однотипные бронзовые монеты двух номиналов. Наоборот, есть все основания считать, что они не предавали значения физическим характеристикам разменных денег, кредитных по определению. Так что все изучаемые нами монеты — оболочки.

реверсе. Заметим, что сам факт отсутствия такого астрального символа на оборотной стороне обобла на рис. 1: 1 не дает нам оснований видеть в этом символе обозначение номинала.

В таком случае, у нас есть все основания заключить, что звезды на реверсе монет на рис. 1: 2-4 также являлось эмиссионным обозначением. Причем бронзы с ней вряд ли были выпущены одновременно с обоблами без и с двумя звездами на реверсе. По крайней мере, их аверс не был оформлен резчиками, потрудившимися при оформлении обоблов на рис. 1: 1, 5, 6. Ведь, как уже было отмечено выше, у Посейдона на их аверсе — кудрявая борода (1: 2-4). В тоже время, что крайне примечательно, легенда их реверса исполнена тем же мастером, который оформил штемпели для монет на рис. 1: 5, 6. Что должно быть учтено при их датировке.

Итак, в ходе исследования нам удалось выявить три серии монет изучаемой разновидности. Первые из них — крупномодульные и тяжеловесные. На одной из них в легенде реверса размещена «А» с прямой соединительной гостой и отсутствует звезда. Эти монеты чеканили только в Пантикапее (рис. 1: 1). На реверсе монет последующего выпуска оттиснуты две звезды, а в легенде различима «А» с ломанной соединительной гостой. Эти монеты чеканили как в Пантикапее (рис. 1: 5), так и в Фанагории (рис. 1: 6). А на оборотной стороне недавно выявленных бронз на рис. 1: 2-4 оттиснута одна звезда, а в легенде размещена все та же «А» с ломанной соединительной гостой.

В таком случае, у нас есть все основания допустить, что звезды могли размещать для нумерации эмиссий. Первыми могли быть выпущены обоблы без них. Их, судя по известным экземплярам, чеканили только в Пантикапее. Что свидетельствует о шаткости положения на Боспоре. Так что не случайно на оборотных сторонах монет изобразили корабль с мечом. Порядок в регионе обеспечивали понтийские войска, которые могли быть без промедления переброшены в Северо-Восточной Причерноморье¹³. А основания для беспокойства тогда были. Ведь первые серии монет Боспора, выпущенные с санкции понтийских властей, были эмитированы в Пантикапее и в Горгиппии, но не в Фанагории (Чореф 2016: 533, рис. 1, 2: 1, 2).

Не случайно на монетах появился и бюст Посейдона. Боспоряне чтили его, т.к. зависели от помощи, которую могли получить из Понта только в том случае, если плавание по морю было возможно.

Вторая же серия — с одной звездой на реверсе (рис. 1: 2-4) могла поступить в обращение в период, когда ситуация в регионе стабилизировалась. Не случайно ее чеканили на монетных дворах Пантикапея и Фанагории. Причем есть все основания считать, что над производством штемпелей работали мастера столичного эмиссионного центра. Судим как по трактовке бюста Посейдона, так и по тому, что на их реверсе различима «А» с ломанной соединительной гостой в словах «ΠΑΝΤΙΚΑΠΑΙΤΩΝ» и «ΦΑΝΑΓΟΡΙΤΩΝ».

Настаиваем на том, что тогда чеканили обоблы. Ведь монеты изучаемой нами группы — однотипные. Сам же факт снижения их стопы может быть истолкован как свидетельство стабилизации положения в регионе. Вполне возможно, что власти попытались заставить жителей региона принимать облегченную монету. Что имело смысл, т.к. такого рода бронзы были кредитными по определению.

Однако эксперимент оказался неудачным. Судя по редкости легковесных монет изучаемой группы с одной звездой на реверсе, они не были приняты обращением.

¹³ Северопричерноморские варвары, угрожавшие Боспору и Херсонесу, были разгромлены Диофантом в ходе походов 113—111 гг. до н.э. (Сапрыкин, 1996: 135). По этой причине на боспорских обоблах интересующей нас группы появился меч, а не в результате «победы митридатовского полководца Неоптолема над варварами в Керченском проливе, произошедшей летом неизвестного года», как считает И.В. Шонов (Шонов 2019: 255). Напомним, что на реверсе монет выбита не прора, а изображение корабля с обнаженным мечом. Так что победа была, но явно не на море. Причем важно было показать, что победоносная армия прибыла в Боспор на военных кораблях.

Большую их часть пришлось изъять. А взамен выпустить крупномодульные и тяжеловесные монеты третьей серии с двумя звездами на оборотной стороне, изображения которых приведены на рис. 1: 5, 6.

Выводы. Как видим, бронзы с бюстом Посейдона на аверсе и с пророй корабля на реверсе оказались ценным историческим источником, изучение которого позволило осветить «темные страницы» истории Боспорского государства начала понтийского периода.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

- Анохин В.А. Античные монеты Северного Причерноморья. К. : Стилос, 2011.
Анохин В.А. История Боспора Киммерийского. К. : Одигитрия, 1999.
Анохин В.А. Монетное дело Боспора. К. : Наукова думка, 1986.
Монета: 000-3172. URL: <https://bosporan-kingdom.com/000-3172>
Монета: 000-3370. URL: <https://bosporan-kingdom.com/000-3370>
Монета: 191-3106. URL: <https://bosporan-kingdom.com/191-3106/>
Паспорт монеты: 000-3130-1. URL: <https://bosporan-kingdom.com/000-3130/1.html>
Паспорт монеты: 000-3130-2. URL: <https://bosporan-kingdom.com/000-3130/2.html>
Паспорт монеты: 000-3172-1. URL: <https://bosporan-kingdom.com/000-3172/1.html>
Паспорт монеты: 000-3364-1. URL: <https://bosporan-kingdom.com/000-3364/1.html>
Паспорт монеты: 000-3370-2. URL: <https://bosporan-kingdom.com/000-3370/2.html>
Паспорт монеты: 191-3106-3. URL: <https://bosporan-kingdom.com/191-3106/3.html>
Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство. Государство греков и варваров в Причерноморье. М. : Наука, 1996.
Смекалова Т.Н., Дюков Ю.Л. Монетные сплавы государств Причерноморья. Боспор, Ольвия, Тира. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2001.
Строкин В.Л., Тителакис А.В. Новый тип монет Фанагории митридатовского времени / В: Зайцев, В.В., Захаров Е.В. *Пятнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. Ростов-на-Дону, 20-25 апреля 2009 г.* М. : Нумизматическая литература. 2009. 33-34.
Фролова Н.А. К истории вопроса о монетном чекане на Боспоре в I в. до н.э. В: Мельникова, А. С. (отв. ред.). *Труды Государственного исторического музея.* Вып. 98. *Нумизматический сборник. Ч. XIII. Новейшие исследования в области нумизматики.* М. : Стрелец. 1998. 14-41.
Чореф М.М. К вопросу о дешифровке монограмм на боспорских монетах эпохи Митридата VI Евпатора Диониса. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья.* № 8. 2016. 523-562.
Шонов И. В. Монетная чеканка правителей Боспора VI – I вв. до н.э. Симферополь: ИТ «Ариал», 2019.
Frolova N.A. Griechisches Münzwek. Die Frühe Münzprägung vom Kimmerischen Bosphorus (Mitte 6. Bis Anfang 4. Jh. v. Chr.) *Die Münzen der Städte Pantikapaion, Theodosia, Nymphaion und Phanagoria sowie der Sinder.* Berlin: Akademie Verlag GmbH, 2004.
MacDonald D. An Introduction to the History and Coinage of the Kingdom of the Bosphorus. Lancaster: Classical Numismatic Group, 2005 (Classical Numismatic Studies 5).

REFERENCES

- Anokhin V.A. (1986). *Monetnoe delo Bospora. [Coinage of the Bosphorus].* Kyiv: Naukova dumka. [in Russian].
Anokhin V.A. (1999). *Istoriia Bospora Kimmeriiskogo. [History of Cimmerian Bosphorus].* Kyiv: Odigitriia. [in Russian].

Anokhin V.A. (2011). Antichnye monety Severnogo Prichernomor'ya: Katalog. [Ancient Coins of the Northern Pontic Region: Catalogue]. Kyiv: Stilos. [in Russian].

Choref M.M. (2016). K voprosu o deshifrovke monogramm na bosporskikh monetakh epokhi Mitridata VI Evpatora Dionisa. [On the question of deciphering the monograms on the Bosphoran coins of the era of Mithridates VI Eupator Dionysus]. No. 8. P. 523-562. [in Russian].

Coin: 000-3172. Available at: <https://bosporan-kingdom.com/000-3172>. [in Russian].

Coin: 000-3370. Available at: <https://bosporan-kingdom.com/000-3370>. [in Russian].

Coin: 191-3106. Available at: <https://bosporan-kingdom.com/191-3106/>. [in Russian].

Frolova N.A. (1998). K istorii voprosa o monetnom chekane na Bospore v I v. do n.e. [On the history of the issue of coinage in the Bosphorus in the 1st c. BCE]. In: Mel'nikova A. S. (ed.). *Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeja*. [Proceedings of the State Historical Museum] № 98. *Numizmaticheskiiy sbornik* [Numismatic Collected Works] XIII. *Noveyshie issledovaniya v oblasti numizmatiki*. [The latest research in the area of numismatics]. Moscow: Strelec. P. 14-41. [in Russian].

Frolova N.A. (2004). Griechisches Münzwerk. Die Frühe Münzprägung vom Kimmerischen Bosphorus (Mitte 6. Bis Anfang 4. Jh. v. Chr.) *Die Münzen der Städte Pantikapaion, Theodosia, Nymphaion und Phanagoria sowie der Sinder*. Berlin: Akademie Verlag GmbH. [German].

MacDonald D. (2005). An Introduction to the History and Coinage of the Kingdom of the Bosphorus. Lancaster: Classical Numismatic Group, 2005 (Classical Numismatic Studies 5). [in English].

Passport of coin: 000-3130-1. Available at: <https://bosporan-kingdom.com/000-3130/1.html>. [in Russian].

Passport of coin: 000-3130-2. Available at: <https://bosporan-kingdom.com/000-3130/2.html>. [in Russian].

Passport of coin: 000-3172-1. Available at: <https://bosporan-kingdom.com/000-3172/1.html>. [in Russian].

Passport of coin: 000-3364-1. Available at: <https://bosporan-kingdom.com/000-3364/1.html>. [in Russian].

Passport of coin: 000-3370-2. Available at: <https://bosporan-kingdom.com/000-3370/2.html>. [in Russian].

Passport of coin: 191-3106-3. Available at: <https://bosporan-kingdom.com/191-3106/3.html>. [in Russian].

Saprykin S.Yu. (1996). Pontijskoe carstvo. Gosudarstvo grekov i varvarov v Prichernomor'ye. [The Pontic Kingdom. The State of the Greeks and the Barbarians in the Black Sea Littoral]. Moscow: Nauka. [in Russian].

Shonov I.V. (2019). Monetnaya chekanka praviteley Bospora VI – I vv. do n.e. [Coinage of the rulers of the Bosphorus of the 6th – 1st cc. BCE]. Simferopol: IT «Arial». [in Russian].

Smekalova T.N., Dyukov Yu.L. (2001). Monetnye splavy gosudarstv Prichernomor'ya. Bospor, Ol'viya, Tira. [Coin alloys from the Black Sea states. Bosphorus, Olbia, Tiras]. Saint Petersburg: SPbGU. [in Russian].

Strokin V.L., Titelakis A.V. (2009). Novyy tip monet Fanagorii mitridatovskogo vremeni [New type of coins of Phanagoria during the Mithridates period]. In: Zaytsev V. V., Zakharov Ye. V. (eds.). *Pyatnadtsataya Vserossiyskaya numizmaticheskaya konferentsiya. Tezisy dokladov i soobshcheniy. Rostov-na-Donu, 20–25 aprelya 2009 g.* [Fifteenth All-Russian Numismatic Conference. Abstracts of reports and messages. Rostov-on-Don, April 20-25, 2009]. Moscow: Numizmaticheskaya literatura. P. 33-34. [in Russian].

АННОТАЦИЯ

Наше внимание привлекли боспорские бронзовые оболы с бюстом Посейдона с трезубцем в правой руке на аверсе и с изображением плывущего влево боевого корабля, на который наложен длинный и широкий обнаженный меч острием назад на реверсе. На оборотной стороне этих монет размещены одна или две восьмиконечные звезды. Известны и экземпляры без звезд. Эти бронзы изучают уже не первое столетие. Однако так и не были выявлены причины, побудившие боспорских монетчиков размещать на них разное количество звезд или вовсе обойтись без них. Не были предложены и объяснения и появления на монетах меча поверх изображения корабля на реверсе. Кроме того, не ясно, в какой последовательности эти артефакты поступили в обращение. В ходе исследования было установлено, что звезды на изучаемых оболах являются эмиссионными символами. А, точнее, обозначениями серий. Первыми были выпущены монеты без звезды на реверсе. Их чеканили только в Пантикапее. Позже были отчеканены оболы с одной звездой на оборотной стороне. Их чеканили как в Пантикапее, так и в Фанагории. Причем использовали штемпели столичного производства. Т.к. эти монеты были легковесные и мелкие, то население их отвергло. В результате их пришлось изъять, а вместо них выпустить однотипные оболы с двумя звездами на реверсе большего веса и диаметра, чем бронзы неудачной второй серии. Символика монет весьма примечательна. Она пропагандировала успехи понтийских воинских контингентов, спасших Северо-Восточное Причерноморье от варваров. А также свидетельствует об активизации культа Посейдона, которого стали чтить как хранителя понтийского флота. Учитывая это обстоятельство, заключаем, что эмиссия изучаемых монет прошла в период походов Диофанта или вскоре после их завершения.

Ключевые слова: история, археология, нумизматика, Боспор, понтийский период, оболы.

АНОТАЦІЯ

Нашу увагу привернули боспорські бронзові оболы з бюстом Посейдона з тризубом у правій руці на аверсі та із зображенням бойового корабля, що пливе вліво, на який накладений довгий і широкий оголений меч вістрям назад на реверсі. На зворотному боці цих монет розміщено одну чи дві восьмикінцеві зірки. Відомі й екземпляри без зірок. Ці бронзи вивчають вже не перше століття. Однак так і не були виявлені причини, що спонукали боспорських монетчиків розміщувати на них різну кількість зірок або обійтися без них. Не було запропоновано тлумачення появи на монетах меча поверх зображення корабля на реверсі. Крім того, не ясно, в якій послідовності ці артефакти надійшли в обіг. У ході дослідження було встановлено, що зірки на оболах, що вивчаються, є емісійними символами. А, точніше, позначеннями серій. Першими було випущено монети без зірки на реверсі. Їх карбували тільки в Пантікапеї. Пізніше було викарбувано оболы з однією зіркою на зворотному боці. Їх карбували як у Пантікапеї, так і у Фанагорії. Причому використали штемпелі столичного виробництва. Так як ці монети були легковагими і дрібними, населення їх відвергло. В результаті їх довелося вилучити, а замість них випустити однотипні оболы з двома зірками на реверсі більшої ваги та діаметру, ніж бронзові невдалої другої серії. Символіка монет дуже примітна. Вона пропагувала успіхи понтійських військових контингентів, які врятували Північно-Східне Причорномор'я від варварів, а також свідчить про активізацію культу Посейдона, якого стали шанувувати як хранителя понтійського флоту. Враховуючи цю обставину, укладаємо, що емісія монет, що вивчаються, пройшла в період походів Діофанта або незабаром після їх завершення.

Ключові слова: історія, археологія, нумізматика, Боспор, понтійський період, оболы.

УКРАЇНА XVI – XIX СТ.

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-4
УДК 94(477.46)«1648/179»(045)

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE UKRAINIAN BURGHERS AND THE COSSACKS AT THE BEGINNING OF THE SIXTEENTH CENTURY: OVERCOMING OF SOCIAL CONFLICT (ON THE EXAMPLE OF CHERKASY MAYORS)

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОГО МІЩАНСТВА ТА КОЗАЦТВА НА ПОЧАТКУ XVI ст.: ПОДОЛАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПРОТИСТОЯННЯ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРКАСЬКИХ УРЯДНИКІВ)

Наталія Токар

кандидат історичних наук
E-mail: vega0604@ukr.net
ORCID: 0000-0002-2263-2338
Центральноукраїнський державний
педагогічний університет імені
Володимира Винниченка, Україна

Nataliia Tokar

PhD of Historical Science
E-mail: vega0604@ukr.net
ORCID: 0000-0002-2263-2338
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian
State Pedagogical University, Ukraine

ABSTRACT

The main problem of this article is the peculiarities of social relations between the Cossacks and the burghers of the border areas of Ukraine in the first half of the sixteenth century. The formation of the Cossack state is a complex multi-vector process, which was studied by leading Ukrainian scientists N. Yakovenko, V. Shcherbak, S. Lepyavko, V. Brekhunenko. Most of them agree that the main source of formation of the Cossacks in the early stages of its existence was part of the urban population. However, those categories of burghers who did not participate in the Cossacks were subject to high taxes. The new taxes were introduced by the officials of the border towns both for their own enrichment and for the purpose of maintaining the Cossack detachments, which were used to defend against the Tatar danger. Features of the new system of taxation of burghers are considered in this article on an example of administrative activity of the Cherkasy elders. Particular attention in this context is paid to the period of Ostafiy Dashkovych's rule and the system of taxation of Cherkasy burghers introduced by him. Based on the analysis of documentary sources, it is proved that the total amount of taxes and duties during his reign increased 5-6 times. It's led to an increase in social tensions in the city in the early 1530s. The maintenance of Cossack detachments, the sources known to us do not record evidence of caste confrontation between the Cossacks and the burghers. The article attempts to identify the factors that restrained the growth of social tensions between the Ukrainian Cossacks and the bourgeoisie. According to the author, they consist, first of all, in joint defensive actions of the Cossacks and the bourgeoisie of the border Ukrainian territories. Also important was the

tax policy of local officials, which caused dissatisfaction of both groups and promoted their understanding on the basis of common hatred of local authorities.

Key words: *Cossacks, bourgeoisie, border officials, O. Dashkovich, taxes and duties.*

Постановка проблеми. Питання взаємовідносин міського населення прикордонних територій Великого князівства Литовського та Королівства Польського наприкінці XV – на початку XVI ст. з новим соціальним явищем – козацтвом – є малодослідженим і потребує глибокого вивчення. Образ козацтва, яке з самого початку свого виникнення було провідником української національної ідеї та сформувалося на основі міщанства і селянства, міцно укорінився в свідомості переважної більшості українців. Однак аналіз історичних джерел свідчить, що козацькі угруповання кінця XV – початку XVI ст. часто являли собою шляхетські загоны українського або, навіть, польського походження, що заперечує їх ототожнення з міщанами, а тим більше – з селянами. Перші козацькі загоны фінансувалися, а іноді й очолювалися представниками місцевої державної влади – прикордонними старостами і намісниками, які збільшували податки і повинності інших категорій міського населення. Логічним виявляється припущення, що міщани ототожнювали появу козаків у містах з погіршенням власного матеріального становища, що неминуче повинно було б привести до напруження відносин між цими соціальними групами. Однак джерела не фіксують проявів такого протистояння.

Мета статті – дослідити характер взаємин між козацтвом і міщанством порубіжної смуги початку XVI ст. на прикладі міста Черкаси. Необхідність дослідження цієї проблеми для відтворення повної, об'єктивної картини особливостей соціальної структури українських земель означеного періоду і зумовлює **актуальність** даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто відзначити, що повного узагальнюючого дослідження, присвяченого особливостям взаємовідносин міщан прикордонних територій і козацтва в період його становлення наразі не існує. Окремі аспекти цієї наукової проблеми, а саме – особливості соціально-економічного становища українського міщанства на початку XVI ст. – розглядалися в роботах А. Яковліва, М.Владимирського-Буданова. Процеси виникнення і становлення українського козацтва, його соціальний та етнічний склад на початковій стадії ґрунтовно досліджувалися В. Щербакон, С. Леп'явком, В. Брехуненком. Важлива інформація для висвітлення обраної теми міститься в роботах А. Яковліва, В. Сенютовича-Бережного, Б. Черкаса, присвячених військовій і адміністративній діяльності старост міста Черкаси наприкінці XV – в першій половині XVI ст. Загальний контекст суспільно-політичного та економічного розвитку українських земель в означений період представлений серією досліджень Н. Яковенко.

Виклад основного матеріалу. Процес виникнення і юридичного оформлення козацького стану був доволі складним і тривалим. Майже до середини XVI ст. термін «козак» прикладався до представників різних соціальних груп – князів, шляхтичів, селян і міщан – і позначав не окремий стан населення, а рід занять. В радянській історіографії, яка стояла на позиціях класової боротьби, міцно утвердилася думка про те, що основним джерелом формування козацтва було селянство, і лише частково – міщанство. Проте в сучасній історичній науці провідну роль у формуванні нового прошарку відводиться саме міському населенню. Так, у численних листах кримського хана і турецького султана до великого князя литовського містяться скарги на «козаків черкаських, кийвських, канівських», які регулярно нападали на їхні володіння та «прийдоши влусы и города наши пограмили, многих людей наших побили, кони и овцы стада много лихоты вчинили» (ЦДІАК, ф. КМФ-36, оп.1, спр.7: 790-791). З одного боку, вживання конкретних назв прикордонних міст свідчить про бажання підкреслити провину державних

чиновників Литви та Польщі за свавілля козаків, а з іншого – про те, що козаки проживали у згаданих містах.

Однак вже наприкінці першої третини XVI ст. козацтво відокремлюється від решти міського населення. Наприклад, у 1522 р. у Черкасах проживало 223 міщанина, бояр, князів і панів – 9, слуг міських – 25, пушкарів – 2, почет старости – 66, драбів – 160, козаків – 250 (Яковенко, 2006). Також у грамоті Сігізмунда I до черкаського старости від 1528 р. чітко розмежовуються «черкасці і козаки черкаські» (Королевская грамота черкасскому старосте Евстафию Дашковичу. «Акты, относящиеся к истории Западной России», 1848: 188). В пописі Брацлавського замку 1545 р. та Черкас і Каніва 1552 р. козак також відокремлюється від решти міського населення (Брехуненко, 2011: 95-96).

Таким чином, козацтво першої половини XVI ст. концентрувалось переважно в містах, але не належало до міщанства. Якими ж були взаємовідносини цих двох груп, які мешкали на спільній території? Для відповіді на це питання необхідно проаналізувати процеси, які відбувалися в середовищі українського міщанства прикордонних територій.

Становище прикордонних міст Великого князівства Литовського визначалося їхньою близькістю до незахищеного «дикого поля». Особливо складним воно було у Каневі та Черкасах, які були найвіддаленішими від центру. Тому на місцеву адміністрацію покладалися ширші обов'язки, ніж у містах інших регіонів – від охорони кордонів до дипломатичних, судових і поліцейських функцій, «причому серед населення, що звикло покладатися тільки на себе і готове було чинити опір усім нововведенням, які послабляли його права» (Черкас, 2002: 55-56).

Межа XV-XVI ст. ознаменувалась боротьбою міського населення (мається на увазі міщан, які користувалися перевагами міського права) з місцевою урядовою владою за збереження старовинного ладу міських громад. Однак швидкий розвиток Великого князівства Литовського, а також політичні й військово-стратегічні умови прикордонних українських земель вимагали зміни цього ладу на нових, більш вигідних для держави умовах. Зіткнення інтересів міського населення і центральної влади призвело до тривалої боротьби, яка, на думку А. Яковліва, призвела до повного визволення міщан «відбудь-якого впливу урядових агентів» (Яковлев, 1907: 82). В цьому протистоянні уряд користувався всіма перевагами свого становища і за допомогою таємних законопроектів і адміністративних наказів намагався знищити міську общину, використовуючи для цього місцевих урядників.

Особливо показовою в цьому плані є постать Остафія Дашковича – черкаського та канівського старости, людини непересічних військових та адміністративних здібностей. Оцінки його діяльності вельми суперечливі: частина дослідників (А. Яковлів, М. Володимирський-Буданов) вважають, що він фактично зруйнував міську общину, інші ж (М. Грушевський, В. Сенютович-Бережний) хоча і не заперечували негативних наслідків внутрішньої політики О. Дашковича, але відзначали, що утримання чисельного війська для оборони власних кордонів без належної підтримки держави було можливим лише завдяки такому непопулярному заходу як збільшення оподаткування. З останньою думкою погоджується й Б. Черкас, відзначаючи, що успішна політика О. Дашковича була можлива лише «завдяки централізованому управлінню і максимальному використанню людських і матеріальних ресурсів довірених йому територій» (Черкас, 2002: 57).

Наприкінці XV – на початку XVI ст. намісники Черкаського замку змінювалися майже кожні три роки: 1488-1493 рр. – князь Б. Глинський, 1494-1500 рр. – Кмита Олександрович, 1500-1501 рр. – князь Іван Дашкович, 1501-1503 рр. – Семен Полозович, 1504-1507 рр. – князь Василь Дашкович, 1508-1511 рр. – князь Тимофій Іванович Капуста, 1511-1514 рр. – Андрій Якубович Немирович (Яковлів, 1907b: 353). На цьому тлі яскраво вирізняється майже 20-річний термін урядництва О. Дашковича – з 1514 по 1535 рр. Окремий інтерес становить проблема визначення родових відносин згаданих вище Івана, Василя та Остафія Дашковичів. На думку А. Яковліва, вони були представниками двох

різних родів: Остафій Дашкович не мав князівського титулу, а Іван і Василь у Литовських метриках іменуються князями Глинськими (Яковлів, 1907: 345). Однак, той факт, що О. Дашкович брав активну участь у повстанні М. Глинського, свідчить про можливу наявність родових зв'язків між ними. У будь-якому випадку це питання потребує ретельного дослідження.

Точна дата і місце народження О. Дашковича наразі невідомі. Достеменно відомо лише те, що він був знаного аристократичного походження, оскільки мав родові маєтки у південній Київщині, а саме: «отчизні і материзні маєтки – Жебровичі, Волевщину, селище Луку на Роставиці і два селища «Носов» на Камениці (Предоставление имущества умершего Евстафия Дашковича его сестре и племяннице. «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией», 1865: 139-140).

Свою доволі стрімку політичну і військову кар'єру О. Дашкович почав будувати з 1500-х років. Вже у 1501-1503 рр. він виступає в джерелах як намісник кричевський. У 1503 р. О. Дашкович з невстановлених наразі причин перейшов на службу до московського князя Івана III. Такі переходи для руської шляхти у XV – на початку XVI ст. були звичним явищем, хоча і не схвалювалися польсько-литовським урядом. Тому вже 1504 р. Олександр Ягеллон вимагав видати йому О. Дашковича, звинувативши його у тому, що він «будучи на замку в Кричеви, велики шкоды україннякам литовскимъ починивъ, много статковъ побрав і з іншими дворянами, котрі там мешкали, утік» (Яковлів, 1907: 349).

Протягом наступних кількох років О. Дашкович зумів налагодити стосунки з литовським князем, однак остаточно вибір сюзерена він здійснив після повстання М. Глинського. Повернувши довіру великого князя, у 1510 р. він був призначений канівським старостою, а з 1514 р. – і черкаським. Обидві посади він поєднував до останніх днів свого життя.

Джерела свідчать, що з перших років свого урядництва О. Дашкович був нерозривно пов'язаний з козацтвом. Так, взимку 1514-1515 рр. він разом з київським старостою Андрієм Немиричем здійснив похід на Новгород-Сіверський (Малиновский, «Записки Одесского общества истории и древностей», 1863: 296-297), а у 1516 р. брав участь у поході Предслава Лянцкоронського під Білгород-Дністровський (Владимиский-Буданов, 1891: 93). Участь козацтва у цих походах засвідчив М. Стрийковський, зазначивши, що окрім галицької і волинської шляхти, важливою складовою війська було «Рицerstvo... Подільське з Козаками» (Черкас, 2002: 57). На думку Б. Черкаса, саме цими козаками міг командувати О. Дашкович, «оскільки саме регіон Середньої Наддніпрянщини на початку XVI ст. був осередком численного організаційно зростаючого козацтва» (Черкас, 2002: 57). У 1518 р. О. Дашкович очолив загін надвірних козаків свого патрона Костянтина Острозького, розгромивши кримське військо під час походу на Волинь.

Загалом Б. Черкас у своєму дослідженні переконливо довів безпосередній зв'язок О. Дашковича з козацтвом. Зокрема, він відзначав, що факти постійного перебування козацтва у Черкасах і Каневі за часів його старостинства підтверджуються зовнішнім і внутрішнім листуванням русько-литовської держави. Крім того, джерела свідчать, що О. Дашкевич суворо контролював пересування козаків на підконтрольних йому територіях.

Про те, що козацькі загопи в означений період утримувалися виключно за кошти місцевих урядників свідчить той факт, що лише у 1522 р. на Городенському сеймі О. Дашкович запропонував перший проект перетворення козаків на державне військо шляхом взяття їх на службу. Безумовно, це означало, що влада повинна була б хоча б частково фінансувати такі козацькі загопи. Це значно полегшило б завдання оборони прикордонним старостам.

Сігізмунд I підтримав козацьку реформу О. Дашковича і у 1524 р. на тимчасову державну службу був найнятий козацький загін на чолі з С. Полозовичем та К. Кмітичем. Діями цього загону литовський князь був задоволений і планував найняти козаків на постійну державну службу: «Кгды бы там тысяча або две людей наших козаков на Днепре мешкали снатьби и ковшем была от них большая а знаменитая послуга и оборона паньствам нашим» (ЦДІАК, ф. КМФ-36, од. зб.7: 948).

Однак за браком коштів цей проект Сігізмунда I так і не був реалізований в першій половині XVI ст., тому утримання таких корисних для влади козацьких загонів на прикордонні Великого князівства Литовського залишалось «неозвученим» обов'язком місцевих урядовців. Старости змушені були вводити додаткове оподаткування та збільшувати систему повинностей міського населення. Особливо широко такі непопулярні заходи використовував у своїй адміністративній діяльності О. Дашкович. Наприклад, він звільнив частину міщан-общинників від загальних повинностей, дозволивши їм, в той же час, користуватися міськими угіддями (землями, лісами, водоймами тощо): «...ижь котрая братія ихъ весполокъ зъ ными въ послугахъ и податкахъ нашихъ тягнули, тыхъ дей всихъ пань Остафей у свою моць взялъ, оныхъ послугъ и подачокъ ихъ повинныхъ вольными вчиниль...» (Грамота короля Сигизмунда I черкаському старосте Василю Тышкевичу об освобождении черкаских мещан от новых пошлин, введенных Евстафием Дашкевичем, «Киевская старина», 1907: 90). За звільнення від загальнодержавних повинностей міщани повинні були сплачувати своєрідні «відступні» або виконувати повинності на особисту користь О. Дашковича: «...иншимъ дей людьомъ общимъ того вживати доущалъ и зъ того соби поклоны биралъ» (Грамота, 1907: 91). Вірогідно, що сплативши хабар старості, окремі міщани отримували значні привілеї і прибутки. Наприклад, помічник черкаського старости Яско Тишкевич та міщанин Зубрикович отримали в особисте володіння громадські пасіки: «...онъ (Я. Тишкевич – Н. Т.) упросилъ соби уходы (ихъ звечистые на Тясьмени тридцять пасекъ), а то дей здавна пасеки ихъ звечистыи месткїи бывали» (Грамота : 92), а Зубрикович «...такде пасеки мещанскїи на себе забралъ» (Грамота, 1907: 92).

Ті селяни, що лишалися у лавах звичайних общинників, обкладалися значною кількістю нових податей: «...и подводы подъ гонцы и послы казалъ имъ самимъ давати и кожного дня на себе робити, дрова возити, сена косити, неводы и иншыи дей роботызны замыслялъ; а хто дей зъ них зверь соби тамъ уловить або где ехавши рыбы добудете и бобра убьеть, и он (О. Дашкович – Н. Т.) дей с того всего половину себе беретъ» (Грамота, 1907: 91).

Також черкаський і канівський староста поставив під свій контроль внутрішню торгівлю: «а котри з нихъ (міщан – Н. Т.) кадью меду або рыбы добудете, и онъ (О. Дашкович – Н. Т.) дей не доущалъ имъ до Кїева возити того продавати, и за то соби жита и иншихъ живностей куповати, и то все соби биралъ, якъ дей схотель, такъ имъ то платиль» (Грамота, 1907: 91). Крім того, О. Дашкович ввів податок на перевезення через Дніпро: «...котрыи входы свои за Днепромъ они мивали и того за первыхъ старостовъ тамошнихъ уживали, то дей вси пань Остафей соби привлащилъ: а што дей они передъ тымъ кораванъ гостей возивали, ино дей пань Остафей уставиль (себе за нихъ) брати отъ (чолну по золотому, а того дей передъ тымъ) зъ стародавна николы не бувало» (Грамота, 1907: 91). До того ж запроваджувався суворий контроль при в'їзді і виїзді з міста: «а коли дей хто зъ них приедеть к сторожнимъ воротамъ зъ поля або хочете выехати з места на дело свое, и онъ (О. Дашкович – Н. Т.) дей не казывалъ ихъ в место в часъ подобный впускати» (Грамота, 1907: 91). Значно – в 5-6 разів – збільшилися щорічні податки: «...обычай у нихъ бивалъ: коли приедеть день Божого Нароження, ино дей передъ тымъ они, пять або шесть парсунъ собравшыся, одну куницу шерстью старосте нашивали, а пань Остафей зъ кожного зъ них и зъ наймиковъ ихъ и зъ козаковъ по куници або по

лисици бираль, а хто бы куницы або лисицы не даль, тогда зъ каждое головы по 12 грошей, а то дей все имъ есть было» (Грамота, 1907: 92).

Також значно зросли повинності міщан і приміського населення: «А што ся дотычеть работы городской, передь тымъ дей здавна на замок дрова воживали и воду ношивали особныи есочники на имя Шашко а Бедей и село Ирновы Мошны, а другое Домонтово село, тыи дей вси по недели годъ до году оную службу на замок служивали, а онъ дей (О. Дашкович – Н.Т.) тыи вси службы, чого они передь тымъ николи не знавали, на нихъ уложилъ, въ чомъ же ся имъ кривда и тяжесть великая дееть» (Грамота, 1907: 91). Особливе невдоволення викликало присвоєння старостою майна померлих: «...и котрый дей мещанин тамошни умреть або его татарове везмутъ, онъ дей весь статокъ его отъ жоны, отъ детей соби бираль» (Грамота, 1907: 92).

Можна стверджувати, що за 20 років свого урядництва О. Дашкович став вельми заможною людиною. Які статки були у нього на момент смерті наразі невідомо, але великий князь і центральна влада високо цінували його діяльність як прикордонного старости. Тому, окрім Черкас і Каніва, у його розпорядження потрапили Чечерськ, Пропойськ та інші волосні центри у верхів'ях Дніпра (Грамота черкаському старосте Дашковичу, о неприкосновенности отчины и угодьев Киевского Пустынского Николаевского монастыря «АИЗР», 1848: 220). У 1532 р. він також отримав значну грошову винагороду від уряду за успішну оборонну діяльність. Цілком вірогідно, що значну частину прибутків О. Дашкович витрачав на утримання козацьких загонів, чим і пояснюються його успіхи у справі охорони кордонів.

Цікавим є той факт, що міщани прикордонних територій не ототожнювали появу козацтва з діями місцевих старост, вважаючи, що всі податки йдуть лише на особисту користь останніх. Це підтверджується численними скаргами міських жителів на своїх урядників. Так, невдовзі після смерті О. Дашковича, у лютому 1536 р. черкаські міщани скаржилися Сігізмунду I на його наступника Василя Тишкевича, який вимагав з них всі види податків, запроваджених його попередником (Грамота, 1907: 90). У 1539 р. міщани скаржилися на черкаського старосту Яна Пенька, «...на кривди и втиски ихъ, которие они одъ старосты своего мають» (Яковлів, 1907: 350). В цій же скарзі згадуються козаки як окрема верства прикордонного населення Черкас, яка виконує на старосту певні повинності (Уставна грамота київського воєводи А. Немировича черкаському старості Яну Пеньку від 23 серпня 1539 р. «АИЗР», 1848: 353-354). В 1541 р. черкаські міщани скаржилися на старосту Андрія Пронського, а у 1546 р. – на його наступника Оникія Горностая. Всі вищезгадані старости (В. Тишкевич, Я. Пенько, А. Пронський, О. Горностая) відмовлялися від староства через непорозуміння з місцевим населенням.

Влада реагувала на ці скарги неоднозначно – з одного боку урядовцям наказувалося відмінити нововведені податки і повинності, які порушували «давні звичаї», а з іншого – зберегти рівень фінансових надходжень до державної скарбниці: «...приказуемъ,... аж бы еси пожиткові наших, што будетъ здавна на замок нашъ прыслухало, и всякихъ пошлннхъ повинныхъ ничимъ не впускалъ и того пыльне смотрель, жебы некоторой службы и дачкы и иншихъ повинностей и пожитки наши звечистыи одъ замку нашего ничимъ не сходили а ни ся уменьшали, и такъ бы еси въ томъ ся справоваль, ижъ бы оный замок нашъ в потребахъ своихъ не былъ ничимъ нарушенъ и вщербенъ, и намъ бы господарю теперь и на пришлый часъ жодной шкоды въ томъ не было, а тымъ бы поданни наши никоторого обтяженя въ речахъ незвычайныхъ, што будетъ ку тяжести имъ установено, большей того не мели и съ тое Украины ся не росходили» (Грамота, 1907: 92-93). В результаті всі нові податки і повинності були легітимізовані і в люстрації 1552 р. вже фігурують в якості державних (Яковлев, 1907: 85).

Висновки. Відсутність соціального протистояння між українським козацтвом і міщанством на початку XVI ст. пояснюється кількома чинниками: 1) в означений період козаки, окрім нападів на татарські улуси і турецькі каравани, перебрали на себе роль

головного «щиту» прикордонних міст, поступово звільняючи міщан від військового обов'язку; 2) козацькі озброєні загони становили реальну військову силу, якій не могло протистояти міщанство. Навіть, не зважаючи на те, що кожен мешканець прикордонного міста мусив «ставити палісаду та запитися рушницею, двумя фунтами пороху і копою куль» (Яковенко, 2006), міщани не могли змагатися у військовій майстерності з професійними вояками-козаками; 3) міщани разом з козаками брали участь в оборонних і наступальних операціях, отримуючи від цього певний прибуток, який оподатковувався місцевою владою: «...а колы дей они (людей неприятельскихъ) поганства татаръ зъ старостою Черкасскимъ погромятъ (тогда дей) выемка на нього бувала: панцеръ або конь, або татарынь, (а онъ (О. Дашкович – Н. Т.) дей) все на себе бираль» (Грамота, 1907: 92-93); 4) козаки теж мусили платити адміністрації: «а што дей тежъ козаки тамъ добывали, иншыи здавна некоторой выемокъ старосте давали, а иншыи соби брали, а панъ Остафей на себе привлащиль» (Грамота, 1907: 92). На нашу думку, такий спільний податковий тягар зменшував соціальну напругу між козаками і міщанами, об'єднуючи їх навколо спільної ненависті до здирицтва місцевих урядників. Але з другої половини XVI ст., після зміни політичних та соціально-економічних реалій внаслідок підписання Люблінської унії, взаємовідносин між цими верствами виходять на якісно новий рівень, з одного боку – консолідуєчись навколо ідеї національного єднання, а з іншого – ускладнюєчись внаслідок чисельного зростання та майнового розшарування козацтва.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. К., 2011. 504 с.

Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) К., 1891. 210 с.

Грамота короля Сигизмунда I черкаському старосте Василю Тышкевичу об освобождении черкасских мещан от новых пошлин, введенных Евстафием Дашкевичем. *Киевская старина*. 1907. № 1. С. 90-96.

Грамота черкаському старосте Дашковичу, о неприкосновенности отчины и угодьев Киевского Пустынского Николаевского монастыря. *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Санкт-Петербург, 1848. Т.2: 1506-1544. С. 220.

Королевская грамота черкаському старосте Евстафию Дашковичу, о подтверждении Киевскому Пустынскому монастырю права на владение бобровыми гонами и рыбными ловлями, по данням записям пружних Черкасских державцов. *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Санкт-Петербург, 1848. Т.2: 1506-1544. С. 188.

Малиновский А. Историческое и дипломатическое собрание для происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 5. Одесса, 1863. С. 178-420.

Предоставление имущества умершего Евстафия Дашковича его сестре и племяннице. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*. Санкт-Петербург, 1865. Т.2: 1599-1637. С. 139-140.

Уставна грамота київського воєводи А.Немировича черкаському старості Яну Пеньку від 23 серпня 1539 р. *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2: 1506-1544. С. 353-354.

Центральний державний історичний архів України, м.Київ (ЦДІАК), ф. КМФ-36, оп.1, спр. 7, 1036 арк.

Черкас Б. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. *Український історичний журнал*. 2002. № 1. С.53-67.

Яковенко Н. Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. К., 2006. 584 с.

Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году (Эпизод из жизни украинских городов в XVI в.). *Киевская старина*. 1907. № 1. С. 81-89.

Яковлів А. Намістники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI в.в. *Киевская старина*. 1907. № 7-9. С. 340-354.

REFERENCES

Brekhunenko V. (2011). Kozaky na stepovomu kordoni Yevropy: Typolohiya kozats'kykh spil'not XVI – pershoi polovyny XVII st. [Cossacks on the steppe border of Europe: Typology of Cossack communities of the 16th – first half of the 17th century]. Kyiv [in Ukrainian]. 504 p.

Cherkas B. (2002). Ostafiy Dashkovych – cherkas'kyi i kanivs'kyi starosta XVI st. [Ostafiy Dashkovych – Cherkasy and Kaniv elders of the 16th century]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*. [Ukrainian Historical Journal]. № 1. P. 53-67. [in Ukrainian].

Hramota cherkasskomu staroste Dashkovychu, o neprykosnovennosti otchyny y uhod'ev Kyevskho Pustynskoho Nykolaevskoho monastyrya (1848). [Diploma to the Cherkasy elder Dashkovich, about inviolability of the fatherland and lands of the Kiev Desert Nikolaev monastery]. *Akty, odnosyashchyesya k ystoryy Zapadnoy Rossyy*. [Acts relating to the history of Western Russia]. Sankt-Peterburh. T. 2: 1506-1544. P. 220.

Hramota korolya Syhyzmunda I cherkasskomu staroste Vasylyyu Tushkevychu ob osvobozhdenyy cherkasskykh meshchan ot novykh poshlyn, vvedennykh Evstafiyem Dashkevychem. (1907). [Letter of King Sigismund I to the Cherkasy elder Vasily Tyshkevich on the exemption of Cherkasy burghers from the new duties introduced by Evstafiy Dashkevich]. *Kyevskaya staryna*. [Kyiv antiquity]. № 1. P. 90-96. [in Ukrainian].

Korolevskaya hramota cherkasskomu staroste Evstafiyu Dashkovychu, o podtverzhdenyy Kyevskomu Pustynskomu monastyryu prava na vladenye bobrovymy honamy y rybnymy lovlyamy, po dannyam zapysyam pruzhnykh Cherkasskykh derzhavtsov. (1848). [Royal charter to the Cherkasy elder Evstafiy Dashkovich, on confirmation to the Kiev Desert monastery of the right to possession of beaver tracks and fishing]. *Akty, odnosyashchyesya k ystoryy Zapadnoy Rossyy*. [Acts relating to the history of Western Russia]. Sankt-Peterburh. T. 2: 1506-1544. P. 188.

Malynovsky A. (1863). Ystorycheskoe y diplomaticheskoe sobranie dlya proskhodyvshykh mezhdru rossyyskymy velykymy knyaz'yamy y byvshymy v Kryme tatarskymy tsaryamy s 1462 po 1533 hod. [Historical and diplomatic meeting for those taking place between the Russian Grand Dukes and Tatar rulers who were in the Crimea from 1462 to 1533]. *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoryy y drevnostey*. [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]. T. 5. P. 178-420. [in Ukrainian].

Predostavlenye ymushchestva umersheho Evstafiyu Dashkovychu eho sestre y plemyanntse. (1865). [Providing the property of the deceased Evstafiy Dashkovich to his sister and niece]. *Akty, odnosyashchyesya k ystoryy Yuzhnoy y Zapadnoy Rossyy, sobrannye y yzdannye Arkheografycheskoy komysseye*. [Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeological Commission]. Sankt-Peterburh. T. 2: 1599-1637. P. 139-140.

Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m.Kyyiv (TsDIAK). [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. KMF-36, op.1, spr. 7, 1036 ark.

Ustavna hramota kyyivs'koho voyevody A.Nemyrovycha cherkas'komu starosti Yanu Pen'ku vid 23 serpnya 1539 r. (1848). [Charter of Kyiv voivode A. Nemirovych to Cherkasy

elder Jan Penko dated August 23, 1539]. *Akty, odnosyashchiesya k ystoryy Zapadnoy Rossyy*. [Acts relating to the history of Western Russia]. Sankt-Peterburh. T. 2: 1506-1544. P. 353-354.

Vladymyrskyy-Budanov M. (1891). *Naselenye Yuho-Zapadnoy Rossyy ot polovyny XV v. do Lyublynskey unyy (1569 h.)*. [The population of South-Western Russia from the middle of the 15th century before the Union of Lublin (1569)]. Kyev. 210 p. [in Ukrainian].

Yakovenko N. (2006). *Narys seredn'ovichnoyi ta rann'omodernoyi istoriyi Ukrayiny*. [Essay on the medieval and early modern history of Ukraine]. Kyiv. 584 p. [in Ukrainian].

Yakovlev A. (1907). *Bunt cherkastsev y kanevtsev v 1536 hodu (Epyzod yz zhyzny ukraynskyykh horodov v XVI v.)*. [Revolt of Cherkasy and Kaniv in 1536 (Episode from the life of Ukrainian cities in the 16th century)]. *Kyevskaya staryna* [Kyiv antiquity]. № 1. P. 81-89.

Yakovliv A. (1907). *Namistnyky, derzhavtsi i starosty hospodars'koho zamku Cherkas'koho v kintsi XV i v XVI v.v.* [Governors, statesmen and elders of the economic castle of Cherkasy in the late fifteenth and sixteenth centuries]. *Kyevskaya staryna*. [Kyiv antiquity]. № 7-9. P. 340-354. [in Ukrainian]

АНОТАЦІЯ

Основною проблемою цієї статті є особливості суспільних відносин між козацтвом та міщанами прикордонних регіонів України у першій половині XVI ст. Становлення козацької держави – складний багатовекторний процес, який досліджували провідні українські вчені Н. Яковенко, В. Щербак, С. Леп'явко, В. Брехуненко. Більшість із них погоджується, що основним джерелом формування козацтва на ранніх етапах його існування була частина міського населення. Проте, ті категорії міщан, які не брали участі в козакуванні, обкладалися високими податками. Нові податки вводили чиновники прикордонних міст як для власного збагачення, так і для утримання козацьких загонів, що використовувалися для оборони від татарської небезпеки. Особливості нової системи оподаткування міщан розглянуто в цій статті на прикладі адміністративної діяльності черкаських старост. Особлива увага в цьому контексті приділяється періоду правління Остафія Дашковича та запровадженій ним системі оподаткування черкаських міщан. На основі аналізу документальних джерел доведено, що загальна сума податків і зборів за його правління зросла в 5-6 разів. Це призвело до зростання соціальної напруги в місті на початку 1530-х років. Однак, не зважаючи на те, що значна частина податків йшла на утримання козацьких загонів, відомі нам джерела не фіксують свідчень станового протистояння між козаками та міщанами. У статті зроблено спробу виявити чинники, що стримували зростання соціальної напруженості між українським козацтвом та міщанством. На думку автора, вони полягають, насамперед, у спільних оборонних діях козацтва та міщанства прикордонних українських територій. Важливою була й податкова політика місцевих чиновників, яка викликала невдоволення обох груп і сприяла їхньому порозумінню на основі спільної ненависті до місцевої влади.

Ключові слова: козацтво, міщанство, прикордонні урядники, О.Дашкович, податки і повинності.

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-5

УДК 94 (477)

**DEVELOPMENT OF MARKET TRADE IN UKRAINE
IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY**

**РОЗВИТОК БАЗАРНОЇ ТОРГІВЛІ В УКРАЇНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ**

Москалюк Микола

доктор історичних наук, професор

E-mail: moskalyuk.mykola@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4122-5834

Тернопільський національний педагогічний
університет ім. В. Гнатюка, Україна

Mykola Moskalyuk

Doctor of Historical Science, Professor

E-mail: moskalyuk.mykola@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4122-5834

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National
Pedagogical University, Ukraine

Москалюк Вікторія

студентка

viktoriamoskalyuk11@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9475-8140

Тернопільський національний медичний
університет ім. І. Горбачевського, Україна

Viktoria Moskalyuk

student

viktoriamoskalyuk11@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9475-8140

I. Horbachevsky Ternopil National Medical
University, Ukraine

ABSTRACT

The article, based on historical sources and scientific literature, examines the peculiarities of the formation and development of market trade in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the nineteenth – early twentieth century. The author notes that an important condition for expanded production is the sale of finished products. The profit covered production costs. Part of the profit was contributed to the expansion of production as well as the introduction of new equipment and technology, the purchase of a large number of raw materials, financing other parties for further production. The economic situation of industry was directly dependent on the level of product prices, which were formed mainly spontaneously, depending on supply and demand. The author proves that domestic trade, in particular, market trade, played an important role in this context. However, to date, we do not have a deep idea of trade in manufacturing goods in domestic markets. It was found that rail transport played an important role in trade relations, through which the process of decentralization of trade took place, which revived the city bazaars, which had a direct connection with stationary trade. The range of market trade expanded. Along with the products of agriculture and animal husbandry, industrial products occupied an important place. It has been proved that urban and rural bazaars played an important role in the fair trade system, a significant role in this process was given to the banking system. In particular, a network of joint-stock credit banks, city public banks, mutual credit societies, companies for the sale of certain goods, etc. appeared. An important role in domestic trade was played by the trading bourgeoisie, to which trade intermediaries belonged: buyers, resellers, without whom trade operations were necessary. Over time, in the process of developing market relations, stationary trade took new forms, its volume was constantly growing and the range of products increased.

Key words: market trade, Ukrainian province, Russian empire, transport, banking system, industry.

Постановка проблеми. Розвиток ринкових відносин в промисловості та сільському господарстві, побудова залізниць, збільшення кількості селищ і міст – усе це сприяло розвитку торгівлі. Одним з найважливіших засобів у посиленні міжрайонних економічних

зв'язків була внутрішня торгівля, яка в пореформений період зазнала деяких змін. Зростаючи в обсязі товарообігу, вона охоплювала нові райони, досягала найвіддаленіших пунктів. Виникло багато нових торгових центрів, а чимало старих втратили своє попереднє значення. Головна причина цього полягала у змінах, що відбулися в розміщенні продуктивних сил, а також у знаходженні міст і селищ від залізничного сполучення і річкових пароплавних магістралей. Виходячи із вище сказаного, можемо констатувати, що дана проблематика дослідження є актуальною.

Поглиблення суспільного поділу праці, господарська спеціалізація регіонів України обумовила злиття окремих територіальних ринків у загальноукраїнський ринок. В Україні створилася нова мережа базарів, які нерозривно були зв'язані з місцевою стаціонарною торгівлею (Довжук, 2003: 241).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню проблеми розвитку базарної торгівлі українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. присвячено не багато праць. Над даною проблематикою працювали такі дослідники, як І. С. Аксаков, І. О. Гуржій, Б. А. Кругляк та інші, які у своїх дослідженнях вивчали питання внутрішньої торгівлі на території України у зазначений період. Дослідники, використовуючи архівні і друковані матеріали, висвітлювали комплекс питань торговельних та економічних зв'язків у 60–90-х роках XIX ст. Велику увагу приділено українській внутрішній торгівлі, що була складовою частиною всеросійського ринку, визначено місце України в зовнішній торгівлі Росії, досліджено питання про розвиток транспорту в Україні і його значення у зміцненні економічних зв'язків з іншими районами Російської імперії. Зробивши загальну характеристику розвитку внутрішньої торгівлі в Україні у зазначений період, автори праць детально зупиняються на базарній торгівлі та її зв'язках з торгівлею інших частин Росії, на ролі українських ярмарків та базарів у системі всеросійської ярмаркової торгівлі тощо. Також на широкому колі документальних джерел вчені показують роль України в експортній та транзитній торгівлі Росії, з'ясовують значення українських портів і сухопутних митниць в імпорті Росії. Авторам вдалося на основі зібраного фактичного матеріалу не лише окреслити розвиток основних галузей обробної промисловості України, але й чітко простежити їх безпосередній зв'язок з ринком, шляхи отримання та реалізації продукції, залежність внутрішнього ринку від рівня виробництва.

Таким чином, аналіз наукової літератури свідчить, що окремі аспекти досліджуваної проблеми у зазначений період знайшли своє відображення в узагальнюючих працях та спеціальних публікаціях. Проте, вони лише частково вивчали дану проблему. Зокрема, потребують вивчення ряд проблем щодо даного дослідження. Щоб виконати такий великий обсяг роботи потрібно, на нашу думку, спочатку провести регіональні дослідження. Тому у даній статті зроблена спроба вивчити питання базарної торгівлі в українській губернії Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Метою даної статті є вивчення внутрішніх аспектів базарної торгівлі в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. До середини XIX ст. розвивалися ринкові відносини, внутрішня і зовнішня торгівля, відбувався процес формування єдиного національного ринку, в той час знижувалося виробництво, засноване на кріпосній праці (Лортикян, 1999: 25).

Важливу роль у внутрішній торгівлі відігравали базари. Вони були однією із форм постійних економічних зв'язків між містом і селом, сприяли розвитку торговельних відносин між окремими економічними районами. В Україні за 60–90-ті роки XIX ст. кількість базарів збільшилася з 351 до 897, а базарних днів з 50,8 до 77,3 тис. Щорічний обіг їх наприкінці XIX ст. становив понад 80 млн крб. (Кругляк, 1980: 48). Якщо в перші пореформені роки базари відкривалися, переважно, в містах, то у 80–90-х роках і в більшості сіл. Зокрема, в 1861 р. у Херсонській губернії обороти ярмаркової і базарної

торгівлі становили 28747800 крб. (Державний архів Одеської області, ф. 147, оп. 1, спр. 77: 84). Із постанови Одеської міської ради у 1907 р. видно, що міська рада залишала за собою право за наглядом ведення різного роду торгів на базарах і ярмарках, перевірі торгових місць і ваг, встановлення цін на різні товари та ін. (Державний архів Одеської області, ф. 16, оп. 52, спр. 126: 24).

Зв'язуючим ланцюгом у товарному обігу окремих районів був залізничний транспорт. Під його впливом відбувався процес децентралізації торгівлі. В кожному більш-менш значному сільському населеному пункті влаштовувалися крамниці, що торгували фабрично-заводськими товарами. Продукція селянських господарств за допомогою залізниць одержала широкий вихід не тільки до близьких і віддалених міст, а й до окремих спеціалізованих районів. Залізничний транспорт забезпечував між цими районами безперебійний обмін промисловими й сільськогосподарськими товарами, що реалізовувалися через стаціонарну торгівлю. Таким чином, багато окремих, замкнутих районів включалися у єдиний всеросійський ринок (Гуржій, 1968: 98-99). Важливе значення мали Одеська та Київська залізниці. Перша зв'язувала Одесу з Балтою, а через неї з правобережними губерніями, що сприяло розвитку торгівлі (Слабченко, 1927: 37).

Залізничний транспорт оживив міські базари, що мали безпосередній зв'язок із стаціонарною торгівлею. На них зосереджувався продаж сільськогосподарської продукції, запасами якої поповнювалися міські продуктові крамниці. У базарні дні розширювалася торгівля промисловими товарами у міських магазинах і крамницях. У деяких місцях базари, розширюючись, витіснили ярмарки. Про це, зокрема, відзначав у звіті за 1890 р. херсонський губернатор. На Херсонщині товарообіг базарів був більший від товарообігу ярмарків. Якщо кількість перших зростала, то друга – зменшувалася (Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі, ф. 1270, оп. 223, спр. 159: 86).

Розвиток ринкових відносин в промисловості і сільському господарстві мав великий вплив на розширення асортименту базарної торгівлі. Поряд з продуктами землеробства і тваринництва, які вироблялися для продажу в поміщицьких, куркульських і селянських господарствах, важливе місце посідали промислові вироби (Кругляк, 1980: 49).

Упродовж 60–90-х років XIX ст. кількість базарів у містах і селах Наддніпрянської України набагато збільшилася. Значно зросла кількість базарних днів. У великих містах базари збиралися не тільки щоденно, а й по кілька в один день. Наприклад, у Києві на різних площах щоденно було по шість базарів. Їх товарообіг становив 2–3 тис. крб. Товари, переважно продукти харчування, сіно, овес, дрова та деякі інші життєві припаси, привозилися на київські базари не лише з навколишніх повітів Київської губернії, а й із Волині, Чернігівщини і Полтавщини. З Криму сюди доставлялося чимало винограду і фруктів (Гуржій, 1968: 105).

У Харкові було три базари – Благовіщенський, Нетеченський та Кінний. На кожному з них працювали магазини і крамниці, але базари мали і свою специфіку. Благовіщенський базар був головним пунктом постачання жителів міста продуктами харчування. Тут збиралася і так звана «товкучка». На Нетеченському – переважно торгували рибою, сіллю, хлібом, а на Кінному – будівельними матеріалами. Базари в Одесі також були щоденними. Вони збиралися на трьох площах (Гуржій, 1968: 105).

У 1899 р. повітова земська управа рекомендувала земським зборам відкрити у селі Петропавліка Харківської губернії базари, які мали б проводитися у недільні та святкові дні за умови, що торгівля мала бути вільною і ніяких доходів чи податків із продажу не повинно вираховуватися ні на користь церкви, ні товариства (Державний архів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 397: 93).

Наприкінці XIX ст. загальна сума оборотів базарної торгівлі в Україні перевищувала 80 млн крб. До 1913 р. вона, зрозуміло, зросла, оскільки відомо, що щоденні обороти ринків великих торгово-промислових міст, таких як Одеса, становили не менше 10,4 тис. крб., Києва і Харкова – 2,5-3 тис. крб., адміністративних центрів економічно менш

розвинутих губерній, наприклад, Житомира, в середньому, 1,5 тис. крб., повітових міст – 0,8–1 тис. крб. за кожен базарний день, в селах – від 0,1 до 0,2 тис. крб.

Виходячи із приблизних підрахунків кількості базарних днів у кожній із груп населених пунктів, можна достовірно стверджувати, що загальна сума оборотів базарної торгівлі Наддніпрянщини перевищувала 160 млн крб., тобто подвоїлася (Кругляк, 1993: 170). Зокрема, у 1912 р. обороти базарної торгівлі в Одеському повіті Херсонської губернії становили 524 тис. крб. без худоби і ярмаркової – 29 тис. крб. крім хліба, який не привозився. Ярмарки відбувалися 4 рази у 3 місцях, а базари збиралися у повіті в 21 місці, враховуючи і міста (Статистико-економический обзор по Одесскому уезду за 1912 год, 1915: 10), а в 1913 р. обороти базарної торгівлі тут сягали 2162 тис. крб. без худоби і ярмаркової – 85 тис. крб. Ярмарки відбувалися 6 разів у 4 місцях, а базари – у 24 місцях, враховуючи також міста (Статистико-економический обзор по Одесскому уезду за 1913 год, 1915: 10).

Як і раніше, міські та сільські базари відігравали значну роль у системі ярмаркової торгівлі. На них зосереджувалася сільськогосподарська продукція і кустарні вироби, які збувалися на ярмарках (Гуржій, 1968: 105-106).

Містечкові і сільські базари мало чим відрізнялися від роздрібних ярмарків. Вони були схожі і характером торгівлі, і асортиментом. Відрізнялися вони, головним чином, значно меншим оборотом і тим, що тривалість кожного базару в спеціальні дні обмежувалася декількома годинами (Кругляк, 1993: 169).

Однією із характерних рис внутрішньої торгівлі у досліджуваній період була широка участь в ній банків. Вони не тільки поєднували фінансовий капітал з промисловим, а й намагалися безконтрольно розпоряджатися на ринку країни (Кругляк, 1968: 89).

Монополістичний капітал створив могутній і досить розгалужений торговельний апарат. За його допомогою забезпечувалося майже цілковите панування синдикатів на внутрішньому ринку. Вони втручалися в діяльність всієї стаціонарної торгівлі, підпорядковували великі ярмарки і базари. Монополістичні об'єднання встановили жорстку диктатуру цін, яка давала їм можливість одержувати надприбутки. Цей висновок підтверджували численні факти. Напередодні Першої світової війни прибутки торговельно-промислової буржуазії становили 32,4 %, тобто в 2 рази більше, ніж у дворян-землевласників. Уся політика монополій була спрямована на забезпечення лише своїх матеріальних інтересів (Кругляк, 1968: 89-90).

Нагромаджені шляхом торгівлі кошти концентрувалися у банках і кредитних установах, які, у свою чергу, сприяли подальшому розвитку торгівлі (Аксаков, 1858: 21).

В Україні виникла ціла мережа акціонерних кредитних банків, міських громадських банків, товариств взаємного кредиту, товариств з продажу деяких товарів тощо. Вже на початку 70-х років XIX ст. діяли такі акціонерні кредитні товариства: Київський приватний комерційний банк, Харківський торговий банк, Одеський комерційний банк, Харківське, Київське й Одеське міські товариства взаємного кредиту, Товариство дніпровської лісової торгівлі та ін. (Гуржій, 1968: 99).

У 70–90-х роках мережа кредитних установ значно розширилася. В Україні вони були зосереджені у великих торговельних і промислових центрах, губернських і повітових містах. Так, у Києві кредитну систему представляли 12 банків, у Харкові та Харківській губернії діяло 17 кредитних організацій (Кругляк, 1983: 54). В Одесі кредитували торгівлю 6 банків і декілька десятків ощадних страхових товариств (Загоруйко, 1960: 33).

У пореформений період швидко зростала торгова буржуазія. За даними офіційної статистики, у 1885 р. торговою діяльністю займалося понад 1 млн чоловік, включаючи і прикажчиків, а наприкінці XIX ст. – вже 1,6 млн осіб. Крім того, для 175 тис. чоловік торгівля становила допоміжне заняття. У Наддніпрянській Україні чисельність торгової буржуазії за той же час збільшилася в 1,9 рази – з 175,9 до 334,1 тис. чоловік. Значний

прошарок торгової буржуазії становили торгові посередники: скупники, перекупники, без яких майже не обходилися торгові операції (Кругляк, 1983: 55).

Помітне місце посідали українці і серед великої торгової буржуазії. Це були власники і директори комерційних і торгових банків та заможні купці, яким належали великі торговельні заклади (Кругляк, 1983: 55).

В умовах швидкого розвитку ринку стаціонарна торгівля набула нових форм. Разом з цим неухильно зростав її обсяг і збільшувався асортимент товарів. Як і в промисловості, в торгівлі відбувалася концентрація капіталів, поступове витіснення з оптової і роздрібною торгівлі дрібних та середніх торговців. Це, зокрема, здійснювалося шляхом створення великих універсальних і багатofilійних магазинів (Гуржій, 1968: 99).

Висновки. Таким чином, базарна торгівля розвивалася нерівномірно, мала періоди піднесення, сповільнення та окремі роки спаду, що обумовлювалося станом промисловості та сільського господарства. В роки промислових і сільськогосподарських криз товарообіг майже не зростав. Негативний вплив на розвиток базарної торгівлі в промислових центрах мав антиробітничий закон, згідно з яким підприємці могли видавати робітникам у рахунок заробітної плати харчові продукти зі своїх крамниць.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

- Аксаков И. С. Исследование торговли на украинских ярмарках. СПб., 1858. 35 с.
- Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. К.: Наукова думка, 1968. 192 с.
- Державний архів Одеської області. Ф. 147. Оп. 1. Спр. 77. 84 арк.
- Державний архів Одеської області. Ф. 16. Оп. 52. Спр. 126. 24 арк.
- Державний архів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 397. 93 арк.
- Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). Луганськ: В-во СНУ ім. В. Даля, 2003. 312 с.
- Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесчины: (Период промышленного капитализма, 1861–1895). Одесса: Кн. Изд-во, 1960. 151 с.
- Кругляк Б. А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні. *Український історичний журнал*. 1986. №10. С. 81-90.
- Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць*. 1980. Вип. 14. С. 48-53.
- Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць*. 1983. Вип. 17. С. 53-58.
- Кругляк Б. А. Ярмарочная и базарная торговля в конце XIX – начале XX века (на материалах Украины). *Отечественная история*. 1993. № 32. С. 165-175.
- Лортикян Э. Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX–XX вв. Харьков: Консул, 1999. 288 с.
- Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. Ф. 1270. Оп. 223. Спр. 159. 86 арк.
- Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття: в 2 т. К.: Державне видавництво України, 1927. Т. 2. 280 с.
- Статистико-економічний обзор по Одесскому уезду за 1912 год. Одесса, 1915. 44 с.
- Статистико-економічний обзор по Одесскому уезду за 1913 год. Одесса, 1915. 37 с.

REFERENCES

- Aksakov I. S. (1858). Issledovanie torgovli na ukrainских yarmarkah. SPb. 35 p. [in Russian].
- Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. F. 304. Op. 1. Spr. 397. 93 ark. [in Ukrainian].

- Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti. F. 147. Op. 1. Spr. 77. 84 ark. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti. F. 16. Op. 52. Spr. 126. 24 ark. [in Ukrainian].
- Dovzhuk I. V. (2003). Promyslovyi rozvytok Donbasu v systemi ekonomiky Naddniproianskoi Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.). Luhansk: V–vo SNU im. V. Dalia. 312 p. [in Ukrainian].
- Hurzhii I. O. (1968). Ukraina v systemi vserosiiskoho rynku 60–90-kh rokiv XIX st. K.: Naukova dumka. 192 p. [in Ukrainian].
- Kruglyak B. A. (1993). Yarmarochnaya i bazarnaya togovlya v kontse XIX – nachale XX veka (na materialah Ukrainyi). *Otechestvennaya istoriya*. № 32. P. 165-175. [in Ukrainian].
- Kruhliak B. A. (1980). Rozvytok kapitalistychnykh form vnutrishnoi torhivli na Ukraini v 60–90-kh rokakh XIX st. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainiskoi RSR: Respublikanskyi mizhvid. zb. nauk. prats.* Vyp. 14. P. 48-53. [in Ukrainian].
- Kruhliak B. A. (1983). Rol postiinoi torhivli v rozvytku kapitalizmu na Ukraini (60–90-ti roky XIX st.). *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainiskoi RSR: Respublikanskyi mizhvid. zb. nauk. prats.* Vyp. 17. P. 53-58. [in Ukrainian].
- Kruhliak B. A. (1986). Promyslovi monopolii i vnutrishnia torhivlia na Ukraini. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. №10. P. 81-90. [in Ukrainian].
- Lortikyan E. L. (1999). Istoriya ekonomicheskikh reform: Mirovoy opyt vtoroy poloviny XIX-XX vv. Harkov: Konsul. 288 p. [in Russian].
- Rosiiskyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u m. Sankt-Peterburzi. F. 1270. Op. 223. Spr. 159. 86 ark. [in Russian].
- Slabchenko M. Ye. (1927). Materialy do ekonomichno-sotsialnoi istorii Ukrainy XIX stolittia: v 2 t. K.: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. T. 2. 280 p. [in Ukrainian].
- Statistiko-ekonomicheskyy obzor po Odesskomu uezdu za 1912 god. (1915). Odessa. 44 p. [in Russian].
- Statistiko-ekonomicheskyy obzor po Odesskomu uezdu za 1913 god. (1915). Odessa. 37 p. [in Russian].
- Zagoruyko V. (1960). Po stranitsam istorii Odessyi i Odeschinyi: (Period promyishlennogo kapitalizma, 1861–1895). Odessa: Kn. Izd–vo. 151 p. [in Russian].

АНОТАЦІЯ

У статті на основі історичних періоджерел та наукової літератури досліджено особливості становлення та розвитку базарної торгівлі в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Автор зазначає, що важливою умовою розширеного виробництва є збут готової продукції. Завдяки прибутку покривалися виробничі затрати. Частина прибутку вносилася на розширення виробництва а також на запровадження нової техніки і технології, придбання великої кількості сировини і матеріалів, фінансування інших сторін подальшого виробництва. Економічне становище промисловості знаходилося у прямій залежності від рівня цін на продукцію, які формувалися, в основному, стихійно, у залежності від попиту і пропозиції. Автором доведено, що у цьому контексті важливу роль відіграла внутрішня торгівля, зокрема, базарна. Проте, на сьогоднішній день глибокого уявлення про торгівлю товарами обробної промисловості на внутрішніх ринках ми ще не маємо. З'ясовано, що важливу роль у торговельних відносинах відігравав залізничний транспорт, за допомогою якого відбувався процес децентралізації торгівлі, який оживив міські базари, що мали безпосередній зв'язок із стаціонарною торгівлею. Розширювався асортимент базарної торгівлі. Поряд з продуктами землеробства і тваринництва важливе місце посідали промислові вироби. Доведено, що міські та сільські базари відігравали важливу роль у системі базарної торгівлі, значна роль у цьому процесі відводилася банківській системі. Зокрема, з'являлася мережа акціонерних кредитних банків, міських громадських банків, товариств взаємного кредиту, товариств з продажу деяких товарів тощо. Важливу роль у внутрішній торгівлі відіграла торговельна буржуазія, до якої належали торгові посередники: скупники, перекупники, без яких не обходилися торгові операції. З часом, у процесі розвитку ринкових відносин, стаціонарна торгівля набула нових форм, постійно зростає її обсяг і збільшувався асортимент продукції.

Ключові слова: базарна торгівля, українська губернія, Російська імперія, транспорт, банківська система, промисловість.

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-6
УДК 94(477.7):338.47

STATE OF DEVELOPMENT OF TRADE AND TRANSPORT IN BESSARABIA DURING THE FIRST WORLD WAR

СТАН РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ І ТРАНСПОРТУ В БЕССАРАБІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Іван Татаринов

кандидат історичних наук, доцент
E-mail:tatarinoffivanevgen@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6345-7409

Ізмаїльський державний гуманітарний
університет, Україна

Ivan Tatarynov

PhD of Historical Science, Associate
Professor,

E-mail:tatarinoffivanevgen@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6345-7409

Izmail State University of Humanities, Ukraine

ABSTRACT

The First World War greatly influenced trade and transport, changed both the pricing methodology and economic theory in general. It is very interesting to trace this influence within a particular region, for example, in the Bessarabian province. The purpose of the article is to study the state of development of trade and transport in the Bessarabian province during the First World War. The author has involved a wide range of sources, including periodicals, as well as a number of previously unpublished files of the Central State Archives of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, the municipal institution «Izmail Archive», and the National Archives of the Republic of Moldova. It was established that during the First World War in the Bessarabian province, trade in products necessary to meet the needs of the army and navy received a certain development. The region was a front-line territory, therefore, during the war years, the transport infrastructure here significantly improved. The construction of new railways began in Bessarabia. For 1914 – 1917 On the territory of the region, 400 versts of new railway lines, 350 versts of second tracks and 200 versts of narrow-gauge military field railways were laid. The Reni port was equipped, ship repair workshops were built and reconstructed in Kiliya and Bendery. At the mouth of the Danube in 1915 – 1917 the Potapov Canal was built, which allowed sea steamers and ships with deep draft to enter the Danube ports.

Key words: Bessarabian province, trade, front supply, essential goods, railway transport, river transport.

Актуальність теми. Перша світова війна серйозним чином змінила різні сторони життя суспільства. Її прояви були помітні не лише на далеких фронтах, а й всередині країн, де вона впливала на розміри виробництва найважливіших продуктів, їх споживання, запаси, транспорт, торгівлю, банківські операції, посівні площі та інше. Взагалі можна стверджувати, що Перша світова війна змінила як методологію ціноутворення, так і економічну теорію загалом. Дуже цікавим є прослідкувати цей вплив в рамках окремо взятого регіону, зокрема в Бессарабській губернії.

Дослідження розвитку торгівлі і транспорту в умовах війни сьогодні носить достатньо актуальний характер. В Україні, у зв'язку з порушенням її територіальної цілісності, продовжується налагодження нових торговельних зв'язків, змінюються ринки і, як наслідок, перебудовується інфраструктура. Все це неминуче впливає на політику ціноутворення всередині країни. Щоб цей процес проходив без особливих напружень суспільних сил, необхідно враховувати попередній досвід, в тому числі – успіхи та прораханки періоду Першої світової війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день в історіографії практично немає досліджень, які б напряму стосувались піднятої нами теми. Серед українських дослідників побічно станом залізничного транспорту та залізничного машинобудування в період Першої світової війни займається А. Хахлюк (Хахлюк, 2005). Проблем торгівлі продовольством і товарами першої необхідності в Бессарабській губернії торкаються в своїх публікаціях Л. Циганенко (Циганенко, 2015), В. Дроздов (Дроздов, 2016). Аспекти пов'язані з тематикою нашої статті зустрічаються і в зарубіжних роботах, зокрема у М. Оськіна (Оськин, 2014).

Метою статті є розгляд стану розвитку торгівлі і транспорту в Бессарабській губернії під час Першої світової війни. Для цього, автором залучено широке коло джерел, в тому числі періодичних видань, а також цілу низку раніше не опублікованих справ Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, комунальної установи «Ізмаїльський архів», Національного архіву Республіки Молдова.

Виклад основного матеріалу. Від початку війни в Бессарабії, як і по всій країні, поступово стає помітним скорочення виробництва товарів, що не мають ключового значення для армії та флоту. Крім того, відбувається різкого падіння купівельної спроможності населення, як наслідок торгівля в регіоні починає занепадати. Так, в січні 1915 р. з містечка Калараш повідомляли: «Внаслідок застою в торгівлі та важкої економічної кризи, з початку 1915 р. припинили своє існування торговельні будинки («Мешурис і Ко», «Мучінтейн і Ко»). Крім того, припинили торгівлю до двох десятків інших торговельних закладів». Тільки за 1915 р. торгівля по Кишиневу впала на 25% порівняно з 1914 р. (История Молдавии 1951, 626).

Обмеження експорту зерна, а також підвищення попиту на борошно для потреб фронту створили в Бессарабії сприятливі умови для розвитку борошномельного справи – головної промислової галузі краю. Борошно активно закуповувалося інтендантством для потреб армії. Під час війни продуктивність великих автоматичних та парових млинів різко зросла. В 1916 р. на 147 парових млинах другого – п'ятого розрядів перероблялося 16 млн. пудів пшениці та жита, в тому числі на 22 млинах – 9 млн. пудів, або 56% всієї продукції (История Молдавской ССР, 1965: 603). Слід зазначити, що в Бессарабській губернії млини визнавалися «підприємствами, що працюють на оборону», тому у випадку військової небезпеки підлягали евакуації в безпечні райони губернії (КІУА. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2: 13).

У роки війни було помітним різке збільшення реалізації продукції лісозаготівельної промисловості. Це пояснювалося зростанням потреби в будівельному лісі, що було пов'язано з прокладанням нових залізниць, спорядженням оборонних ліній та зміною паливного балансу краю. Напередодні війни в Бессарабську губернію кожного року поставлялося до 3,4 млн. пудів кам'яного вугілля та коксу (Труды, 1922: 35). Після початку конфлікту саме дрова стали основним видом палива для міст і місцевої промисловості. Через високу потребу в деревині здійснювалось хижацьке винищення лісів. Часто вирубувалися лісосіки на 10-20 років вперед (Бессарабская жизнь, 1917, 17 августа, №199). В лісозаготівлі під час війни простежується монополізація торгівлі. Це було пов'язано з тим, що більша частка лісів належала поміщикам та монастирям. В їх власності знаходилось близько 192 тис. десятин лісу (з 247 тис. десятин лісових масивів губернії). В кінці 1915 р. на одному з засідань міської ради, міський голова Кишинева визнавав, що «лісопромисловці скупили лісові угіддя та стали монополістами в постачанні дров у місто, підняли ціну з 10-12 коп. (1914 р.) до 20 коп. (1915 р.)» (НАРМ, Ф. 9. Оп. 1. Спр. 5508: 3).

В придунайському регіоні Бессарабії протягом війни значно подорожчав і очерет, який тут, через брак лісів, служив одним з основних видів палива. В посаді Вилкове напередодні війни (березень 1914 р.) 1 кубічна сажень очерету (250 снопів) для палива з доставкою коштувала 8 руб. (КУІА. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 494: 47-48), а на початку 1916 р. ціна злетіла вже до 27,5 руб. (КУІА. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 530: 1-2).

Зростання цін на паливо в першу чергу важко відбивалося на становищі простого населення, яке не в змозі було купувати дрова та очерет за такими високими цінами. При цьому слід зазначити, що в Бессарабії з 1916 р. в селах масово почали розквартирувати війська, яким для обігріву населення зобов'язане було надавати паливо (Татаринів, 2019: 160-161).

Обставини воєнного часу та безпосередня близькість театру військових дій призвели до великого скупчення військ у губернії. Це супроводжувалося посиленням попиту на предмети першої необхідності, зокрема, на тютюнові вироби. Якщо в 1914 р. в губернії відкрилася єдина тютюнова фабрика, то протягом 1915-1917 рр. в Кишиневі, Оргеєві, Резині та Хотині їх відкрилося сім (Сфатул цэрий, 1918, 13 апреля, №82). Найбільшою була кишинівська фабрика «Бессарабія» (це акціонерне підприємство в 1917 р. налічувало 93 робітника) і оргеєвське товариство тютюнової фабрики «Лучаферул», утворене в 1916 р. Воно поширювало свою діяльність на всі повіти Бессарабії. Однак масштаби тютюнового виробництва були порівняно невеликими, а основна маса тютюну, як і раніше, вивозилася до Петрограду, Москви та Фінляндії (Шемяков, 1980: 25).

Ключову роль в збуті тютюну відігравали оптові підприємства. В січні 1916 р. в Бессарабській губернії налічувався 41 оптовий склад. Провідну позицію тут займало Петроградське торгово-експортне товариство. Воно мало відділення та склади в Ізбештах, Машкеуці, Резині, велику кількість робітників і службовців, інвентаря та обладнання на суму понад 2 млн. руб. (Сфатул цэрий, 1918, 26 апреля, № 90). Товариство займалося не лише скупкою тютюну в дрібних плантаторів, але мало й свої тютюнові плантації в Ізбештах та Резині (Бессарабская жизнь, 1917, 18 апреля, № 100).

Поряд з концентрацією виробництва відбувалася й концентрація збуту. Це можна простежити на прикладі реалізації алкогольної продукції. Ще в 1914 р. у Бессарабії було запроваджено певні антиалкогольні акції. Зокрема: «...власникам будинків у межах селищ суворо заборонявся продаж та виробництво міцних напоїв без дозволу в приміщеннях, які їм належать...» (Татаринів, 2014: 36). З часом ці обмеження ставали все жорсткішими і вже у 1916 р. торгівля вином у Бессарабії була дозволена тільки 45 власникам оптових складів і великих погребів (НАРМ. Ф. 136. Оп.1. Спр. 1040: 7). Вони скуповували в селян вино за безцінь і збували його за високими цінами. Так, чистий прибуток Товариства винного виробництва і торгівлі вином бессарабських землевласників братів Сінадіно з 1913 до 1916 рр. зріс майже в 10 разів (Афтенюк, 1964: 35).

Деякі узагальнюючі дані про певну концентрацію виробництва та збуту в руках обмеженої кількості осіб дає податкова статистика. За даними Бессарабської казенної палати, 375 великих і середніх підприємців Ізмаїльського повіту в 1917 р. мали 7 811 тис. руб. річного обороту та 1 035 тис. руб. чистого прибутку. Із зазначеного числа 18 осіб, тобто 5 % від всього числа, сконцентрували в своїх руках 31 % виробництва (або торгового обороту) і більше 30 % чистого прибутку (НАРМ. Ф. 134. Оп. 3. Спр. 946: 63).

Великі поміщики та підприємці Бессарабії були тісно пов'язані з торгово-промисловими колами Петрограда, Москви, Одеси, тоді як середні та особливо дрібні перебували в повній залежності від місцевого та загальноросійського великого фінансово-торговельного капіталу. Всього в Бессарабії в 1917 р. було 56 відділень великих банків, страхових товариств, промислових і торговельних підприємств (Сфатул цэрий, 1918, 11 апреля, №80). Вони відіграли вирішальну роль в економічному житті краю та розпоряджалися його ресурсами.

Прихід до влади Тимчасового уряду призвів до посилення позицій торговельно-підприємницького прошарку. В Бессарабській губернії були створені союзи промисловців, що давало їм можливість отримувати максимально високі прибутки. Наприклад, у Кишиневі були організовано союзи м'ясних промисловців, торговців мануфактурою, власників хлібопекарень та друкарської справи (Бессарабская жизнь, 1917, 15 апреля, №98). Тут же було створено біржовий комітет (Бессарабская жизнь, 1917, 13 декабря,

№283) та раду акціонерних банків (Бессарабская жизнь, 1917, 17 ноября, № 262). У Бендерах були засновані союзи власників садів та виробництва вина, землевласників та орендарів, торговців шкіряними товарами. В 1917 р. доходи торгово-промислового підприємництва Бессарабської губернії склали 15 млн. руб. і збільшилися на 43 % в порівнянні з 1916 р. (Афтенюк, 1964: 32).

В усі часи торгівля була нерозривно пов'язана з транспортом. В роки Першої світової війни транспортна система Російської імперії була перенавантажена. Це було пов'язано з тим, що залізнична та шосейна мережа в країні була розвинута слабо, а на фронт постійно потрібно було доправляти велику кількість військ та вантажів.

До початку ХХ ст. залізниці набули вирішального значення для ведення бойових дій великими державами та безперебійного постачання військ необхідними матеріалами, а також промисловості в тилу. Вони стали найважливішим стратегічним чинником майбутньої війни, визначальним успішність бойових дій загалом. Дослідник залізничного транспорту А.Сиродоров зазначає, що ця сфера інфраструктури перед Першою світовою війною перебувала у кризовому стані. Залізниця не справлялася зі зростанням перевезень. Слабкість у роботі транспорту виявлялася у систематичних простоях вантажів. Потрібні були широке нове будівництво, прокладання нових шляхів, посилення вузлових станцій, значне збільшення рухомого складу. Війна застала залізничну мережу без військового запасу провізної та пропускної здатності, оскільки перевізні засоби не задовольняли навіть потреби звичайних перевезень мирного часу. Залізниці відчували гостру потребу в паротягах і товарних вагонах, при цьому продуктивна потужність існуючих машино- та вагонобудівних підприємств не використовувалась в повній мірі. Залізниці вступили у війну з крайнім нестатком рухомого складу. Ні уряд, ні військове міністерство нічого не зробили для підготовки залізниць до війни. Програма військового міністерства зводилася лише до проведення мобілізації та у зв'язку з цим до посилення стратегічних шляхів на західному кордоні. Цілкоміто не було передбачено нового напрямку вантажопотоків у разі європейської війни, хоча готувалися саме до неї. Не були узгоджені робота та обладнання портів із роботою залізниць. Не лише міністерство шляхів сполучення, а й увесь уряд загалом не розуміли значення залізниць як одного з основних елементів економічної та бойової готовності держави до великої європейської війни (Сиродоров, 2015: 128). Долати всі ці проблеми доводилось поспіхом вже в умовах Першої світової війни.

Пересування військ, постачання їх боєприпасами і продовольством вимагало перевезення великої кількості вантажів. У зв'язку з цим в Бессарабії розгорнулося масштабне будівництво нових залізниць. За 1914-1917 рр. тут було побудовано 400 верст нових залізничних ліній, 350 верст других колій та 200 верст вузькоколіїних військово-польових залізниць. 15 січня 1917 р. Ставка визнала за необхідне подальше розширення залізничного будівництва на Румунському фронті та прийняла рішення про спорудження ліній Арциз – Ізмаїл, Бессарабська – Прут – Зорлу, Бельці – Унгени, Липкани – Прут, а також спорудження других колій Липкани – Ясси, Унгени – Ясси, Бендери – Унгени, Ларга – Липкани, Липкани – Новоселиця. Відділ військових шляхів сполучень Ставки зазначав, що «в даний момент найбільш важливе значення набув Румунський фронт, і тому всі зусилля та кошти мають бути спрямовані на те, щоб закінчити в найближчий термін всі бессарабсько-румунські дороги, оскільки до того часу підвезення до Румунського фронту залишатиметься вельми незадовільним» (Афтенюк, 1964: 39).

Здійснення робіт покладалося на друге польове будівельне управління («Югостройка»), Бессарабське товариство залізниць і Південно-Західні залізниці. Бессарабське товариство залізниць за час війни побудувало 409 верст нових шляхів, у тому числі в Бессарабії – 261 версту. Основні будівельні роботи Бессарабського товариства залізниць виконала фірма Грінберга і Шмуйловича, котра була однією з найбільших будівельних організацій Російської імперії. До 1916 р. вона вела будівництво багатьох залізниць, у тому числі Петроград – Рибінськ, Олонецької, Троїцької,

Кахетинської та інших (ЦДАВО України. Ф. 3325. Оп. 1. Спр. 364: 162). Влітку 1917 р. загальне число будівельних робітників даної фірми, що працювали в межах Бессарабії, складало більше 16 тис. осіб (ЦДАВО України. Ф. 3325. Оп. 1. Спр. 366: 25).

До кінця 1917 р. загальна протяжність доріг в губернії складала 1 197 верст проти 800 верст в 1913 р. (Афтенюк, 1964: 37). У грудні 1917 р. на Бендерській та Окницькій залізничних лініях знаходився 401 паровоз, що складало 2 % паровозного парку країни та 21 % Південно-Західних залізниць. Бендерська лінія мала 286 паровозів та була найбільшою на Південно-Західній залізниці. Вона дорівнювала двом найбільшим паровозним паркам – Київському та Одеському разом узятими. В регіоні на залізниці в 1917 р. було зайнято приблизно 25 тис. робітників та службовців (Шемяков, 1980: 122). Але всі ці зусилля все ж не дозволяли повністю подолати транспортний колапс, що панував на залізницях імперії протягом війни.

У зв'язку зі слабкістю залізничного транспорту, різким збільшенням перевезень по обслуговуванню фронту та для забезпечення залізничного будівництва, в Бессарабії знадобилося розширити вантажоперевезення по річках Дунай, Дністер, Прут, Дністровському лиману та озеру Ялпуг. У зазначених районах лише Дунайська транспортна флотилія в 1917 р. мала 586 російських і румунських суден, з них 79 пароплавів. Флотилія утворилася на базі Експедиції особливого призначення, яка була створена в 1914 р. для постачання Сербії продовольством та боєприпасами. Особовий склад флотилії в травні 1917 р. налічував 2 928 осіб. Загін флотилії, що розташовувався в Кагулі, мав 132 судна, 660-800 робітників і службовців. На Дністрі тільки на землечерпальних караванах навіть у зимовий час 1916-1917 рр. значився 771 робітник: кочегарів – 133, мастильників – 33, рульових, лоцманів, лебідчиків – 36 і матросів – 501.

Під час війни в портах йшла інтенсивна робота. Було обладнано Ренійський порт, в Кілії, Бендерах побудовані або реконструйовані судноремонтні майстерні. В м. Кілія в судноремонтних майстернях працювало в 1917 р. 600 робітників і солдатів. У Рені в районі майстерень виникло ціле робітниче поселення. В 1917 р. в Бендерах було побудовано найбільший на Дністрі затон і реконструйовані судноремонтні майстерні. Слід зауважити, що з 13 затонів Дністра, місткістю 191 судно, на бендерський припадало 59 суден, атакський – 24, рибницький – 13, каменський – 12, тираспольський – 5 суден.

У гирлі Дунаю в 1915-1917 рр. було споруджено Потапівський канал, який дозволив морським пароплавам і взагалі суднам з глибокою осадкою заходити в дунайські порти Вилкове, Кілія, Ізмаїл, Рені. Глибина каналу сягала 23 футів. Для порівняння, в Сулінському каналі підтримувалася глибина в 21 фут. На обладнання та підтримання потрібної глибини в Потапівському каналі в 1915-1917 рр. було витрачено 3,5 млн. руб. (Шемяков, 1980: 133-134).

В умовах війни водний транспорт, забезпечуючи війська в Бессарабії, підпорядковувався місцевому військовому командуванню. Без його відома здійснювати свою діяльність пароплавства не могли. Про вплив, який мала військова влада, свідчить постанова головного начальника постачань армії Румунського фронту генерала О. Саннікова від 2 листопада 1917 р, за якою власникам будь-яких плавзасобів на нижньому Дунаї, Бузі та Дністрі в межах Румунського фронту заборонялося продавати їх на злам до огляду особливою комісією (КУІА. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 551: 90).

Висновки. Протягом 1914 – 1917 рр. в Бессарабській губернії певний розвиток отримали торгівля лише тою продукцією, яка використовувалась для забезпечення потреб армії та флоту. Регіон був прифронтною територією, тому в роки війни тут значно покращилась транспортна інфраструктура. Було прокладено нові дороги, канали та залізниці, обладнано нові порти, судноремонтні майстерні. Взагалі, Перша світова війна суперечливо вплинула на економіку Бессарабської губернії: промисловість і транспорт стимулювала, торгівлю дезорганізувала, а сільське господарство зруйнувало.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Афтенюк С. Я. Революционное движение в 1917 году и установление Советской власти в Молдавии. Кишинев, 1964. 632 с.

Бессарабская жизнь (1917, 13 декабря). №283.

Бессарабская жизнь (1917, 15 апреля). №98 Бессарабская жизнь (1917, 17 августа). №199.

Бессарабская жизнь (1917, 17 ноября). №262.

Бессарабская жизнь (1917, 18 апреля). №100.

Дроздов В. В. Дефіцит споживчих товарів у містах Південної Бессарабії в роки Першої світової війни. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Историчні науки. 2016. Вип. 34. С. 60-65.

История Молдавии. Т. 1: От древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. Под ред.: А.Д. Удальцова (отв. ред.) и Л.В.Черепнина. Кишинев, 1951. 654 с.

История Молдавской ССР. Т. 1: С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. Ред. кол. Л.В. Черепнин (отв. ред.) и др. Кишинев, 1965. 876 с.

Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА). Ф. 2. Ізмаїльська міська управа м. Ізмаїл Бессарабської губернії (1878 – 1919 рр.). Оп. 1. Спр. 714. Переписка з командуючим VI армії, з головою Ізмаїльської евакуаційної комісії та з іншими установами щодо евакуації та реєвакуації міських установ та виписка з плану евакуації державних закладів та виписка з плану евакуації урядових установ міста. 21 січня – 9 листопада 1917 р., 32 арк.

КУІА. Ф. 4. Вилковська посадська управа, пос. Вилкове Ізмаїльського повіту Бессарабської губернії (1879 – 1918 рр.). Оп. 1. Спр. 494. Відомості про ціни на продукти харчування, будівельні та паливні матеріали, робочу силу за 1914 рік. 2 січня – 24 листопада 1914 р., 194 арк.

КУІА. Ф. 4. Вилковська посадська управа, пос. Вилкове Ізмаїльського повіту Бессарабської губернії (1879 – 1918 рр.). Оп. 1. Спр. 530. Відомості про ціни на продукти харчування, будівельні та паливні матеріали, робочу силу. Бюлетені торгівельних цін на зерновий хліб та інші продукти в м. Кілія. 4 січня – 15 грудня 1916 р., 127 арк.

КУІА. Ф. 4. Вилковська посадська управа, пос. Вилкове Ізмаїльського повіту Бессарабської губернії (1879 – 1918 рр.). Оп. 1. Спр. 551. Накази Міністерства продовольства та постанови Бессарабського губернського комітету за 1917 рік. Копії. 12 липня – 17 грудня 1917 р., 108 арк.

Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ). Ф. 134. Бессарабська державна палата (1812 – 1918 рр.). Оп. 3. Спр. 946. Списки торгівельних, ремісничих закладів та майстерень, що підлягають обкладанню додатковими податками по Ізмаїльському повіту за 1917-1918 рр. 20 грудня 1917 – 21 червня 1918 рр. 204 арк.

НАРМ. Ф. 136. Бессарабське акцизне управління (1864 – 1918 рр.). Оп.1. Спр. 1040. Звіт Акцизного управління про хід та положення акцизної та монопольної справи в Бессарабській губернії за 1915 рік. 1915 р., 7 арк.

НАРМ. Ф. 9. Бессарабське губернське по земським та міським справам присутствіє (1888 – 1920 рр.). Оп. 1. Спр. 5508. Телеграми-накази та розпорядження Бессарабського губернського по військовим справам присутствія. 30 грудня 1916 – 4 травня 1917 рр., 400 арк.

Оськин М. В. Бессарабия и Румынский фронт зимой 1916/1917 г. : деятельность организации гофмейстера С.Н. Гербея. *Русин*. 2014. №3(37). С. 22-38.

Сидоров А. Л. Железнодорожный транспорт России в Первой мировой войне и обострение экономического кризиса в стране. *Первая мировая война: влияние на экономику России и мира: Коллективная монография*. Москва, 2016. С. 111-138.

Сфатул цэрий (1918, 11 апреля). №80

Сфатул цэрий (1918, 13 апреля). №82

Сфатул цэрий (1918, 26 апреля). №90

Татаринов І.Є. Антиалкогольні заходи в Бессарабській губернії у 1914-1915 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2014. Вип. 1. С. 34-38.

Татаринов І.Є. Бойові дії на Румунському фронті та Бессарабія (кампанії 1916-1917 рр.) *Науковий вісник ІДГУ*. 2019. №40. С. 157-163.

Труды Центрального Статистического Управления. Т.7. Вып. 2. Статистический сборник за 1913-1917 гг. Москва, 1922. 308 с.

Хахлюк А.М. Залізничний комплекс України в роки першої світової та громадянської воєн (1914-1920 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2005. Вип. 37-38. С. 96-105.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 3325. Державний контроль Української держави. 3 Департамент, 3-й відділ (1918–1919 рр.). Оп. 1. Спр. 366. Звіти, доповіді, рапорти, відомості об'єднаного контролю над операціями по будівництву залізниць в Бессарабії, про хід будівельних робіт. 12 листопада 1918 – 13 лютого 1919 рр., 57 арк.

ЦДАВО України. Ф. 3325. Державний контроль Української держави. 3 Департамент, 3-й відділ (1918–1919 рр.). Оп. 1. Спр. 364. Протоколи засідань та постанов службовців контролю по будівельним операціям спілки бессарабських залізниць про організацію комісій гетьманського державного контролю по обслідуванню діяльність контролю по будівельним операціям спілки бессарабських залізниць. Переписка з управлінням по спорудженню нових ліній спілки бессарабських залізниць, з правлінням тієї ж спілки про поставку необхідних для цього матеріалів та ін. 13 травня 1918 – 18 жовтня 1918 рр., 235 арк.

Циганенко Л.Ф. (2015). Загострення кризи в сільському господарстві Бессарабії під час Першої світової війни. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: V Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю (28 серпня 2015 р.)*. Дніпропетровськ. С. 56-59.

Шемяков Д.Е. Очерки экономической истории Бессарабии эпохи империализма. Кишинев, 1980. 254 с.

REFERENCES

Aftenyuk S.Ya. (1964). *Revolutsionnoe dvizhenie v 1917 godu i ustanovlenie Sovetskoy vlasti v Moldavii*. [Revolutionary movement in 1917 and the establishment of Soviet power in Moldova]. Kishinev. 632 p.[in Russian].

Aktualni problemy sotsialno-humanitarnykh nauk: V Vseukrainska naukovopraktychna konferentsiia z mizhnarodnoiu uchastiu. [Current issues of social sciences and humanities: V All-Ukrainian scientific-practical conference with international participation]. Dnipropetrovsk. P. 56-59. [in Ukrainian].

Bessarabskaya zhizn (1917, 13 dekabrya). № 283

Bessarabskaya zhizn (1917, 15 aprelya). № 98

Bessarabskaya zhizn (1917, 17 avgusta). № 199

Bessarabskaya zhizn (1917, 17 noyabrya). № 262

Bessarabskaya zhizn (1917, 18 aprelya). № 100

Cherepnin L.V.(Ed.) i dr. (1965). *Istoriya Moldavskoy SSR. T. 1: S drevneyshih vremen do Velikoy Oktyabrskoy sotsialisticheskoy revolyutsii*. [History of the Moldavian SSR. Volume 1: From Ancient Times to the Great October Socialist Revolution]. Kishinev. 876 p.[in Russian].

Drozdov V. V. (2016). Defitsyt spozhyvchykh tovariv u mistakh Pivdennoi Bessarabii v roky Pershoi svitovoi viiny. [Deficit of consumer goods in the cities of Southern Bessarabia during the First World War]. *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Istorychni nauky*. [Scientific Bulletin of Izmail State University for the Humanities. Historical sciences]. Vyp. 34. P. 60-65. [in Ukrainian].

Khakhliuk A.M. (2005). Zaliznychnyi kompleks Ukrainy v roky pershoi svitovoi ta hromadianskoi voien (1914-1920 rr.). [Railway complex of Ukraine during the First World and Civil Wars (1914-1920)]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy*. [History of the national economy and economic thought of Ukraine]. Vyp. 37-38. P. 96-105. [in Ukrainian].

Komunalna ustanova «Izmailskyi arkhiv» (dali KUIA). F. 2. Izmailska miska uprava m. Izmail Bessarabskoi hubernii. [Izmail city council of Izmail, Bessarabian province]. (1878 – 1919 rr.). Op. 1. Spr. 714. Perepyska z komanduiuchym VI armii, z holovoiu Izmailskoi evakuatsiinoi komisii ta z inshymy ustanovamy shchodo evakuatsii ta reevakuatsii miskykh ustanov ta vypyska z planu evakuatsii derzhavnykh zakladiv ta vypyska z planu evakuatsii uriadovykh ustanov mista. [Correspondence with the commander of the VI Army, with the chairman of the Izmail Evacuation Commission and with other institutions regarding the evacuation and re-evacuation of city institutions and an extract from the evacuation plan of state institutions and an extract from the evacuation plan of city government institutions]. 21 sichnia – 9 lystopada 1917 r., 32 ark.

KUIA. F. 4. Vylkovs'ka posads'ka uprava, pos. Vylkove Izmayil's'koho povitu Bessarabs'koyi huberniyi. [Vilkovo City Council, pos. Vilkove, Izmail County, Bessarabian Province](1879 – 1918 rr.). Op. 1. Spr. 494. Vidomosti pro tsyny na produkty kharchuvannia, budivelni ta palyvni materialy, robochu sylu za 1914 rik. [Information on prices for food, construction and fuel materials, labor for 1914]. 2 sichnia – 24 lystopada 1914 r., 194 ark.

KUIA. F. 4. Vylkovs'ka posads'ka uprava, pos. Vylkove Izmayil's'koho povitu Bessarabs'koyi huberniyi. [Vilkovo City Council, pos. Vilkove, Izmail County, Bessarabian Province](1879 – 1918 rr.). Op. 1. Spr. 530. Vidomosti pro tsyny na produkty kharchuvannia, budivelni ta palyvni materialy, robochu sylu. Biuleteni torhivelynykh tsin na zernovyi khlib ta inshi produkty v m. Kiliia. [Information on prices for food, construction and fuel materials, labor. Bulletins of trade prices for grain bread and other products in Kiliya]. 4 sichnia – 15 hrudnia 1916 r., 127 ark.

KUIA. F. 4. Vylkovs'ka posads'ka uprava, pos. Vylkove Izmayil's'koho povitu Bessarabs'koyi huberniyi. [Vilkovo City Council, pos. Vilkove, Izmail County, Bessarabian Province] (1879 – 1918 rr.). Op. 1. Spr. Spr. 551. Nakazy Ministerstva prodovolstva ta postanovy Bessarabskoho hubernskoho komitetu za 1917 rik. Kopii. [Orders of the Ministry of Food and resolutions of the Bessarabian Provincial Committee for 1917. Copies]. 12 lypnia – 17 hrudnia 1917 r., 108 ark.

Natsionalnyi arkhiv Respubliky Moldova (NARM). F. 134. Bessarabska derzhavna palata [Bessarabian State Chamber] (1812 – 1918 rr.). Op. 3. Spr. 946. Spysky torhivelynykh, remisnychykh zakladiv ta maisteren, shcho pidliahaiut obkladanniu dodatkovymy podatkamy po Izmailskomu povitu za 1917-1918 rr. [Lists of trade, craft establishments and workshops subject to additional taxes in Izmail County for 1917-1918] 20 hrudnia 1917 – 21 chervnia 1918 rr. 204 ark.

NARM. F. 136. Bessarabske aktsyzne upravlinnia [Bessarabian excise administration] (1864 – 1918 rr.). Op.1. Spr. 1040. Zvit Aktsyznoho upravlinnia pro khid ta polozhennia aktsyznoi ta monopolnoi spravy v Bessarabskii hubernii za 1915 rik. [Report of the Excise

Department on the progress and position of the excise and monopoly case in the Bessarabian province for 1915]. 1915 r., 7 ark.

NARM. F. 9. Bessarabske hubernske po zemskym ta miskym spravam prysutstviie [Bessarabian provincial on zemstvo and city affairs is present] (1888 – 1920 rr.). Op. 1. Spr. 5508. Telehramy-nakazy ta rozporyadzhennya Bessarabs'koho huberns'koho po viys'kovym spravam prysutstviya. [Telegrams-orders and orders of the Bessarabian provincial presence on military affairs]. 30 hrudnya 1916 – 4 travnya 1917 rr., 400 ark.

Os'kin, M. V. (2014). Bessarabiya i Rumynskiy front zimoy 1916/1917 g. : deyatel'nost' organizatsii gofmeystera S.N. Gerbelya [Bessarabia and the Romanian Front in the winter of 1916/1917: the activities of the organization of the chamberlain S.N. Gerbel]. *Rusin* [Rusin]. №3(37). P. 22-38. [in Russian].

Sfatul tseriy (1918, 11 aprelya). № 80.

Sfatul tseriy (1918, 13 aprelya). № 82.

Sfatul tseriy (1918, 26 aprelya). № 90.

Shemyakov D.E. (1980). Ocherki ekonomicheskoy istorii Bessarabii epohi imperializma. [Essays on the economic history of Bessarabia in the era of imperialism]. Kishinev. 254 p. [in Russian].

Sidorov A. L. (2016). Zheleznodorozhnyiy transport Rossii v Pervoy mirovoy voyne i obostrenie ekonomicheskogo krizisa v strane. [Russian railway transport in the First World War and the aggravation of the economic crisis in the country]. *Pervaya mirovaya voyna: vliyanie na ekonomiku Rossii i mira: Kollektivnaya monografiya*. [World War I: the impact on the economy of Russia and the world: A collective monograph]. Moskva. P. 111-138. [in Russian].

Tatarynov I.Ye. (2014). Antyalkoholni zakhody v Bessarabskii hubernii u 1914-1915 rr. [Anti-alcohol measures in the Bessarabian province in 1914-1915]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*. [Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. Series: History]. Vyp. 1. P. 34-38. [in Ukrainian].

Tatarynov I.Ye. (2019). Boiovi dii na Rumunskomu fronti ta Bessarabiia (kampanii 1916-1917 rr.) [Fighting on the Romanian Front and Bessarabia (campaigns of 1916-1917)]. *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Istorychni nauky*. [Scientific Bulletin of Izmail State University for the Humanities. Historical sciences]. №40. P. 157-163. [in Ukrainian].

Trudyi Tsentralnogo Statisticheskogo Upravleniya. T.7. Vyip. 2. Statisticheskyy sbornik za 1913-1917 gg. (1922). [Proceedings of the Central Statistical Office. T.7. Issue 2. Statistical collection for 1913-1917.]. Moskva. 308 p. [in Russian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali TsDAVO Ukrainy). F. 3325. Derzhavnyi kontrol Ukrainskoi derzhavy. 3 Departament, 3-i viddil [State control of the Ukrainian state. 3 Department, 3rd Department] (1918–1919 rr.). Op. 1. Spr. 366. Zvity, dopovidi, raporty, vidomosti ob'iednanoho kontroliu nad operatsiiamy po budivnytstvu zaliznyts v Bessarabii, pro khid budivelnykh robit [Reports, reports, reports on joint control over railway construction operations in Bessarabia, on the progress of construction work]. 12 lystopada 1918 – 13 liutoho 1919 rr., 57 ark.

TsDAVO Ukrainy. F. 3325. Derzhavnyi kontrol Ukrainskoi derzhavy. 3 Departament, 3-i viddil [State control of the Ukrainian state. 3 Department, 3rd Department] (1918–1919 rr.). Op. 1. Spr. 364. Protokoly zasidan ta postanov sluzhbovtsiv kontroliu po budivelnym operatsiiam spilky bessarabskykh zaliznyts pro orhanizatsiiu komisii hetmanskoho derzhavnoho kontroliu po obsliduvanni diialnist kontroliu po budivelnym operatsiiam spilky bessarabskykh zaliznyts. Perepyska z upravlinniam po sporudzhenni novykh linii spilky bessarabskykh zaliznyts, z pravlinniam tiiei zh spilky pro postavku neobkhidnykh dlia tsoho materialiv ta in. [Minutes of meetings and resolutions of the control officers for construction operations of the Bessarabian Railway Union on the organization of commissions of the Hetman's state control to inspect the

activities of control over construction operations of the Bessarabian Railway Union. Correspondence with the management of the construction of new lines of the Bessarabian Railway Union, with the board of the same union on the supply of necessary materials, etc.]. 13 travnia 1918 – 18 zhovtnia 1918 rr., 235 ark.

Tsyganenko, L.F. (2015). Zahostrennia kryzy v silskomu hospodarstvi Bessarabii pid chas Pershoi svitovoi viiny [Exacerbation of the crisis in agriculture in Bessarabia during the First World War]. *Aktualni problemy sotsialno-humanitarnykh nauk: V Vseukrainska naukovo-praktychna konferentsiia z mizhnarodnoiu uchastiu* (28 serpnia 2015 r.). Dnipropetrovsk. S. 56-59. [in Ukrainian].

Udaltsova A.D. (Ed.) i Cherepnina L.V. (1951). Istoriya Moldavii. T. 1: Ot drevneyshih vremen do Velikoy Oktyabrskoy sotsialisticheskoy revolyutsii [History of Moldova. Vol. 1: From Ancient Times to the Great October Socialist Revolution]. Kishinev. 654 p. [in Russian].

АНОТАЦІЯ

Перша світова війна значною мірою вплинула на торгівлю і транспорт, змінила як методологію ціноутворення, так і економічну теорію загалом. Дуже цікавим є прослідкувати цей вплив в рамках окремо взятого регіону, зокрема в Бессарабській губернії. Метою статті є розгляд стану розвитку торгівлі і транспорту в Бессарабській губернії під час Першої світової війни. Для цього, автором залучено широке коло джерел, в тому числі періодичних видань, а також цілу низку раніше не опублікованих справ Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, комунальної установи «Ізмаїльський архів», Національного архіву Республіки Молдова. З'ясовано, що в період Першої світової війни в Бессарабській губернії певний розвиток отримала торгівля продукцією необхідною для забезпечення потреб армії та флоту. Регіон був прифронтовою територією, тому в роки війни тут значно покращилась транспортна інфраструктура. В Бессарабії розгорнулося будівництво нових залізниць. За 1914 – 1917 рр. на території краю було прокладено 400 верст нових залізничних ліній, 350 верст других колій та 200 верст вузькоколіїних військово-польових залізниць. Було обладнано Ренійський порт, в Кілії та Бендерах побудовано та реконструйовано судноремонтні майстерні. В гирлі Дунаю в 1915 – 1917 рр. було споруджено Потапівський канал, який дозволив морським пароплавам і суднам з глибокою осадкою заходити в дунайські порти.

Ключові слова: Бессарабська губернія, торгівля, постачання фронту, товари першої необхідності, залізничний транспорт, річковий транспорт.

УКРАЇНА ТА СВІТ ХХ СТ

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-7
УДК [305-355.2:355/359(410)](054)«1939/1945»

THE PROBLEM OF RECRUITMENT OF BRITISH WOMEN TO THE ARMED FORCES DURING WORLD WAR II IN THE REFLECTION OF THE PERIODICALS OF THAT TIME

ПРОБЛЕМА РЕКРУТУВАННЯ БРИТАНСЬКИХ ЖІНОК ДО ЛАВ ЗБРОЙНИХ СИЛ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ВІДОБРАЖЕННІ ТОГОЧАСНОЇ ПРЕСИ

Наталія Залєток

кандидат історичних наук

E-mail: nataliazaletok@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5319-3876

Research ID: C-6544-2018

Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства,
Україна

Nataliia Zaliotok

PhD in History

E-mail: nataliazaletok@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5319-3876

Research ID: C-6544-2018

Ukrainian Research Institute of Archival
Affairs and Records Keeping, Ukraine

ABSTRACT

The aim of the work is to analyse the contents of British newspapers from World War II and to highlight blocks of information concerning the recruiting of women to the His Majesty's Armed Forces. The methodology of research includes methods of analysis and synthesis, induction and deduction, analogy, comparison and generalization, content-analysis. The problem of recruiting British women into the armed forces during World War II in the newspapers of that time is the subject of a separate research for the first time. A number of materials from British periodicals of 1939-1945 for the first time were introduced into scientific circulation, which makes it possible to more fully trace the main trends in the recruitment of women to the His Majesty's Armed Forces during the war. British newspapers are an important source for research on the peculiarities of the recruitment of women to the His Majesty's Armed Forces. From them one can get information on the frequency and form of British women's enlistment in the army, the desired age of future servicewomen, changes in staffing needs during the war; conditions of their service in various organizations (approximate range of responsibilities, living conditions, rarely – the level of wages, etc.); features of the state's propaganda campaign aimed at attracting as many British women as possible to serve in the WRNS, WAAF, ATS; changes in the legislation on the conscription and service of women in the armed forces, etc. The publication of the largest number of materials on the subject was observed in 1940-1943, when the position of Great Britain in the war was quite uncertain, and the country was in great need of human resources, including women. Instead, in 1944-1945,

when the advantage in hostilities had been with the Allied forces, the number of articles on women serving in the armed forces declined sharply.

Key words: *newspapers, periodicals, Great Britain, recruitment, women, armed forces, World War II.*

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Входження британських жінок до такої патріархальної структури як армія, його історичні передумови, особливості та наслідки на сьогодні є однією з актуальних для дослідження тем. Адже навіть нині далеко не у всіх країнах світу у жінок є можливість стати військовослужбовицями або розвивати свою кар'єру у війську на рівних з представниками чоловічої статі умовах. У зв'язку з цим, студіювання особливостей взяття на військову службу жінок в історичній ретроспективі дає змогу більш ретельно дослідити чинний наприкінці 1930 – першій половині 1940-х рр. гендерний режим у Великій Британії, а також врахувати досвід минулих років у сьогоdnішніх гендерних практиках державних силових інституцій різних країн світу.

Актуальність теми. Проблема служби жінок Великої Британії в Другій світовій війні у лавах збройних сил неодноразово виступала предметом дослідження істориків та суспільствознавців. Фактично перший історіографічний період вивчення цієї проблеми припадає ще на 1940-і рр. (Collett Wadge, 1946). Для сучасної ж історіографії тема не втратила своєї актуальності. В останні десятиліття побачили світ праці, присвячені низці різноманітних аспектів, пов'язаних з присутністю британок у збройних силах під час Другої світової війни: призову до лав армії (Flynn, 2002), особливостям служби загалом (Harris, 2003), рівню їхньої мілітаризації (Fieseler, Hampf & Schwarzkopf, 2014) тощо.

Очевидно, що інтерес до цієї тематики вимагає використання широкого кола різноманітних першоджерел, які дають змогу всебічно висвітлити ті чи інші її аспекти. Періодичні видання є одним з таких джерел. На їхніх шпальтах можна почерпнути чимало інформації, яка дає змогу більш повно висвітлити досвід британок на службі у роки війни. Водночас вони ще не виступали предметом окремих розвідок у контексті дослідження означеної проблематики.

У зв'язку із зазначеним, **мета цієї статті** – проаналізувати зміст британських газет часів Другої світової війни та виокремити блоки інформації, які стосуються рекрутування британських жінок до лав збройних сил в роки Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Уряд Великої Британії, на відміну від, приміром, СРСР, офіційно заборонив жінкам брати безпосередню участь у боях, але у 1938–1939 рр. було створено три жіночі організації при британських збройних силах – Допоміжну територіальну службу (далі – ДТС) при сухопутній армії; Жіночу королівську військово-морську службу (далі – ЖКВМС) при Королівському Військово-морському флоті; Жіночі допоміжні військово-повітряні сили (далі – ЖДПС) при Королівських повітряних силах.

Зі вступом у війну Великої Британії (3 вересня 1939 р.) у ЗМІ почали поступово з'являтися оголошення з закликами до жінок приєднатися до однієї з жіночих служб (Aberdeen appeal for W.R.N.S. recruits, 1939: 1; Women, aged 18-45, urgently wanted, 1939: 2; Women's Auxiliary Air Force, 1939: 3). На перших порах набори не були вельми масштабними практично у всіх трьох організаціях і стосувалися досить вузького кола посад. Вже 1 вересня в газетах опублікували оголошення про терміновий пошук жінок 18-45 років до ЖДПС. Насамперед на посади операторок телетайпів, телефоністок, картографок. Крім того, шукали і обслуговуючий персонал – офіціанток, працівниць кухні тощо (Women, aged 18-45, urgently wanted, 1939: 2; Women's Auxiliary Air Force, 1939: 3). Наприкінці 1939 р. до ЖДПС запрошували жінок 18-43 років, які добре володіють морзянкою (National Service. Women's Auxiliary Air Force, 1939: 2). У деяких оголошеннях

повідомляли про необхідність бути готовими до служби за межами батьківщини (Women's Auxiliary Air Force, 1939: 6).

Варто зазначити, що повідомлення були достатньо короткими і не висвітлювали основних умов служби. Хоча іноді можна було натрапити і на більш розлогу інформацію. Так, в оголошенні, розміщеному в газеті «Staffordshire Advertiser» від 6 вересня 1939 р., було наведено приблизний рівень зарплат службовиць у ЖДПС. Наприклад, платня операторки телетайпу, телефоністки, поварки, водійки на початку кар'єри становила 1 шилінг 4 пенні на день з перспективою зростання оплати до 2 шилінгів 4 пенні після здобуття звання рядової авіації першого класу. Всіх жінок на службі зобов'язувалися забезпечити військовою формою або компенсувати витрати на її придбання (Women's Auxiliary Air Force, 1939: 3).

У вересні у деяких підрозділах ЖКВМС найбільше бракувало персоналу із загальними обов'язками (стюардеса, посильна, комірниця), а не спеціальними (шифрувальниця, телефоністка, зв'язківця, кодувальниця, стенографістка). Хоча набір жінок віком 18-50 років відбувався за обома напрямками (Aberdeen appeal for W.R.N.S. recruits, 1939: 3). Крім того, у 1939 р. іноді в газетах публікували і повідомлення про те, що в той чи інший військовий підрозділ на певні посади потрібні членки ЖКВМС. Так, у листопаді було оприлюднено оголошення про набір їх морськими рейнджерами для роботи зв'язківцями. Підходящі кандидатки мали бути обізнані з морзянкою, семафорною сигналізацією, бути не молодше 18 років (Sea rangers as signallers needs of Women's Royal Naval Service, 1939: 7). На наш погляд, дещо дивно читати подібні оголошення у газетах. Адже підбір персоналу на ту чи іншу посаду краще було робити через інші канали зв'язку, приміром, звернутися безпосередньо до керівництва конкретної жіночої організації. Припускаємо, що подібне могло бути пов'язано з поганою комунікацією між різними підрозділами у британських збройних силах у перший рік війни, адже у газетах наступних років подібні повідомлення нам не траплялися.

У 1940 р., у міру загострення військового конфлікту та звання населення до умов воєнного часу, тема служби жінок у війську знаходила більш широке висвітлення, ніж у попередній рік. Досліджуючи на матеріалах газет особливості кадрових потреб у 1940 р., мусимо констатувати, що у ЖКВМС того року, як і попереднього, бракувало операторок телетайпів, друкарок, телефоністок, працівниць кухні, поварок тощо (The Women's Royal Naval Service is reopening recruiting..., 1940: 3; Women's Royal Naval Service, 1940: 5). Для служби у ЖДПС і виконання спеціальних обов'язків від початку року розшукували жінок з хорошою освітою, віком 18-30 років (у деяких випадках – до 35 років) (Air Ministry. National Service. Women's Auxiliary Air Force, 1940: 2; Air Ministry National Service. Women's Auxiliary Air Force, 1940: 2). Станом на середину 1940 р. до цієї організації вже набирали жінок 18-43 років (до 50 за наявності досвіду служби у попередні роки) на посади із загальними та спеціальними обов'язками: операторок телетайпу, клерків, фахівчинь з тканин для повітряних куль, поварок та ін. (Women's Auxiliary Air Force, 1940: 6). Відносно небагато за 1940 р. вдалося відшукати оголошень про набір до найменш авторитетної у британському суспільстві служби для жінок – ДТС (Auxiliary Territorial Service, 1940: 4). В оголошенні про набір до ДТС жінок віком 18-43 роки (для тих жінок, які брали участь у Першій світовій війні, граничну вікову межу збільшили до 50 років) шукали претенденток на посади клерків, поварок, водійок, телефоністок тощо. Обіцяли щотижневу оплату, безкоштовне харчування, проживання, уніформу та медичне обслуговування (An Appeal to Women Auxiliary Territorial Service Recruits..., 1940: 2).

На шпальтах газет також обговорювали можливі зміни у законодавстві, що регулювало службу жінок у збройних силах. Наприклад, до редакції газети «The Times» надійшов лист з пропозицією від капітана Фрейзера щодо підпорядкування жінок у трьох службах військового законодавству. Він зазначив, що не піддає сумнівам високого рівня дисципліни в лавах членок цих організацій, однак чимало з них працюють з секретною

інформацією, виконують важливі завдання у сухопутних, повітряних та військово-морських силах, і той факт, що деякі з них можуть вільно відлучатися з місця служби, становить загрозу. Адже хтось з них може ненавмисно видати якийсь з військових секретів. Тому, на його думку, варто було б зробити певну адаптацію військового законодавства для жінок на службі, щоб уникнути таких ситуацій, і передбачити за них певне покарання, наприклад, позбавлення виплат чи суворіші заходи у випадку серйозних проступків (*Women under Military Law?*, 1940: 2).

У 1941 р. кількість матеріалів, присвячених жіночим організаціям збройних сил Великої Британії зростає, зокрема, через суттєвий брак персоналу у них і, як наслідок, бажання залучити нові кадри. Так, у ЖКВМС (*Just to remind you!*, 1941: 4; *Tie a knot in your handkerchief*, 1941: 3; *Women's Royal Naval Service. Cooks & Stewards wanted immediately*, 1941: 2) та ЖДПС (*Recruiting visit. The W.A.A.F. wants you*, 1941: 5) закликали подавати до розгляду свої кандидатури на широке коло спеціальних посад. В обох організаціях (Younger «WRENS», 1941: 3; *W.A.A.F. recruits*, 1941: 3) мінімальний вік жінок для приймання на службу знизили з 18 до 17 з половиною років.

У таких невеликих замітках не було подробиць щодо умов та особливостей побуту у цих організаціях. Однак періодично публікували і більш розлогі матеріали, де намагалися продемонструвати жінкам, що служба є цікавим та відповідальним заняттям. «Роби важливу роботу. Носи уніформу, якою пишатимешся» (*Do your own job in the WAAF*, 1941: 9), – закликали автори одного з таких оголошень під егідою ЖДПС. Жінкам з високими лідерськими якостями обіцяли швидке кар'єрне зростання і керівні посади (*The Reward of Ability*, 1941: 6; *Scots Women in Command*, 1941: 3).

Можемо констатувати суттєве зростання матеріалів, присвячених ДТС, та із закликами приєднуватися до цієї організації. Воно і не дивно, адже у перші роки війни найбільше скарг з боку дівчат на службі та їхніх рідних було саме на цю організацію. Тому до неї приєднувалися менш охоче, ніж до інших. В одному з таких оголошень розповідається про 1500 дівчат з м. Регбі, які успішно були зараховані до лав ДТС і роблять свій внесок у перемогу у війні. У ньому наголошується, що на той час спостерігалася потреба у кадрах у всіх підрозділах служби, однак найбільше бракувало стенографісток. Далі подавалася інформація про базове навчання новобранок, яке тривало 3 тижні, доступні посади та тривалість відпустки на службі. Остання становила 24 години на тиждень, 48 годин на місяць, тиждень раз на три місяці (*Rugby Girls and the A.T.S.*, 1941: 5).

У місцевій газеті м. Фолкерк за 12 липня 1941 р. повідомлялося, що, попри те, що мешканки міста і так досить активно відгукнулися на заклик приєднатися до ДТС, персоналу у цій службі досі бракує. Тому до неї «запрошували більше волонтерів для несення необхідної у часи війни служби» (*Auxiliary Territorial Service*, 1941: 5). Цікаво, що у статті найбільш привабливою для британок у ДТС називали службу у підрозділах ППО, яка зазвичай передбачала виконання оперативних завдань. Водночас наголошувалося, що жінки у цих підрозділах виконували всі функції, окрім заряджання артилерійських гармат та ведення стрільби з них. І вкотре акцентувалося на тому, що жінки, приєднуючись до ДТС, вивільняють чоловіків для несення військової служби на передовій (*Auxiliary Territorial Service*, 1941: 5). Акцентували увагу і на економічних вигодах служби у ДТС, зазначаючи, що її членок повністю забезпечують одягом, харчуванням та медичними послугами, тобто зароблені кошти на це не витрачаються.

У матеріалі «Як жінки стають солдатами» також містилася реклама ДТС (*How women become soldiers*, 1941: 8). У ній акцентували увагу на тому, що на той час організації все ще бракувало тисяч молодих жінок, здатних замінити чоловіків на їхніх поточних зайнятостях, задля вивільнення останніх для більш активної служби у війську. Автор статті обіцяє охочим приєднатися до ДТС початок «нового життя», коротко описує процедуру запису до організації, інтерв'ювання та 3-тижневого базового тренування. У

статті від 6 вересня 1941 р. у «Lincolnshire Standard and Boston Guardian» йшлося про необхідність найближчим часом рекрутувати 100 тис. жінок до ДТС (100,000 women wanted, 1941: 8).

У 1941 р. більше уваги стали приділяти організації призову жінок на службу, адже він активно обговорювався у парламенті, а отже, і в суспільстві. Від початку року британок спершу намагалися заохотити активніше приєднуватися до національної служби добровільно. У статті від 17 березня добровільний запис жінок на службу у збройних силах, медсестринських організаціях або на роботу до військової індустрії було названо «тестом на громадянство» (No exceptions in call-up of women, 1941: 5). Однак у такий спосіб залучити необхідну кількість британок не вдалося. Тому влада розмірковувала над вжиттям примусових заходів. Так, у замітці від 18 квітня 1941 р. повідомлялося, що всі британки, які народилися у 1920 р., та не працюють на повну зайнятість у збройних силах, медсестринських та допоміжних службах, мають зареєструватися на біржі праці. Насамперед це потрібно було для пошуку новобранок до трьох жіночих служб при збройних силах, медсестринських організацій, Жіночої земельної армії тощо. Реєстрація, як запевняли автори замітки, не означала стовідсоткового відправлення жінки на службу, а лише давала Міністерству праці дані щодо того, скільки жінок зайнято у національній службі, а скількох ще можна буде до неї залучити у разі необхідності (Young Women to Register, 1941: 3).

Суспільство бентежила ймовірність оголошення призову жінок до збройних сил. Тому воно неоднозначно сприйняло заяву Міністерства праці щодо майбутнього посилення правил залучення жінок до національної служби. У ній йшлося про те, що всі британки, які успішно пройшли інтерв'ювання на біржі праці, будуть направлені, за їхнім власним вибором, на роботу у військовій промисловості або на службу в збройних силах. Генеральний директор з кадрів заявив, що наразі: «немає повноважень призвати жінок до збройних сил, але їм доведеться працювати у промисловості, якщо вони відмовляться йти на службу» (Forces or factory, 1941: 3). За невиконання цих приписів передбачалася кримінальна відповідальність. Відбувалося це у зв'язку зі суттєвою нестачею кадрів. Тільки у ДТС станом на початок вересня 1941 р. мали наміри набрати щонайменше 100 тис. жінок до Різдва (це свято відмічають 25 грудня у Великій Британії), а загалом організації потрібно було 200 тис. британок до червня 1942 р. (Women's call-up rules tightened, 1941: 3). Через це питання щодо призову жінок, зокрема до ДТС, озвучували і прем'єр-міністру у вересні 1941 р. (Premier to answer challenging war questions, 1941: 1). Проте чітких відповідей тоді надано не було. Ситуація прояснилася наприкінці листопада – у парламенті попередньо ухвалили законопроект про нові умови призову жінок (Conscription of women: military age up to 50?, 1941: 1). У ЗМІ обговорювалися вікові категорії жінок та чоловіків, що підпадали під майбутній призов, а також підкреслювалося, що жінки на службі і надалі не будуть виконувати бойових ролей, їх взагалі не озброюватимуть. Щодо служби у ППО зазначалося, що британки «матимуть змогу на добровільних засадах займатися науковою роботою, пов'язаною з протиповітряними батареями» (Conscription in Britain, 1941: 5), і цим їхня служба у цьому роді військ буде обмежена. Як ми знаємо, на практиці картина була протилежна – згодом жінки офіційно виконували у ППО всі види обов'язків, за винятком заряджання артилерійських знарядь та ведення вогню з них.

У 1942 р. все ще спостерігався значний брак жінок у збройних силах Великої Британії. У газетах і надалі закликали поповнювати лави ЖКВСМ (Women's Royal Naval Service, 1942: 3; WREN day, 1942: 3; W.R.N.S., 1942: 3), ЖДПС (Women's Auxiliary Air Force, 1942: 4; The W.A.A.F., 1942: 5; Royal Air Force and Women's Auxiliary Air Force, 1942: 3; The Women's Auxiliary Air Force, 1942: 1), ДТС (зокрема, за кордоном) (Egyptian A.T.S., 1942: 4). Також, якщо раніше здебільшого публікували оголошення про набір окремо для кожної з трьох жіночих організацій при збройних силах, то у 1942 р. частіше

починають з'являтися спільні оголошення. Так, в одному з них підкреслювалося, що тисячі жінок потрібні збройним силам (ЖДПС, ЖКВМС, ДТС), щоб влада могла звільнити потрібну кількість чоловіків для служби на бойових посадах. Крім того, три жіночі організації практикували проведення спільних рекрутингових заходів у цей період. Особливо закликали добровільно приєднуватися до війська бездітних дружин офіцерів, чие підпадиння під призов залишалося відкритим питанням з огляду на нестачу кадрів (Women's Services, 1942: 5).

Якщо характер та зміст повідомлень про набір від ЖДПС та ЖКВМС особливо не відрізнявся від тих, що можна було зустріти у попередні роки, то у ДТС такі оголошення часто були розлогішими. Багато в чому вони також мали на меті реабілітувати в очах суспільства цю організацію. Наприклад, у зв'язку з суттєвим невдоволенням з боку британок умовами служби у ДТС у 1942 р. через ЗМІ потенційним новобранкам та їхнім батькам і близьким пропонували здійснити візит до підрозділів організації, щоб подивитися умови проживання на службі, а також задати питання щодо цього відповідальній офіцерці (Public notices. Auxiliary Territorial Service, 1942: 5). Також акцентували увагу на позитивних прикладах служби «старожилок» цієї організації. Так, у деяких з них у 1942 р. спливав 4-річний термін служби. Однак більшість була настільки віддана країні та ДТС, що вирішила поновити свої контракти, щоб служити, допоки країна цього потребує. Далі йшлося про першочергову роботу, яку виконують членки ДТС, наскільки вони змінили традиційні уявлення про можливі ролі для жінок на війні, а також подано широкий перелік посад в організації (A.T.S. «veterans». Interesting jobs for women, 1942: 6). Також для промоції служби у ДТС організували виставки. Про одну з них під назвою «Пригоди через службу» («Adventure Through Service») йшлося у газеті «Birmingham Mail» від 4 травня 1942 р. На ній відвідувачам мали демонструвати, як членки ДТС виконують свої обов'язки під час повітряних атак ворога (Auxiliary Territorial Service, 1942: 4).

У 1942 р. у суспільному дискурсі постійно у тому чи іншому вигляді циркулювала пропозиція розширити коло жінок, що підлягали призову (Call-up of women, 1942: 4). Вже сам факт того, що у газетах прямо наголошували, що зараз на службу можуть взяти тих жінок, які раніше були визнані непридатними до неї, свідчив про те, що в збройних силах був серйозний брак людських ресурсів (More women for national service, 1942: 4). ЗМІ постійно акцентували на потребі у новобранцях для різних видів національної служби, як чоловіках, так і жінках, висвітлювалася загальна статистика щодо цього (Britain after three years at war, 1942: 17).

У 1943 р. поряд зі звичними короткими повідомленнями про набір до трьох жіночих організацій при збройних силах (Volunteer now for Women's Auxiliary Air Force, 1943: 1; WREN Day, 1943: 2; W.R.N.S. calling Scotland, 1943: 3; Women's Royal Naval Service, 1943: 8), з'являється також серія заміток про жіночі служби під назвою «Що вони роблять та що вони носять». Ці матеріали мали на меті підвищити обізнаність населення щодо завдань військовослужбовиць. Для ДТС, ЖКВМС, ЖДПС готувалася окрема замітка, яка супроводжувалася малюнком, на якому зображено жінку в профіль у повний зріст у формі організації. Текстова частина складалася з короткої інформації про службу. Для ДТС було складено такий опис: «... функціонує з вересня 1938 р. Її членки виконують сотні важливих робіт, звільняючи у такий спосіб більшу кількість чоловіків для виконання інших обов'язків. Дівчат готують для посад водійок, кур'єрок-мотоциклісток, креслярок, поварок, операторок телетайпів та операторок обладнання, яке виявляє мішені для артилерійських знарядь у військах ППО. Директорка організації особисто брала участь у розробленні зручної, подібної до робітничої уніформи ДТС. Вона складається з приталеної блузки прямого покрою з квадратними плечима. Китель без поясу, приталений. Не під час виконання обов'язків членки ДТС носять зручну пілотку коричневого,

букового або зеленого кольору» (What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service, 1943: 2).

Замітка про ЖДПС так само супроводжувалася зображенням жінки у формі цієї організації у повний зріст. У текстовій частині йшлося про те, що: «Жіночі допоміжні повітряні сили були засновані у 1939 р. До цього їхні членки служили у компаніях Королівських повітряних сил при ДТС, що була створена 1938 р. Однак спеціалізований характер їхньої роботи призвів до створення окремої організації. Зараз ЖДПС є невід'ємною частиною Королівських повітряних сил. На початку війни в організації налічувалося всього 5 посад для жінок. Зараз їх понад 60! Приваблива уніформа синього кольору, а також розпізнавальні знаки є ідентичними до тих, що побутують у Королівських повітряних силах, і демонструють тісну асоціацію з приналежністю до бойової служби» (What they do and what they wear. Women's Auxiliary Air Force, 1943: 6).

Матеріал про ЖКВМС супроводжувало зображення жінки у повний зріст у формі цієї організації. У тексті зазначалося: «Жіночі королівські військово-морські сили зберігають назву та традиції організації, яка продемонструвала зразкову службу у 1917-1919 рр. Кіль нової ЖКВМС було закладено у 1939 р., і зараз вона є чудовим кораблем. Уніформа персоналу корабельної організації – жакет та спідниця темно-синього кольору, чорні туфлі-оксфорди, чорні панчохи, біла блузка, напівжорсткий комірець, чорна краватка, темно-синій кашкет з золотими літерами H.M.S. [перекладається як «Корабель Її Величності» («Her Majesty's Ship»)]. – Н.З.] на чорній стрічці. Ви знайомі з цією уніформою. Членки ЖКВМС служать у закладах військово-морського флоту у відомих портах, на віддалених станціях авіації ВМС. Фактично, вони служать всюди, і виконують будь-яку роботу, яку скажуть. «Англія чекає...» – це заклик, на який членки ЖКВМС відповіли усім серцем» (What they do and what they wear. The Women's Royal Naval Service, 1943: 7).

У 1944 р., у міру очевидного переходу переваги у війні на бік союзних сил, суттєво зменшується кількість матеріалів, присвячених жіночим службам при збройних силах. Водночас у друкованих ЗМІ іноді все ще публікували оголошення про набори до них. Нам вдалося відшукати лише оголошення про набір до ЖДПС (Women's Auxiliary Air Force volunteers, 1944: 3; R.A.F. and W.A.A.F. recruiting visit, 1944: 6). Останні практикували проведення рекрутингових кампаній спільно з Королівськими повітряними силами, частиною яких вони були (W.A.A.F. and A.T.C. volunteers wanted, 1944: 1).

У 1945 р. повідомлення про набір до трьох жіночих організацій збройних сил практично щезають зі шпальт газет. Наприкінці війни, у березні, натрапляємо на оголошення про завершення набору до ЖКВМС у зв'язку з тим, що кількість бажаючих служити суттєво перевищила кількість вакантних посад (Enough WRENS, 1945: 8; No recruiting of «Wrens», 1945: 2; The Admiralty announced on Tuesday..., 1945: 8). Відновлення набору до служби відбулося вже після війни, однак коло посад значно звузилася. Наприклад, у грудні воно обмежувалося поварками, стюардесами та письменницями (W.R.N.S. Need Recruits, 1945: 1). Так само після війни шукали і персонал до ЖДПС (Royal Air Force and Women's Auxiliary Air Force, 1945: 1).

Таким чином, матеріали британських газет є важливим джерелом для дослідження особливостей рекрутування британських жінок до лав збройних сил в роки Другої світової війни. З них можна почерпнути інформацію щодо частоти та форми залучення британок до війська, бажаного віку майбутніх військовослужбовиць, змін у кадрових потребах впродовж війни; умов їхньої служби у різних організаціях (примірного кола обов'язків, побутових умов, рідше – рівня заробітної платні тощо); особливостей пропагандистської кампанії держави, спрямованої на залучення якомога більшої кількості британок до служби у ЖДПС, ЖКВМС, ДТС; змін законодавства, яке регулювало призов та службу жінок у збройних силах тощо. Публікування найбільшої кількості матеріалів з досліджуваної теми спостерігалося у 1940-1943 рр., коли становище Великої Британії у

війні було достатньо невизначеним, і країна дуже потребувала кадрових ресурсів, зокрема жіночих. Натомість у 1944-1945 рр., у міру переходу переваги у війні на бік союзних сил, кількість статей, присвячених жінкам на службі у війську, різко зменшується.

REFERENCES

- Air Ministry National Service. Women's Auxiliary Air Force (1940, 01 February). *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*. P. 2. [in English].
- Air Ministry. National Service. Women's Auxiliary Air Force (1940, 31 January). *The Scotsman*. P. 2. [in English].
- An Appeal to Women Auxiliary Territorial Service Recruits Required For Immediate Service (1940, 28 June). *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*. P. 2. [in English].
- Collett Wadge D. (1946). *Women in Uniform*. London: Dampson Low. [in English].
- Fieseler B., Hampf M. M., & Schwarzkopf J. (2014). Gendering combat: Military womens status in Britain, the United States, and the Soviet Union during the Second World War. *Womens Studies International Forum*. № 47. P. 115-126. [in English].
- Flynn G. Q. (2002). *Conscription and democracy: The draft in France, Great Britain, and the United States*. Westport, Connecticut & London: Greenwood Press. [in English].
- Harris, C. (2003). *Women at war in uniform 1939-1945*. Stroud: Sutton Publishing. [in English].
- Royal Air Force and Women's Auxiliary Air Force (1945, 16 November). *The Scotsman*. P. 1. [in English].
- Sea rangers as signallers needs of Women's Royal Naval Service (1939, 06 November). *Birmingham Daily Post*. P. 7. [in English].
- The Women's Royal Naval Service is reopening recruiting for limited number of women the age of 35. Vacancies are chiefly in domestic categories (1940, 13 February). *Dundee Evening Telegraph*. P. 3. [in English].
- What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service (1943, 30 April). *Daily Mirror*. P. 2. [in English].
- What they do and what they wear. The Women's Royal Naval Service (1943, 24 September). *Uxbridge & W. Drayton Gazette*. P. 7. [in English].
- What they do and what they wear. Women's Auxiliary Air Force (1943, 04 June). *Belfast News-Letter*. P. 6. [in English].
- Women's Royal Naval Service. Cooks & Stewards wanted immediately (1941, 24 January). *Western Morning News*. P. 2. [in English].
- W.R.N.S. calling Scotland (1943, 01 January). *Dundee Evening Telegraph*. P. 3. [in English].
- Public notices. Auxiliary Territorial Service (1942, 02 January). *Western Gazette*. P. 5. [in English].
- Just to remind you! (1941, 04 January). *Buckingham Advertiser and Free Press*. P. 4. [in English].
- W.A.A.F. and A.T.C. volunteers wanted (1944, 10 January). *Blyth News*. P. 1. [in English].
- Volunteer now for Women's Auxiliary Air Force (1943, 02 February). *Londonderry Sentinel*. P. 1. [in English].
- Women's Auxiliary Air Force volunteers (1944, 12 February). *Yorkshire Evening Post*. P. 3. [in English].
- Call-up of women (1942, 26 February). *Kirriemuir Free Press and Angus Advertiser*. P. 4. [in English].
- Women's Auxiliary Air Force (1942, 27 February). *Neath Guardian*. P. 4. [in English].
- No recruiting of «Wrens» (1945, 07 March). *Dundee Courier*. P.2. [in English].

The Admiralty announced on Tuesday... (1945, 10 March). *Taunton Courier, and Western Advertiser*. P. 8. [in English].

Tie a knot in your handkerchief (1941, 11 March). *Yorkshire Evening Post*. P. 3. [in English].

Women's Royal Naval Service (1943, 12 March). *Northampton Mercury*. P. 8. [in English].

Enough WRENS (1945, 14 March). *Eastbourne Gazette*. P. 8. [in English].

No exceptions in call-up of women (1941, 17 March). *Lancashire Evening Post*. P. 5. [in English].

W.A.A.F. recruits (1941, 19 March). *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*. P. 3. [in English].

Younger «WRENS» (1941, 22 March). *Belfast Newsletter*. P. 3. [in English].

Do your own job in the WAAF (1941, 31 March). *Yorkshire Evening Post*. P. 9. [in English].

WREN Day (1943, 03 April). *Taunton Courier, and Western Advertiser*. P. 2. [in English].

The Women's Auxiliary Air Force (1942, 18 April). *Wiltshire Times and Trowbridge Advertiser*. P. 1. [in English].

Young Women to Register (1941, 18 April). *Rugby Advertiser*. P. 3. [in English].

Auxiliary Territorial Service (1942, 04 May). *Birmingham Mail*. P. 4. [in English].

R.A.F. and W.A.A.F. recruiting visit (1944, 20 May). *Walsall Observer, and South Staffordshire Chronicle*. P. 6.

Women under Military Law? (1940, 25 May). *Morecambe Guardian*. P. 2. [in English].

Women's Auxiliary Air Force (1940, 03 June). *Nottingham Journal*. P. 6. [in English].

Auxiliary Territorial Service (1940, 08 June). *Falkirk Herald*. P.4. [in English].

The W.A.A.F. (1942, 19 June). *Derbyshire Times and Chesterfield Herald*. P. 5. [in English].

Auxiliary Territorial Service (1941, 12 July). *Falkirk Herald*. P. 5. [in English].

Royal Air Force and Women's Auxiliary Air Force (1942, 17 July). *Ballymena Weekly Telegraph*. P. 3. [in English].

Scots Women in Command (1941, 24 July). *Aberdeen Weekly Journal*. P. 3. [in English].

Women's Royal Naval Service (1940, 27 July). *Kington Times*. P. 5. [in English].

W.R.N.S. (1942, 15 August). *Crawley and District Observer*. P. 3. [in English].

More women for national service (1942, 19 August). *Birmingham Daily Post*. P. 4. [in English].

A.T.S. «veterans». Interesting jobs for women (1942, 20 August). *Stirling Observer*. P.6. [in English].

The Reward of Ability (1941, 21 August). *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*. P. 6. [in English].

How women become soldiers (1941, 30 August). *Cheshire Observer*. P.8. [in English].

Forces or factory (1941, 01 September). *Belfast News-Letter*. P. 3. [in English].

Women, aged 18-45, urgently wanted (1939, 01 September). *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*. P. 2. [in English].

Women's call-up rules tightened (1941, 03 September). *Leven Mail*. P. 3. [in English].

100,000 women wanted (1941, 6 September). *Lincolnshire Standard and Boston Guardian*. P.8. [in English].

Women's Auxiliary Air Force (1939, 16 September). *Lincolnshire Standard and Boston Guardian*. P. 3. [in English].

Women's Auxiliary Air Force (I) (1939, 16 September). *Reading Mercury*. P. 6. [in English].

Women's Auxiliary Air Force (II) (1939, 16 September). *Staffordshire Advertiser*. P. 3. [in English].

- Aberdeen appeal for W.R.N.S. recruits (1939, 18 September). *Aberdeen Press and Journal*. P. 3. [in English].
- Women's Royal Naval Service . (1942, 23 September). *Yorkshire Evening Post*. P. 3. [in English].
- Rugby Girls and the A.T.S. (1941, 26 September). *Rugby Advertiser*. P. 5. [in English].
- Women's Services (1942, 28 September). *The Scotsman*. P. 5. [in English].
- WREN day (1942, 20 October). *Yorkshire Evening Post*. P. 3. [in English].
- Premier to answer challenging war questions (1941, 08 November). *Portsmouth Evening News*. P. 1. [in English].
- Recruiting visit. The W.A.A.F. wants you (1941, 15 November). *Eastbourne Herald*. P. 5. [in English].
- Egyptian A.T.S. (1942, 23 November). *Aberdeen Evening Express*. P. 4. [in English].
- Conscription of women: military age up to 50? (1941, 27 November). *Leicester Evening Mail*. P. 1. [in English].
- Conscription in Britain (1941, 28 November). *Belfast Newsletter*, p.5. [in English].
- National Service. Women's Auxiliary Air Force (1939, 14 December). *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*. P. 2. [in English].
- W.R.N.S. Need Recruits (1945, 18 December). *Aberdeen Press and Journal*. P. 1. [in English].
- Britain after three years at war (1942, 19 December). *Illustrated London News*. P. 17. [in English].

АНОТАЦІЯ

Мета роботи – проаналізувати зміст британських газет часів Другої світової війни та виокремити блоки інформації, які стосуються рекрутування британських жінок до лав збройних сил в роки Другої світової війни. Під час дослідження були застосовані методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції, порівняння та узагальнення, контент-аналізу. Проблема рекрутування британських жінок до лав збройних сил в роки Другої світової війни на шпальтах тогочасних газет виступає предметом окремої наукової розвідки вперше. До наукового обігу вперше вводиться низка матеріалів британських періодичних видань 1939-1945 рр., яка дає змогу повніше відслідкувати основні тенденції у наборі жінок до королівських збройних сил впродовж війни. Матеріали британських газет є важливим джерелом для дослідження особливостей рекрутування британських жінок до лав збройних сил в роки Другої світової війни. З них можна почерпнути інформацію щодо частоти та форми залучення британок до війська, бажаного віку майбутніх військовослужбовиць, змін у кадрових потребах впродовж війни; умов їхньої служби у різних організаціях (примірного кола обов'язків, побутових умов, рідше – рівня заробітної платні тощо); особливостей пропагандистської кампанії держави, спрямованої на залучення якомога більшої кількості британок до служби у ЖДПС, ЖКВМС, ДТС; змін законодавства, яке регулювало призов та службу жінок у збройних силах тощо. Публікування найбільшої кількості матеріалів з досліджуваної теми спостерігалось у 1940-1943 рр., коли становище Великої Британії у війні було достатньо невизначеним, і країна дуже потребувала кадрових ресурсів, зокрема жіночих. Натомість у 1944-1945 рр., у міру переходу переваги у війні на бік союзних сил, кількість статей, присвячених жінкам на службі у війську, різко зменшується.

Ключові слова: газети, періодичні видання, Велика Британія, рекрутування, жінки, збройні сили, Друга світова війна.

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-8
УДК 94(437=161.2)«1930»:001.894

**SCIENTIFIC-TECHNICAL DISCOVERIES OF THE 1930S AND
THE EVERYDAY LIFE OF UKRAINIAN EMIGRATION
IN THE INTERWAR CZSR (1918 – 1939)**

**НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ ВІДКРИТТЯ 1930-Х І ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ЕМІГРАЦІЇ В МІЖВОЄННІЙ ЧСР (1918 – 1939)**

Ольга Зубко

кандидат історичних наук

E-mail: zubkoolga5@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7052-1472

Вінницький державний педагогічний
університет ім. М. Коцюбинського, Україна

Olha Zubko

PhD of Historical Sciences

E-mail: zubkoolga5@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7052-1472

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State
Pedagogical University, Ukraine

ABSTRACT

The aim of the study. Demonstration of public, private and corporate life of Ukrainian emigration against the background of worldview-modernization changes, national and socio-political challenges of the 1930s in the interwar CzSR. The study of lifestyle, private-family space, factors, that formed the worldview of exilers, identities and patterns of behavior, which will allow to correct the over-idealized (heroized) image of participants in national liberation struggles, «humanize» them, showing as initiators of social change and at the same time as hostages of historical events. The research methodology is based on the principles of a specific historical approach, objectivity, comprehensiveness and integrity, as well as on the use of methods of analysis and synthesis and problematic-chronological. The scientific novelty lies in the attempt to investigate the history of Ukrainian emigration, which is reflected in the context of its daily life. Presenting main material. In the first half of the twentieth century the «golden twenties» became a significant technological breakthrough. The world, having recovered after the First World War, embarked on the path of economic, social, artistic and cultural dynamism. Thus, one or another technical invention was included in human everyday life every year. Scientific and technological progress did not go unnoticed by the Ukrainian emigration community (according to researchers, about 20,000 people), which, thanks to the First World War and the defeat of the national liberation struggles of 1917–1920, found itself in Czechoslovak territory. Ukrainian exilers, as bearers of national identity and education, in were involved in the development and adaptation of completely new rules of life, norms, standards, regulations of everyday life the new realities of life. And given the fact that the everyday realities of the Ukrainian emigration community took place on the general Czechoslovak background, they not only «absorbed the realities of Czechoslovak everyday life», but also transferred to the Czechoslovak soil previously formed «Ukrainian pre-liberation» views and norms of life. The life of Ukrainian emigrants in interwar Czechoslovakczyna was conditionally divided into 4 periods. Our attention is drawn to the 1930s, which cover the conditional fourth period (1929 – 1939) – the years of the world economic crisis, therefore, the years of total unemployment and inflation, which lasted in this country until 1935, and appearance on the historical stage of fascism and national-socialism. Interestingly, the years of searching for livelihoods took place against the background of the emergence of such scientific and technical innovations as: the emergence of credit unions, the first ATMs, radio telescopes, electron microscopes, air gel, radar, fiberglass, nylon, computers, FM radio, missiles, invention adhesive tape and the first semi-finished products, electronic watches, bras, food baskets and carts. Conclusions. The attitude of Ukrainian emigrants to their departure abroad at the level of household consciousness and

everyday practices was entirely dependent global and national internal and external political realities, economic, social, scientific and technical life of interwar Czechoslovaczczyzna.

Key words: *Ukrainian emigration, interwar Czechoslovaczczyzna, everyday life, scientific-technical progress.*

Постановка проблеми. Кожне десятиліття минулого ХХ ст. відкривало для нас нових геніїв, що створювали новаторські винаходи в різних галузях. Траплялися й значні технологічні прориви – унікальні винаходи, що реально спричинили зміну звичної парадигми світу. У першій половині ХХ ст. таким проривом виступили «золоті двадцяті» або «інтелектуально-підковані двадцяті». Світ, оговтавшись після Першої світової, став на шлях економічного, соціального, мистецького та культурного динамізму. Отож, в людське повсякдення щороку входив той або інший технічний винахід. Так, наприклад, в 1921 р. у США компанія «Расін Юніверсал мотор компані» почала випускати фени. В 1924 р. у США Чарльз Страйт сконструював тостер. У 1925 р. американка Жозефіна Діксон запатентувала лейкопластир. У 1926 р. у Великобританії Джон Лоугі Берд сконструював чорно-білий телевізор. 1927-го шотландець Філіп Дринкер розробив апарат штучного дихання. У 1928 р. Олександр Флемінг у США відкрив пеніцилін, а Уолтер Е. Димер винайшов жувальну гумку. Окрім зазначеного, Чехословацька Республіка в 1920-х залюбки «знайомилася» також з авторефрижератором, аерозольним балоном, електричною бритвою, електроенцефалографом, контактними лінзами, бульдозером, асфальтоукладачем, поліграфом, кінематографом. У «золоті двадцяті» в цій країні активізувалися телеграф і поштові з банківськими перекази.

Не обійшов науково-технічний прогрес й український еміграційний осередок (за підрахунками дослідників близько 20 тис. осіб), що завдячуючи Першій світовій війні та програшу Національно-визвольних змагань 1917 – 1920-х, опинився на чехословацьких теренах. Українські вихідці, як носії національної ідентичності та освіченості, в нових життєвих реаліях, виявилися причетними до вироблення й адаптації зовсім нових життєвих правил, норм, стандартів, приписів повсякденного життя. А з урахуванням того, що повсякденні реалії українського еміграційного осередку проходили на загальносуспільному чехословацькому тлі, то вони не тільки «вбирали у себе реалії ще й чехословацького повсякдення», а й переносили на чехословацький ґрунт раніше сформовані «українські довизвольні» погляди та норми повсякденного життя.

Варто відзначити, що, по-перше, життя українських вихідців в міжвоєнній ЧСР умовно розподілялося на чотири періоди: 1918 – 1921 рр., 1921 – 1925 рр., 1925 – 1933 рр., 1933 – 1939 рр., кожен з яких мав свою специфіку. По-друге, наша увага звернена, насамперед, на повсякденне життя антибільшовицької еміграції, – (прибула до цієї країни впродовж 1921 – 1929 рр.), – і котре донині детально ще не опрацьоване дослідниками. По-третє, ми акцентуємо увагу на специфіці 1930 – 1939 рр. в міжвоєнній ЧСР і науково-технічним винаходам 1930-х рр. та їх впливу на життя «українських пражан».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розгляд українського еміграційного повсякдення 1930-1939 рр. в міжвоєнній ЧСР здійснений за допомогою щоденників, спогадів, мемуарів і архівної документації. Насамперед, це спогади С. Русової (Русова, 1994), В. Проходи (Прохода, 1972), В. Сімянціва (Сімянців, 1973), Н. Наріжної (Наріжна, 2010), В. Короліва (Старого) (Королів, 1961), а також архівні справи фонду 269 «Документи і матеріали Української Держави, військових, громадсько-політичних діячів, представників науки, культури і освіти, інших осіб»: справи 205 «Записні книжки, посвідчення особи, тексти виступів В. Сімовича...» та 170 «Короткі біографічні дані про підполковника Армії УНР, в. о. директора канцелярії УВУ в Празі М. Росіневича...», що знаходяться в Центральному державному архіві громадських об'єднань України в м. Києві.

Засади цитування. Згідно з новим українським правописом, назва країни «Чехо-Словаччина» нині пишеться через дефіс, тоді як у статті написання міжвоєнної ЧСР

здійснюється без дефісу – Чехословаччина – в статусі молодшої новоствореної в 1918 р. неподільної Першої Республіки чехів і словаків. У цитатах зі спогадів та в рукописних (друкованих) матеріалах досліджуваного часу збережено стилістику та правопис оригіналів.

Метою публікації є критичний розгляд еміграційного повсякдення 1930-х рр. як культурної категорії з позицій історико-антропологічного підходу до минулого, що дозволяє не тільки глибше розуміти особливості внутрішнього розвитку емігрантів та їх зв'язків із зовнішнім соціальним й культурним оточенням, а й максимально дистанціюватися від ідеологічних оцінок.

Виклад основного матеріалу. 1930-х рр. докорінно змінюють зовнішньополітичну ситуацію в світі, що неминуче впливає як на зовнішню, так і на внутрішню політику ЧСР. Тогочасне міжнародне становище характеризується посиленням протистоянням між Заходом та Сходом, що не могло не впливати на позитивне вирішення українського питання та життя української еміграційної спільноти в цілому. Репресії і терор проти українського народу з боку сталінського тоталітарного режиму, переслідування, асиміляторська та колонізаторська діяльність Польщі на західноукраїнських землях, агресивні наміри стосовно України, що відкрито лунали з боку німецьких нацистів, підготовка нової світової війни, зацікавленими в ній силами, і світова економічна криза турбували усіх «українських пражан» в Чехословаччині без виключення.

Під тиском цих факторів, а найбільше, через світову економічну кризу, що істотно вразила економіку Чехословацької республіки, повсякденне життя українських вихідців вкотре трансформується.

В ЧСР світова економічна криза розпочалася дещо пізніше в 1932 р., і, відповідно, пізніше закінчилася, розтягнувшись до кінця 1935 р. Зачепила вона, в першу чергу, промислових та сільськогосподарських виробників. Виникли так звані «ножиці» цін. Тому чехословацьке керівництво, рятуючи ситуацію, запроваджувало в економіку елементи державного регулювання. В 1931 р. в ЧСР вийшов закон про державну підтримку зовнішньої торгівлі, а в 1934 р. – закон про заборону закриття підприємств й звільнення з роботи. Однак, незважаючи на такі заходи, в 1937 р. стався черговий спад виробництва у важкій та легкій промисловості й на 1938 р. кількість безробітних в ЧСР, включно з емігрантами, становила півмільйона осіб.

Для українських вихідців, позбавлених вже грошових дотацій з боку чехословацького керівництва, з невирішеним соціальним статусом, дуже гостро постали питання фінансування та працевлаштування, а з ними й питання «повсякденної тріади» – житла, одягу та харчування.

Василь Хомич Прохода (1891 – 1971) – український військовий (підполковник Армії УНР), організатор «Українського Соколу в ЧСР» – професійної спортивної організації, випускник Української Господарської академії в Подєбрадах – занотовував у 1933 р.: *«Знайти якусь працю було неможливо. Було тоді загальне безробіття, а тому навіть на тяжку фізичну працю треба було мати протекцію. Диплом лісового інженера УГА не мав державного призначення.....»* (Прохода, 1972: 126).

«В 1933 – 1937 роках, – пригадував Валентин Іванович Сімянців (1899 – 1992) – військовий (сотник Армії УНР, «чорний запорожець»), випускник УГА в Подєбрадах, інженер – всю Республіку справді було поділено на зони, про які ходили чутки. В зонах визначено було платню нефаховим робітникам. З Центру з Праги розходилися круги аж до Карпатської України. Центр, Прага – робітникові за годину праці 2.20 корон, а в Карпатській Україні – 1.2 корони. Заробітку грубого аж 88 корон в місяць, з відрахуванням – 80 корон...» (Сімянців, 1973: 164). *«1937-й рік. Робота тільки за умови належності до якоїсь політичної партії. Однак, ще з нашої армії я виніс нехиті до партій або ж пряму відразу до них. Ми воювали і не знали, що воюємо за партійні програми. Кисло стає на душі, подумавши тепер про це. Хіба не сполітикував нашу Спільну*

Юнацьку школу генерал Микола Шаповал? Саме тоді, в отій школі прийшло оте усвідомлення, про яке пишу зараз....» (Сімянців, 1978: 74). *«1938-й рік. Цверговіце у Кладна. Щось на кшталт нашого Донбасу. Роботи ніякої. А нас оцим Цверговіце залякують, бо робота там нижча «шахтарської честі»»* (Сімянців, 1978: 82).

Тому більша частина української еміграційної спільноти хапалася за будь-яке заняття. Наприклад, той же Василь Прохода розводив кармазинок (курей): *«Тому, щоби використати весняну пору, вирішив я зайнятися розведенням домашніх птахів. Вкладав я до інкубатора по 180-200 яєць. Популярними тоді були кармазинки. З цих яєць вилуплювалося 120-140 курчат. В кінці жовтня мої кармазинки почали несміливо, але нестися. Згодом я почав виймати з контрольних гнізд не менше півсотні яєць. Це означало, що за місяць я мав півтори тисячі яєць. Прибуток 1.500 корон. 500 корон знову йшло на корм. З 1.000 корон на місяць у цілому, за умови власної картоплі та зелені, йшло 400 корон. До усього, курчата-півники продавалися по 10 корон за штуку. На свіжі яйця взимку завжди був попит. В цілому взимку 1 яйце коштувало 1 корону 20 гелерів, а тушка курки – 25-30 корон»* (Прохода, 1972: 130).

А Василь Костянтинівич Королів (1879—1941) – один із засновників Центральної Ради, письменник, доцент УГА в Подєбрадах – продавав патентовані держачки для брилів: *«Один період ранніми ранками, коли Прага ще спала, біг я на далекі передмістя затримувати робітників, що їхали на працю на роверах і пропонувати їм патентований держак для бриля при їзді на ровері. Був це маніпісінький щипок, що насаджувався на держало ровера і дуже дотепно тримав скиненого з голови бриля. З кожного проданого вішака мав дістати півкрони»* (Королів, 1961: 160).

«Чудні твої діла, Господи, – читаємо в записках Софії Федорівни Русової (1856 – 1940) – українського педагога й прозової письменниці, – Оля знайшла заробіток. Школа Мако. (Сергій Олександрович Мако (1885 – 1953) – художник, що виріс в Росії та став відомим після еміграції до Франції. – О. З.). Мако з неї малюватиме, а вона позіруватиме. 6 корон в годину, набереться десь 50 корон в тиждень. От які чудні заробітки.... Ніні жиди знайшли посаду – у багатій жидівки бути за компаньйонку, «полное содержаніє» і 300 корон в місяць. І так мені жалко моїх обох внучок. А вони радіють...» (Русова, 1994: 313).

Потрібно зауважити, що 1923 – 1933 рр. були роками стабільності чехословацької крони. Співвідношення її до американського долару за офіційним курсом на той час становило 100:2,96 або, фактично, 100:3, тоді як прожитковий мінімум емігранта складав у середньому 1.000 – 1.200 чехословацьких крон або 29 доларів 60 центів (Зубко, 2010: 85-86). Стабільність крони протрималася ще до середини 1934 р., а потім стрімко почала втрачатися. Її стрімке падіння зафіксоване в записках Василя Івановича Сімовича (1880 – 1944) – українського мовознавця, філолога й культурного діяча, ректора УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі в 1930 – 1933 рр. У професорських «записних книжках» – спартанських і графічних – було висвітлено переважно щомісячний розмір заробітної платні (по місяцях і роках) та ціни на окремі продукти харчування. Так, у квітневих записках 1932 р. він звернув увагу на те, що розмір заробітної платні професора із доплатами впав у 3 рази: з 1.500 чехословацьких крон до 500-550. (ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2., спр. 205, арк. 82). До усього, Василь Іванович страшенно переживає, що найдешевший для усіх без виключення емігрантів продукт – нордичний оселедець, який коштував яких 2-3 гелера в 1920-х, (1 крона дорівнювала 100 гелерам – О. З.) став коштувати 20-50 гелерів у 1930-х. Варто зауважити: вживати нордичні оселедці усім українським вихідцям радили лікарі, котрі згуртувалися в міжвоєнні роки в «Спілку українських лікарів. м. Прага. ЧСР (1922 – 1940)», в якості джерела жирних кислот Омега-3, трьох добових доз вітаміну D, та добової дози білка – 250 г. Тому українське еміграційне студентство, а подекуди й самі чехи, постійно кепкували з української

професури (викладачів українських еміграційних вузів), лікарів та юристів за «запашний мікс» із суміші оселедця, цибулі та часнику.

Цікавий факт: падіння купівельноспроможності крони відбувалося на фоні винайдення кредитних бюро (1937 р.) та перших банкоматів (1939 р.). Для міжвоєнної Чехословаччини ближчими були кредитні бюро. Проте, для українського еміграційного осередку, котре не мало достатніх грошових засобів, а, отже, не мало фінансування для введення бізнесу, послуги кредитних бюро фактично були недоступними.

У 1933 – 1935 рр. міжвоєнна Чехословаччина знайомиться з першими електронними годинниками, липкою стрічкою (в першу чергу підприємства концерну Škoda) й замороженими напівфабрикатами. «*«Шкодовки, – пригадував В. Сімянців – найбільші в Середній Європі фабрики зброї, електромоторів і всякого іншого залізниччя аж до автомобілів та мотоциклів. 49% акцій були в закордонних руках, решту тримали чехи. Заводи – вражали. Враз пригадалося: яка людина велика і мала, не тільки силою розуму, але й м'язами»* (Сімянців, 1973: 92). Однак, якщо в 1920-х український емігрант міг дозволити собі навчання на Автотракторних курсах (1925 – 1928) при Українській Селянській Спілці в Празі, де вчили кермувати як сільськогосподарською технікою, так і автівками, (Ford Model T, «Бляшана Ліззі» була найдешевшою та найпопулярнішою в міжвоєнні роки серед українських емігрантів) для задоволення чи власних потреб, то в 1930-х такої можливості вже не було. Не користувалися українські вихідці в 1930-х і замороженими напівфабрикатами. Основний емігрантський харч тих часів: смалець, сало, хліб, зелень (огірки, томати, часник, цибуля, хрін), варена картопля та подекуди домашній сир (творог). Як відзначав Василь Хомич Прохода: «*Смалець з'їдався просто тонами...*» (Прохода, 1972: 150).

У 1931 р. міжвоєнна ЧСР тестує радіотелескоп, електронний мікроскоп та аерогель. Останній використовувався, в першу чергу, як теплоізолятор і знову ж таки підприємствами концерну Škoda у виробництві тих же автівок й літаків. В той же час міжвоєнна Чехословаччина почала застосувати аерогель і в хімічній промисловості в якості загущувача, в першу чергу, у виробництві фарб, а вже потім у косметичних засобах. Українських вигнанців цей винахід частково «обійшов», оскільки оренда житла не передбачала ремонтних робіт, а серед жіночих косметичних засобів домінувала Nivea. (Першою серед емігранток в ЧСР крем Nivea почала пропагувати українська поетеса Олена Теліга (1906 – 1942) ще в далекому 1924 р., що зафіксовано в її листах до подруги Н. Лівницької-Холодної). (Матеріали до історії літератури і громадської думки, 1992: 554). «*...Усі поїхали у Подєбради на вечірку інженерів. Навіть я одержала запрошення. Учора Оля з Шурою були на маскарадї в Студентському Домі в костюмі «garçonni» (хлопчачому), досить ризикований костюм. Боже, як я далеко себе почуваю від сучасної молоді. Жодного громадського почуття. Форма назюрчів з блискітками займає більші аніж найцікавіша книга, хоч трохи серйозна за змістом...*» (Русова, 1994: 241).

А ось електронний мікроскоп та радіотелескоп були пов'язані вже з медициною, а точніше бурхливим розвитком евгеніки, що розділилася в 1930-х на позитивну та негативну*. У 1920-х, після Першої світової війни людство, приголомшене успіхами науки, було готове повірити в її всемогутність. Воно щиро сподівалося, що віднайдеться елексир безсмертя, оживуть мертві (образ Франкенштейна не просто вигадка письменника, а одна з типових ознак першої половини ХХ століття), та, головне, буде вибудований ідеальний світ: без хвороб, голоду, тяжкої праці. А якщо наука спроможна вдосконалити світ, то вона, вочевидь, спроможна і вдосконалити людину? Чимало хто з тодішніх фахівців стверджувально відповідав на це запитання. Маючи успіхи в селекції тварин, передбачалося перейти до селекції людини. Отож, у 1930-х радіотелескоп й електронний мікроскоп стали просто незамінними в генетичних та цитологічних дослідженнях.

Фахівці «Спілки українських лікарів. м. Прага. ЧСР (1922 – 1940)» ще з 1922 р. стали на позиції позитивної евгеніки. Особливо відстоював їх голова Спілки – професор Борис

Павлович Матюшенко (1883 – 1944) – лікар-гігієніст (терапевт), котрий, по-перше, звертав увагу на те, що вивчення спадкових (батьківських) якостей індивіду – дуже вагома справа; по-друге, наголошував, що розумна соціальна політика, «побудована на основах превентивності», має не тільки лікувати хвороби, а й не допускати їх виникнення та по-третє, наполягав на тому, що майбутнім українським родинам просто необхідні дошлюбні (евгеністичні) консультації (медичні огляди, вивчення родоводів, офіційна заборона шлюбів з хворими на туберкульоз, венеричні та психічні хвороби).

Однак, з кінця 1933 р., за умови домінування позицій німецької еугеністичної школи, а, отже, негативної еугеніки, українським еугеністам-позитивістам, окрім «расової гігієни», доводилося знайомитися до усього ще й з основами української «націоналістичної еугеніки» та біополітики. У 1930-х на українському еугеністичному науковому горизонті потужно залунали голоси Дмитра Донцова (1883 – 1973) («Націоналізм»); Ростислава Єндика (1906 – 1974) («Антропологічні прикмети українського народу») та Юрія Липи (1900 – 1944) («Українська раса»).

Так Донцов, повторюючи Ганса Гюнтера (1891 – 1968), – письменника та еугеніста Третього Рейху – стверджував, що в Європі існує п'ять первинних расових груп: нордична, середземноморська, альпійська (у Донцова дослівно «остійська»), східно-балтійська та динарська, які мають расову душу, відбиту в їх емоційних рисах та релігійних віруваннях. І на прикریсть для Донцова, серед українців здебільшого переважаючими є типи динарця, а то й «остійця»: *«В громадській і політичній житті одинока мрія остійця – державна допомога, звідки його любов до державних посад, пенсій, до соціалізму з бюрократією, де кожний є державним урядником... Ненавидить все, що має печать вищості – талановитість, геніяльність, видатну індивідуальність... Остієць думає в межах вузького круга своєї родини, громади, парафії, села чи провінції, «границі його вітчизни задалекі для його обмеженого зору»... Їх вирізняє «ресентимент», комплекс нижчості (інферіорності), «гінауфгассен» – ненависть до всього, що над ними, до всього шляхетного, панського»* (Донцов, 2015: 114).

У Єндика теорія раси та чистоти крові – це обґрунтування думки про визначення психологічних і культурних рис виключно расово в ході тривалої нещадної боротьби між вищими й нижчими расами. Він підкреслював: *«Менші раси не мають фізіологічної протитрути організму, котра хоронила б їх перед новими недугами, не мають розумової снаги найти працю і хліб серед накинених обставин. Холодні об'єми смерти – єдиний для них вихід»* (Єндик, 1934: 74).

А ось у Липи термін «раса» дорівнював вже терміну «нація», в свою чергу термін «нація» вкорінювався в термін «етнос», точніше в множинність «етносів». До усього, закликаючи до систематичнішого еугенічного управління своєю етноспільнотою, Липа звертав увагу ще й на роль жінки, як берегині сім'ї та роду: *«Кожна жінка має бути одружена. Одруження – це обов'язок жінки супроти власного роду. Помагає їй у тому в разі потреби держава. Бо не можна толерувати статевого марнотратства ані в жінки, ані в мужчини»* (Липа, 2020).

Проте, цілковито перейти з позицій «позитивної еугеніки» на позиції «негативної», а ще й погодитися з твердженнями української «націоналістичної еугеніки» більшість українських еміграційних фахівців-медиків так і не змогла. На перешкоді цьому стали не тільки професійні переконання (відкидання абсурдності біологічних гегемоній «нордичної раси» та «червоної людини», окремоті українства), а й політичні, бо міжвоєнні «українські пражани» були, насамперед, політичними вихідцями. А ще, що вагомо та парадоксально водночас, перешкодою переходу стала також їх віра у ласку Всевишнього. У повсякденному розумінні – їх набожність, їх страх Божий. А більшість українських еміграційних лікарів були християнами східного обряду. Тому радіотелескоп (рентген) та електронний мікроскоп і далі залишалися вірними помічниками в боротьбі з найгіршими хворобами того часу – інфлюенцою (грипом) та туберкульозом.

Так з туберкульозом у 1930-х дуже довго боролася Платоніда Іванівна Щуровська-Росіневич (1893 – 1973) – українська диригентка, «права рука» Олександра Кошиця (1875 – 1944) (Українська Республіканська капела (1919 – 1924)). Перші його прояви дали про себе знати ще в 1927 р. *«...Оказалося, що і мене не минула тяжка еміграційна доля: вчепився і до мене туберкульоз.... Туберкульоз – це вже категорія всіх без виключення емігрантів... Доля, здається, всіх однакова. У нас зараз це настільки модно серед нашої еміграції, що як яка здорова душа і вирветься хвацько з рядів нас заурядних смертних, то навіть загальне здивування викликає. Таким робом – всі під один аришин, бо все ж таки не хочеться умирати в такі роки». «... Завіз мене старий (чоловік Микола Россіневич – О. З.) від Праги в якийсь сосновий ліс (через нього усі проходять), на 230 м вище від неї (Праги – О. З.). Отож сидиши зараз в глухій деревні, живеш по годинах, дихаєши сосновим повітрям та годуєшися як «на убой»: жуєши розтоплене сало, яйця (які вже остогидли за 5 місяців) та заливаєши молоком. Розносить жінок, слава Богу, порядком. Я щось кіло 8–10 прибавила у вазі. А на додачу рентген...». «...Потрібно їхати до моря. Болгарія або Італія. Терміново їхати. Однак для більшості з нас Болгарія, наприклад, «відсунулася». Болгари панічно бояться емігрантів та і у Варні малярія. А кімнаті дорогі – 3.000 левів. В коронах чеських це 750 за саму скромненьку кімнатку. Про Францію або Далмацію (Середземномор'я) я вже мовчу...» (ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 170, арк. 7-8).*

1933 р. та 1935 р. познайомили міжвоєнну ЧСР зі скловолоконом та казеїновим волоконом. Чехи почали використовувати скловолоконно при виробництві богемського кришталю, а також при удосконаленні ряду оптичних приладів (з 1936 р. концерн Škoda почав випускати газогенераторні вантажівки, а ще вишукану модель Škoda Superb – армійський позашляховик). З цією технічною новинкою познайомилися ті українці вихідці, хто зміг «утриматися» на заводах концерну в 1930-х. *«Моя хімія була добра, – писав Леонід Маркович Мосендз (1897 – 1948) – український поет, прозаїк, есеїст і гуморист, інженер-підєбрадець – у листі до свого приятеля Арсена Шумського за чотири місяці до смерті, – лише я з неї мало покористував. Коли я Р. 1931 працював над дисертацією на техніці Чеській у Брні малося на меті, що опісля поїду до Англії спеціалізуватися на газовому ділі... Докторат зробив, але Академія луснула... Потому я працював як інженер-будівник: проектував дороги, на кампанію їздив на цукровари. Варто для того було робити докторат? Р. 1939 до 1945 в державному Словацькому винарському інституті. Канцелярщина й рутинна. У Брні би з мене були люди. Знаєте Ви, що таке «важка вода»? За її відкриття Урей дістав Нобелеву премію. Я про неї знав перед Уреєм. А де було робити? Було ще декілька речей, от, напр., тепер модерні силікони. Я пропонував професорові ще Р. 1930 над ними попрацювати. Але ці речі робляться лише в лябораторії. Добра це річ, чиста, прецизна! Одна така мікровага чого варта (а я вже й забув на ній важити!). От тепер з мене «він і хемік і поет – одним словом вінігрет...» (Слабошпицький, 2018). А ось казеїнове волокно, окрім текстильної промисловості, почало використовуватися і в хімічній (виробництво вати та медичних ниток).*

«Найприємнішими» технічними роками для «українських пражан» стали 1937 – 1939 рр. Роки появи на чехословацьких теренах нейлону, отож капронових жіночих колготок, гольфів, панчо та роки появи розчинної кави Nescafe, молочного шоколаду, шоколаду з бульбашками та згущеного молока Nestle. *«Взяла з банку 500 корон. 400 крон на квіти, а 100 подарувала Любуші. Бо вона ніколи нічого собі не робить, не має ані шляпи, ані тих нових панчох...» (Русова, 1994: 353). «Фірма Нестле, що ото її каву п'ють по всьому світі, та ще й иншими смачними і поживними продуктами постачає всі континенти, будувала на міських ґрунтах у Глінсько велику фабрику. Щось говорилося про сорок мільйонів чеських корон. Воду міського водотягу фірма вже провела, але чи місто не могло постачати фабриці потрібну кількість води, чи була та вода дорога, не пам'ятаю, тільки фірма Нестле звернулася до нашої фірми, спершу за проектом, а потім передала будову...», – згадував В. Сімянців (Сімянців, 1978: 181).*

Передвоєнні роки, а особливо після 1938 р., увели в побут чехів й словаків, а з ними українців-емігрантів армійські технічні новинки: такі як окуляри, гігієнічні вологі серветки, майки. А ще, розуміння витіснення французької та німецької мов англійською в міжнародному просторі. З цією метою англійська мова рекомендувалася до вивчення у більшому обсязі як пересічними громадянами для задоволення власних потреб, так і в гімназіях та вищих українських еміграційних навчальних закладах, що змогли профукціонувати до 1939 р. (наприклад, УГА в Подебрадах та УВУ). Наталя Симонівна Наріжна (1922 – 2018) – громадська діячка, член ОУН, редактор і диктор радіопрограм української еміграційної спільноти в Австралії – пригадувала: *«Побачивши пані Говсієву перший раз, я вирішила, що не дивлячись на домашнє виховання і на вплив моєї Баби, правдиві відьми таки існують і то не лише в книжках братів Грімів, але й у Ржевниціях. Мені ще ніколи не приходилося зустрічати жінок, які на голові мали замість капелюха, чи хустки, чи просто нічого, на великий вузол зав'язану панчошу, під рукою торбину, а на спині наплічник»*. Тетяна Іванівна Говсієва до усього носила виключно штани і светр та відстоювала необхідність вивчення англійської мови перед дирекцією Реформованої гімназії в Ржевниціях. У міжвоєнний час мовами міжнародного спілкування, повторимося, були виключно німецька й французька, а тут «якась вчителька наголошувала про вагомність тієї англійської». Тому, неодноразово і учні, а то й вчителі на чолі з дирекцією гімназії досить частенько виспівували вголос, побачивши Говсієву, що так прискіпливо дбала про чистоту вимови, українську народну пісню «Занадився журавель» на «англійський манер»: *«Занадився жураувелл, жураувелл, до бабиних коноупелл, коноупелл»* (Наріжна, 2010: 34).

Висновки. Отже, науково-технічні відкриття 1930-х з одного боку, органічно увійшли у повсякденне життя українського еміграційного осередку, урізноманічуючи, збагачуючи, в чомусь спрощуючи та прилаштовуючи його до потреб часу. А з другого боку, й самі українці долучалися до науково-технічного прогресу 1930-х, прилаштовуючи його до своїх нагальних потреб й запитів.

*Метою «позитивної евгеніки» було сприяння відтворенню людей з ознаками, які розглядалися як цінні для суспільства, – наприклад, відсутність спадкових захворювань, хороший фізичний розвиток і високий інтелект, тоді як мета «негативної евгеніки» полягала у припиненні «відтворення осіб», які мали спадкові дефекти, або тих, кого в цьому суспільстві вважали расово, фізично або розумово неповноцінними.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

- Донцов Д. Націоналізм. К.: ФОП Стебеляк, 2015. 256 с.
- Єндик Р. Антропологічні прикмети українського народу. Львів: Накладом фонду «Учіться, брати мої», 1934.: іл., табл., карт., портр. (Науково-популярна бібліотека Товариства «Просвіта»). 1934. 128 с.
- Зубко О. Є. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923-1933 рр.): дис.... канд. іст. наук. 09.00.12 «Українознавство». К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2010. 224 с.
- Королів-старий В. Згадки про мою смерть. Укр. В-во «Добра книжка» 169 випуск, Торонто. Вибрані твори. Том 1. 2-ге видання. 1961. 289 с.
- Матеріали до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів. 1857-1933. / УВАН у США / Ред. Б. Струмінський, М. Скорупська у співпраці з Е. Касинцем і Н. Ливицькою-Холодною. Вступ. ст.: М. Раєв, М. Скорупська; Заг. ред. Я. Білінський, В. Омельченко, О. Федішин. Нью-Йорк, 1992. Т. 3. С. 552-775
- Наріжна Н. Дитячими очима (Спомин). Editor Mykola Mušinka. Praha, Vydalo Sdruženi Ukrajinek v České Republice, 2010. 100 p.
- Прохода В. Записки непокірного. Книга II. На чужині. Національно-культурна діяльність, боротьба за існування. З перебування на чужині. Новий Ульм. Німеччина, 1972. 306 с.

Рудлінг П.А. Євгеніка та расова антропология в українській радикально-націоналістичній традиції. URL: <https://commons.com.ua/uk/yevgenika-ta-rasova-antropologiya/>

Русова С. Мемуари. Щоденники. К.: Поліграфкнига, 1994. 544 с.

Сімянців В. Студентські часи. (Спогади). Чехо-Словаччина. Роки 1923 – 1929. Вашингтон. Д.К., 191 с. Його ж. Сімянців В. (1978). Інженер-емігрант в Чехо-Словаччині (1929 – 1945). В-во Юліана Середяка. BuenosAires – Philadelphia, 1973. 237 с.

Слабошпицький М. 25 поетів української діаспори. Леонід Мосендз. Ідеаліст. URL: <http://ukrlife.org/main/evshan/25poetiv4.html>

Центральний державний архів громадських об'єднань України в. м. Києві. ф. 269. оп. 2. спр. 205. 318 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України в. м. Києві. ф. 269. оп. 2. спр. 170. 14 арк.

REFERENCES

Dontsov D. (2015). Natsionalizm. [Nationalism]. K.: FOP Stebelyak. 256 p. [in Ukrainian].

Koroliv-staryy V. (1961). Zhadky pro moyu smert'. [Mentions of my death]. Ukr. V-vo «Dobra knyzhka» 169 vypusk, Toronto. Vybrani tvory. Tom 1. 2-he vydannya. 289 p. [in Ukrainian].

Materialy do istoriyi literatury i hromads'koyi dumky. (1992). [Materials on the history of literature and public opinion]. T. 3. Lystuvannya z amerykans'kykh arkhiviv. 1857-1933. / UVAN u SSHA; Red. B. Strumins'kyy, M. Skorups'ka u spivpratsi z E. Kasyntsem i N. Livyts'koyu-Kholodnoyu. Vstup. st.: M. Rayev, M. Skorups'ka; Zah. red. Ya. Bilins'kyy, V. Omel'chenko, O. Fedyshyn. N'yu-York. P. 552-775. [in Ukrainian].

Narizhna N. (2010). Dytyachymy ochyma (Spomyn). Praha, Vydalo Sdruzeni Ukrajinek v Čeaké Republice. Editor Mykola Mušinka. 100 p. [in Ukrainian].

Prokhoda V. (1972). Zapysky nepokirnoho. Knyha II. Na chuzhyni. Natsional'no-kul'turna diyal'nist', borot'ba za isnuvannya. Z perebuvannya na chuzhyni. [Notes of the disobedient. Book II. Abroad. National and cultural activities, the struggle for existence. From being abroad.] Novyy Ul'm. Nimechchyna. 306 p. [in Ukrainian].

Rudlinh P.A. Yevhenika ta rasova antropohiya v ukrayins'kiy radykal'no-natsionalistychniy tradytsiyi. [Eugenics and racial anthropology in the Ukrainian radical nationalist tradition]. [in Ukrainian]. URL: <https://commons.com.ua/uk/yevgenika-ta-rasova-antropologiya/>

Rusova S. (1994). Memuary. Shchodennyky. [Memoirs. Diaries]. K.: Polihrafknyha. 544 p. [in Ukrainian].

Simyantsiv V. (1973). Students'ki chasy. (Spohady). Chekho-Slovachchyna. Roky 1923 – 1929. [Student times. (Memoirs). Czechoslovakia. Years 1923 – 1929]. Vashynhton. D.K., 191 p. Yoho zh. Simyantsev V. (1978). Inzhener-emihrant v Chekho-Slovachchyni (1929 – 1945). [Emigrant engineer in Czechoslovakia (1929 – 1945)]. V-vo Yuliana Seredyaka. BuenosAires – Philadelphia. 237 p. [in Ukrainian].

Slaboshpyts'kyy M. 25 poetiv ukrayins'koyi diaspory. Leonid Mosendz. Idealist. [25 poets of the Ukrainian diaspora. Leonid Mosendz. Idealist]. [in Ukrainian]. URL: <http://ukrlife.org/main/evshan/25poetiv4.html>

Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny v. m. Kyievi. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine c. Kyiv]. f. 269. op. 2. spr. 205. 318 ark. [in Ukrainian].

Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny v. m. Kyievi. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine c. Kyiv]. f. 269. op. 2. spr. 170. 14 ark. [in Ukrainian].

Yendyk R. (1934). Antropol'ohichni prykmety ukrayins'koho narodu. [Anthropological features of the Ukrainian people]. L'viv : Nakladom fondu «Uchitesya, braty moyi», 1934. : il., tabl., kart., portr. (Naukovo-populyarna biblioteka Tovarystva «Prosvita»). 128 p. [in Ukrainian].

Zubko O. Ye. (2010). Stvorennya ta diyal'nist' Ukrayins'koho vyshchoho pedahohichnoho instytutu im. M. Drahomanova v Prazi (1923-1933 rr.) [Establishment and activity of the Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after M. Drahomanov in Prague (1923-1933)]: dys.... kand. ist. nauk. 09.00.12 «Ukrayinoznavstvo». K.: KNU im. Tarasa Shevchenka. 224 p. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Мета дослідження. Показ публічного, приватного і корпоративного життя української еміграції на тлі світоглядно-модернізаційних змін, національних і соціально-політичних викликів 1930-х рр. в міжвоєнній ЧСР. Вивчення життєвого укладу, приватно-родинного простору, чинників, які формували світогляд вихідців, ідентичностей і моделей поведінки, що дасть можливість скоригувати надто ідеалізований (героїзований) образ учасників Національно-визвольних змагань, «олюднити» їх, показавши водночас як ініціаторів суспільних змін і як заручників історичних подій. Методологія дослідження спирається на принципи конкретно-історичного підходу, об'єктивності, всебічності та цілісності, а також на використання методів аналізу й синтезу, проблемно-хронологічного. Наукова новизна полягає у спробі дослідити ту історію української еміграції, яка відображена в контексті її повсякденного життя. Виклад основного матеріалу. У першій половині ХХ ст. значним технологічним проривом стали «золоті двадцяті». Світ, оговтавшись після Першої світової, став на шлях економічного, соціального, мистецького та культурного динамізму. Отож, в людське повсякдення щороку входив той або інший технічний винахід. Не обійшов науково-технічний прогрес й український еміграційний осередок (за підрахунками дослідників близько 20 тис. осіб), що завдячуючи Першій світовій війні та програшу Національно-визвольних змагань 1917–1920-х, опинився на чехословацьких теренах. Українські вихідці, як носії національної ідентичності та освіченості, в нових життєвих реаліях, виявилися причетними до вироблення й адаптації зовсім нових життєвих правил, норм, стандартів, приписів повсякденного життя. А з урахуванням того, що повсякденні реалії українського еміграційного осередку проходили на загальносуспільному чехословацькому тлі, то вони не тільки «вбирали у себе реалії ще й чехословацького повсякдення», а й переносили на чехословацький ґрунт раніше сформовані «українські довізвольні» погляди та норми повсякденного життя. Життя українських вихідців в міжвоєнній Чехословаччині умовно розподілялося на 4 періоди. Наша увага звернена на 1930-ті роки, що охоплюють умовний четвертий період – 1929–1939рр. Роки світової економічної кризи, отож, роки тотального безробіття й інфляції, що затяглися у цій країні до 1935 р., та виходу на історичну сцену фашизму й націонал-соціалізму. Цікаво те, що роки пошуків засобів до життя проходили на фоні появи таких науково-технічних новинок як: поява кредитних спілок, перших банкоматів, радіотелескопів, електронних мікроскопів, аерогелів, радарів, скловолокна, нейлону, комп'ютерів, FM-радіо, ракет, винайдення липкої стрічки та перших напівфабрикатів, електронних годинників, жіночих капронових панчох, продовольчих кошиків і візків. Висновки. Ставлення українських вихідців до свого виходу за кордон на рівні побутової свідомості та повсякденних практик було в цілковитій залежності від внутрішньо-політичних та зовнішньо-політичних світових та національних реалій, економічного, соціального, науково-технічного життя міжвоєнної Чехословаччини.

Ключові слова: українська еміграція, міжвоєнна Чехословаччина, повсякденне життя, науково-технічний прогрес.

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-9
УДК 94:323.22](477.7)«1919»(092)

**SOCIO-POLITICAL SITUATION IN THE SOUTH OF UKRAINE
AND ITS INFLUENCE ON THE TRANSITION OF Y. TYUTYUNNYK
TO THE SIDE OF THE UPR**

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПЕРЕХІД Ю. ТЮТЮННИКА НА БІК ВІЙСЬК УНР**

Андрій Лусенко

кандидат історичних наук, доцент
E-mail: LusenkoAA1964@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4786-006X
Researcher ID: AAB-2003-2021
Університет Григорія Сковороди в
Переяславі, Україна

Andriy Lysenko

PhD of Historical Science, Associate
Professor,
E-mail: LusenkoAA1964@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4786-006X
Researcher ID: AAB-2003-2021
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,
Ukraine

ABSTRACT

The article analyzes the reasons for the growth of social tension in Ukraine in general and in its southern regions, in particular, in the spring of 1919. Contemporaries of the studied events identified the following military-political centers that fought to spread their influence throughout Ukraine and within individual administrative-territorial entities. In particular, there were units of the Red Army led by the Ukrainian Soviet government under the leadership of H. Rakovsky, White Guard formations, whose positions were strong in southern Ukraine, units of the Entente countries, detachments of independent orientation, in some settlements self-defense units and more. Analyzing our set of sources and scientific literature, we can conclude that after the liberation of southern Ukraine and the reduction of the threat of restoration of the previous regime, there was a difference between the declarative leftist statements from Moscow and the Ukrainian Soviet government. and the practice of public policy. Since the most active component of the Ukrainian insurgent movement - the Ukrainian peasantry not only did not receive, in full, the promised land, but also faced a ban, from the winter of 1919, to own land and property of developed farms, which was immediately transferred to state ownership for organization of collective farms. The policy of foreclosure also caused a significant number of complaints due to the rigidity of its implementation. Problems with commodity-money circulation negatively affected the material condition of workers in the cities, causing a shortage of basic foodstuffs. Nikifor Grigoriev's units, which were the main strike force during the establishment of control over the South of Ukraine, received information from their relatives about the real behavior of the Soviet authorities in their homes. The very stay of the ataman's units at home on vacation became the catalyst that accelerated the break between N. Grigoriev and his entourage and the Soviet authorities and led to an armed uprising and the establishment of control over most of Ukraine. We came to the conclusion that these and other factors caused both the Ataman's speech against the Soviet authorities and the departure of his Chief of Staff Yu. with Chief Ataman S. Petliura.

Key words: *military formations, brigade, division, chief of staff, uprising, raid, hostilities, maneuver group, fighters, units, atamans.*

Постановка проблеми. Автором досліджуються соціально-політичні умови військового протистояння між збройними формуваннями різних політичних сил та режимів, які у 1919 р. претендували на встановлення політичної влади в Україні.

Актуальність теми. Сьогодні в українських реаліях питання політичної лояльності серед військових та представників силового блоку країни взагалі, гостро стоїть на порядку денному. У 2014 р. українське суспільство стало свідком, коли значний відсоток тих хто присягу на вірність українському народу, порушили її, перейшовши на бік ворога. Тому дослідження періоду першої чверті ХХ ст., коли тогочасна українська держава знаходилася у стані нестабільності має важливе не лише теоретичне, але й практичне значення в наших реаліях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні українські дослідники приділяють значну увагу розробці проблематики історії громадянської війни. Ця цікавість обумовлена заповненням лакун в історії боротьби українського народу за свою незалежність у першій чверті ХХ ст. Чільне місце у цій боротьбі належало представникам української отаманщини, зокрема, цікавою є постать одного з прихильників ідеї побудови Української незалежної держави Ю. Тютюнника, який займав посаду начальника штабу у отамана Никифора Олександровича Серветника (Григор'єва), який поряд із Н.І. Махном, – був одним із відомих народних лідерів періоду громадянської війни на теренах України. У своїх працях про діяльність Н. Григор'єва та його оточення згадувало відносно багато авторів, серед них Р. Ейдман, М. Какурін (Ейдман, Какурін, 1928), С. Щаденко (Щаденко, 1929), П. Балковий (Балковий, 1966), В. Козельський (Козельський, 1927), Л. Троцький (Троцький, 1924) та інші. Їх оцінки діяльності цього повстанського угруповання періоду громадянської війни в Україні фактично є однобічними та різко негативними. Поза увагою вони залишили часи, коли Н. Григор'єв і його формування багато зробили для завоювання представниками радянської влади міцних позицій на українських землях півдня України.

Із радянської історіографії до положень сучасної історичної науки переважно перекочували оцінки діяльності отамана та його найближчих соратників, як авантюристів, людей, які не мали власних принципів, а з цієї причини – готових підтримувати будь-який режим, за однієї лише умови, що їм вдасться зберегти свій вплив на Херсонщині. Зокрема, негативну оцінку отаману Н. Григор'єву та його підлеглим дає й сучасний дослідник періоду громадянської війни В. Савченко у своїй книзі «Авантюристи громадянської війни» (Савченко, 2000: 87).

Але поряд із цим існував й інший погляд на діяльність отаманських формувань. Насамперед його репрезентують В. Верстюк (Верстюк, 1991), В. Волковинський (Волковинський, 1994), П. Аршинов (Аршинов, 1995), О. Білаш та В. Білаш (Белаш, Белаш, 1993), І. Крип'якевич (Крип'якевич, Ігнатович, 1936), М. Маргулієс (Маргулієс, 1923) та інші автори.

Метою даної статті є спроба дати аналіз причин переходу одного з відомих військових керівників періоду громадянської війни в Україні Ю. Тютюнника на бік військ УНР.

Виклад основного матеріалу. На початку 1919 р. підрозділи Червоної армії, спираючись на підтримку частини місцевих отаманів, які об'єднували невдоволених демагогічними заявами керівництва Директорії Центральної Ради України, що поєднувалися із небажанням швидко вирішити найбільш болюче для українського селянства питання – перерозподіл земельного фонду швидко захопили більшість території республіки.

Але ця відносно легка перемога для більшовиків виявилася пірровою. Їх війська дуже зросли кількісно і почали контролювати значні території, але настільки ж швидко почали втрачати якісно. В Росії це теж помічали. М. Кольцов в своїй роботі «Петлюрівщина» дає чітку картину процесів, які відбувалися в ті часи: «Розгром петлюрівського війська більшовиками і дезертирство величезної більшості загонів примушують Петлюру перейти від регулярної війни на партизанську... Петлюрівці проникають в українську червону армію, партизанський і регулярний характер та

непостійний склад якої допускав проникнення в ряди значного петлюрівського, бандитського і просто білогвардійського елементу. Цілі українські радянські полки переходили до Петлюри, отамана Григор'єва та «незалежних» банд. Такі повітвоєнкоми ловили зручний момент і зникали разом з службовим персоналом, зброєю та грошовим ящиком в ліси, переховуючись у бандитів або куркулів...» (Кольцов, 1921: 25-26).

Заплутаною на початок 1919 р. складалася ситуація на півдні України. Відбувалися постійні зміни влади, практично на одній території одночасно діяли гетьманці, німці, війська Директорії (петлюрівці), добровольчі частини, сили самооборони окремих населених пунктів, союзний десант, радянські загони, формування місцевих незалежних отаманів тощо.

Уже в Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 10 січня 1919 р. було задекларовано, що культурні землеробські та монастирські господарства не будуть передаватися для розподілу між безземельними та малоземельними селянами, як вони того прагнули. Замість компенсації уряд обіцяв селянам сприяти поширенню системи колективного обробітку землі, допомагати їм посівним матеріалом, технічними засобами, сільськогосподарськими знаряддями.

Своїм важливим завданням уряд проголосив планомірну організацію комуністичного виробництва і розподілу продуктів, одержавлення заготівель і торгівлі предметами першої необхідності (ЦДАВОВ України. Ф. 1122). На практиці це означало, що лише державні органи могли вказувати, кому, де і що виробляти, а вироблену продукцію, у тому числі і сільськогосподарську, розподіляти серед тих, хто, на їх думку та у якій мірі, її потребував.

Серед перших постанов Тимчасового уряду («Про порядок націоналізації підприємств» від 11 січня 1919 р., «Про націоналізацію усіх приватних залізниць та під'їзних шляхів» від 16 січня 1919 р.) було і «Тимчасове положення про волосні та сільські комбідни» від 13 січня 1919 р. Саме на ці органи покладалося здійснення принципів та реалізація продовольчої розкладки з селянських господарств, визначеної для українського села на 1919 р. у розмірі 140 млн. пудів зерна. Х. Раковський, який у січні 1919 р. змінив Г. П'ятакова на посаді голови Тимчасового уряду України, перейменував уряд на Раднарком (очевидно за великоросійським зразком), але не вніс жодних змін у політику свого попередника. У лютому 1919 р. Раднарком, ігноруючи інтереси переважної більшості трудового селянства, яке очікувало справедливого – зрівняльного розподілу поміщицьких та монастирських земель, проголосив, що 60% цих земель піде для створення великих державних господарств – радгоспів. 6 березня 1919 р. Х. Раковський підписав постанову уряду, яка категорично забороняла розподіляти у власність між окремими господарями конфіскований у приватновласницьких маєтках живий та мертвий інвентар (ЦДАВОВ України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 18).

Загалом, весна 1919 р. виявилася складною для українського радянського уряду під керівництвом Х. Раковського. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що намагаючись реалізувати настанови РНК з Росії, українські комуністи дедалі швидше втрачали популярність, що, у свою чергу, обумовлювало зростання їх залежності від Росії. Складалася ситуація, що українське керівництво було змушене виконувати найважливіші вимоги, що лунали з Кремля, по нарощуванню поставок продовольства та промислових виробів. Натомість, обіцяні товари з Росії не прибували. Уже у звітах для ЦК КП(б)У та Секретаріату ЦК за березень місяць 1919 р. фіксувалася зміна настроїв не лише у сільській місцевості, але і у промислових центрах України. Щоправда пояснювалося це активізацією агітації з боку партії лівих есерів (ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 271).

Сподівання населення, що Х. Раковський, який змінив Г. П'ятакова на посаді Голови українського радянського уряду, змінить і попередню політику, виявилися марними. Націоналізація промисловості та терор проти підприємців призвів до паралічу виробництва. Проблеми з вирішенням аграрного питання спровокували кризу поставок

продовольства. Невдоволення наростало, але уряд Х. Раковського був загнаний у глухий кут і не мав ні можливості, ні, очевидно, бажання маневрувати. 6 березня 1919 р. Х. Раковський підписує урядову Постанову в доповнення до декрету про комбіді від 17 січня 1919 р., яка прямо забороняла конфіскований у приватновласницьких маєтках живий чи мертвий інвентар розподіляти у власність між окремими господарствами (ЦДАВОВ України. Ф. 5).

Цим же часом датована секретна доповідь інформаційного відділу Харківського губпаркому, що містила інформацію за період з 25 березня по 3 червня 1919 р. Зокрема, там йшлося про те, що майже в усіх повітах губернії селяни відмовлялися виконувати продрозверстку, припинили постання насіння на маслосіменні (у той період діяло розпорядження про здачу 2 фунтів олії зі зданих на переробку 16 кг насіння). Фіксувався й страх селян перед можливою відповідальністю за співпрацю з комуністичним режимом (ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 269).

Суттєво ускладнювала ситуацію безкомпромісна позиція Раднаркому України по відношенню до комунізації всіх сфер суспільного життя. Уряд проголосив початок планомірної організації комуністичного виробництва та розподілу продуктів, одержавлення заготівель і торгівлі предметами першої необхідності. Розміри продовольчої розкладки на 1919 р. сягали 140 млн. пудів хліба. До того ж декларований та розрекламований товарообмін між містом та селом був фактично провалений. II Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся 6-10 березня 1919 р. у Харкові оголосив республіку озброєним табором, одночасно заборонивши проведення мітингів та демонстрацій без дозволу місцевої військової влади. На базі прийнятого з'їздом «Положення про соціалістичне землевпорядкування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» 28 березня 1919 р. газета «Красная Армия» в своєму № 3 опублікувала коментарі до нового земельного закону: вся земля, незалежно від користувача оголошувалася єдиним державним фондом. Що в свою чергу означало конфіскацію землі не лише в поміщиків, фабрикантів та церкви, але й в усіх без винятку приватних власників. Селяни повинні були відмовитися від своєї земельної власності та сподівань отримати додаткові земельні наділи (Красная Армия, 1919).

Населення більшості українських земель перебувало у стані перманентної війни з комуністичним режимом. 1 квітня 1919 р. результатом зустрічі представників 3 політичних партій у Києві: соціал-демократів, «незалежників» та есерів, стало ухвалення рішення про спільний виступ проти існуючого режиму та утворення у м. Сквирі Всеукраїнського повстанського ревкому на чолі із Драгомирецьким (Фесенко, 1991: 38).

Намагаючись оперативно зреагувати на різке напруження внутрішньо політичної ситуації 2 квітня 1919 р. уряд Х. Раковського ухвалює постанову про призначення головою Всеукраїнської Надзвичайної Комісії Я. Лациса (Судрабса), а його замісником – Шварца, який уже 5 квітня 1919 р. разом із 8 радянськими працівниками був розстріляний у м. Борзна Чернігівської губ. Повсталими селянами під командуванням отамана Шаперо (ЦДАВОВ України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 19).

Хоча матеріали у залучених джерелах свідчать про те, що існування навіть такої інституції як Всеукрревком не було та й не могло бути визначальною у питанні загострення політичної обстановки та соціального стану. Скоріше за все значно помітніший вплив на формування соціальних настроїв здійснювали більш прозаїчні речі. У якості прикладу ми можемо навести текст телеграми за №9826, надісланої на адресу Особливо уповноваженого Ради Оборони М. Скрипника від замісника Особливо уповноваженого Ради Оборони І. Литвинова від 10 серпня 1919 р.: «...Мобілізація коней та продовольства для Червоної Армії у багатьох волостях боляче торкнулася навіть багатосімейних середняків. Тому необхідно скоріше розрахуватися хоча б з ними. Це виб'є ґрунт з під ніг... агітаторів, які спекулюють на нібито безкоштовному відборі продовольства та на низьких цінах на коней: максимальна тверда ціна на коня 4 тисячі 800

рублів, а за місцевими цінами кінь коштує 15-20 тисяч рублів. Мобілізація коней зачепила головним чином середняків, а куркулі часто мають одного коня і пару-дві волів, і вислизають як однокінні від мобілізації...» (ЦДАВОВ України. Ф. 2579). Такі «закупівлі» поширювалися майже на всі продовольчі товари, рухоме та нерухоме майно, білизну, одяг, взуття тощо.

Уже починаючи з березня 1919 р. Червону армію покидає цілий ряд її колишніх союзників і серед них: Н. Григор'єв, Н. Махно, Д. Зелений і безліч дрібних отаманів. До економічних негараздів додалися проблеми з мобілізацією. У повідомленні про проведення мобілізації у Харківській губернії за травень 1919 р., якій підлягали призовники за 1890-1899 роки народження йшлося про те, що підлягали мобілізації 619 чол., на збірні пункти з 15.05 по 2.06 з'явилося 331 чол., з яких було мобілізовано 190 чол., звільнено тимчасово через хворобу 69 чол., звільнено взагалі 72 чол. (ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 21).

До того ж, оперуючи лише цими цифрами, ми можемо з впевненістю говорити, що значна частина з мобілізованих діждавшись, доки їм видадуть зброю та обмундирування покидала свої частини та поверталася по домівках. Більше того, небезпеку цих явищ помічали і радянські військові органи. В наказі гадяцького повіт воєнкому від 9 липня 1919 р. дублювався наказ воєнкома Харківського військового округу від 5 квітня 1919 р.: «Червоноармійці, які відправляються по домівках у відпустки часто везуть із собою зброю. Вивіз зброї з фронту в тил є неприпустимим. Наказую застосувати самі енергійні заходи, щоб у червоноармійців, які їдуть у відпустки, зброю обов'язково відбирали. Окружним воєнкамам обов'язково забрати зброю у тих червоноармійців, які вже взяли з собою при від'їзді у відпустку. Наказую застосувати самі енергійні заходи, щоб у червоноармійців, які їдуть у відпустки, зброю обов'язково відбирали. Окружним воєнкамам обов'язково забрати зброю у тих червоноармійців, які вже взяли з собою при від'їзді у відпустку» (ЦДАВОВ України. Ф. 1122. Оп. 1. Спр. 13).

До центральних органів радянської влади постійно надходили повідомлення про те, що частини Н. Григор'єва є вкрай ненадійними та дезорганізованими – влаштовують грабунки та погроми, а сам отаман займає підозрілу позицію та готує змову. 4 травня 1919 р. свою роботу у новоствореній дивізії Н. Григор'єва завершила комісія Вищої військової інспекції. У першу чергу комісія відзначила, що командири підрозділів бригади не володіють значним освітнім цензом і теоретичною підготовкою. Натомість, більшість бійців комбрига Н. Григор'єва були старими солдатами, що брали участь у Першій світовій війні і лише 20% називалися зовсім не навченою молоддю. Позитивно відмічався приклад старих солдатів, по зразку яких молоді бійці й вели бойові дії. Заняття з солдатами або не проводилися, або проводилися надзвичайно рідко. Представники комісії констатували, що за умови поповнення особовим складом та проведення стройових занять, частини легко перетворити у бойові роти.

Було помічено повну відсутність дисципліни в частинах, за виключенням земляцтва. Але поряд із цим констатувалася наявність бажання боротися з ворогом.

Стан коней рахувався як задовільний, так само як і їх харчування, але низько комісія оцінила стан догляду за ними.

Стан гвинтівок комісія Вищої Військової Інспекції характеризувала вкрай негативно через те, що вони були різних систем: російські, італійські, французькі, німецькі, австрійські та японські. Такий стан пояснювався тим, що вся зброя була здобута у якості військових трофеїв. Кожен боєць бригади Н. Григор'єва мав по 200 набоїв. При тому, що для французької зброї набої були практично відсутніми. У запасі, комісія Вищої Військової Інспекції нарахувала 20 тисяч набоїв до російських і 15 тисяч набоїв до австрійських рушниць. Усі кулемети знаходилися у робочому стані. У місті Олександрії знаходилося 7 3-х дюймових та 4 гірських гармат, бригада володіла й 6-ти дюймовими

гарматами, а за загонами отамана Н. Григор'єва пересуваються 3 ешелони з артилерійськими снарядами.

Комісія констатувала майже повну відсутність телефонного зв'язку. При штабі бригади було утворене 21 лютого 1919 р. управління начальника забезпечення, у складі якого перебували інтендантське, інженерне, артилерійське відділення. Комісія ВВІ зафіксувала наявність грошових сум станом на 3 березня 1919 р. по журналу управління 2 млн 595 тисяч 635 рублів.

Як підсумок проведення інспекції відзначалося, що партизани отамана Н. Григор'єва є чудовим бойовим матеріалом, з якого можна створити стійкі регулярні частини (ЩДАГО України. Ф. 1).

Командукр В. Антонов-Овсієнко намагався втримати підрозділи отамана Н. Григор'єва під контролем. Зокрема, Реввійськрада 3-ї Української радянської армії прийняла рішення замінити політичного комісара Ратіна який знаходився під впливом отамана на Г. Котовського. Але, скоріше за все, той вчасно зрозумів у яку халепу його посилають, відмовився, зіславшись на поганий стан здоров'я.

До того ж 7 травня 1919 р. до Києва прибув представник радянської Угорщини, що повідомив про небезпеку для угорської революції яка склалася через агресивну позицію сусідніх країн: Румунії, Сербії та Чехії, збройні сили яких почали відкрити агресію проти його країни. Часу на реформування власної армії Угорщина не мала. У своїй статті О. Кожевников звертає увагу читачів на миттєву реакцію наркомвоєн УСРР М. Подвойського, що в той же день віддав розпорядження про початок військових дій проти Румунії (Кожевников, 2019). В. Антонов-Овсієнко негайно віддав наказ командувачу 3-ю армією М. Худякову спрямувати підрозділи Дмитрієва, а потім і Н. Григор'єва на порятунок угорської революції.

7-го травня 1919 р. командувач 3-ї Української радянської армії М. Худяков надіслав до штабу отамана Н. Григор'єва в Олександрії ультиматум, у якому пропонував отаманові негайно навести порядок у своїх полках і виступити на фронт проти румунських військ або у разі незгоди чи неспроможності виконати розпорядження, здати командування дивізією. У випадках невиконання цих вимог він пообіцяв поставитися до Н. Григор'єва як до контрреволюціонера та розгорнути проти нього збройну боротьбу. Фактично цей ультиматум поклав край співробітництву Н. Григор'єва з комуністичною владою.

Значну роль у саме такому розвитку подій відіграло те, що навколо отамана збереглися практично всі його командні кадри, які склалися у переважній більшості з есерів різних напрямків. Комуністів було лише кілька чоловік і до того ж вони перебували під впливом повністю під впливом Н. Григор'єва. Начальник штабу отамана Ю. Тютюнник їздив до Києва, де отримав запевнення політичної підтримки з боку українських соціал-демократів – «незалежних» (у середині квітня 1919 р.).

Наступ мав розпочатися вже після 10 травня 1919 р., але саме в цей день був оприлюднений універсал отамана Н. Григор'єва у якому вимагалася відставка уряду Х. Раковського та передача усієї повноти влади у руки рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (Кожевников, 2019). А вже з 9 травня 1919 р. війська отамана Н. Григор'єва розгорнули наступ із контрольованого ними району Знам'янка-Олександрія у 3 напрямках: на Катеринослав, під командуванням Ю. Тютюнника; на Київ, під командуванням Павлова; на Єлизаветград, під командуванням Горбенка; окремі загони були спрямовані на Одесу та Полтаву.

Виступ Н. Григор'єва проти радянської влади активізував повстанський рух по всій Україні. Але, готуючи евакуацію радянських установ з Києва, уряд Х. Раковського зумів швидко мобілізувати та сконцентрувати сили, отримав біля 10 тис. солдатів із Росії й зумів розбити розбиті на частини підрозділи отамана. Уже в кінці травня 1919 р. основні сили Н. Григор'єва переходять до тактики партизанської війни. Колишній начальник штабу Н. Григор'єва Ю. Тютюнник із 2 тисячами повсталих (Повстанський кіш), вочевидь

бачачи безперспективність такого напрямку боротьби, відірвався від головних сил Григор'єва і, вийшовши до м. Шпола, повів свій загін на з'єднання із силами С. Петлюри і 14 липня 1919 р. «Кіш» Ю. Тютюнника влився в армію УНР.

Висновки. Таким чином ми можемо констатувати, що на травень 1919 р. соціально-економічна ситуація на українських землях, контрольованих радянським урядом Х. Раковського, дійшла до повного несприйняття більшістю населення пропонованих напрямків розвитку: порушення комуністами своїх обіцянок щодо переділу земель, проведення продрозкладки та застосування принципу кругової поруки, одержавлення різних секторів економіки й не дотримання прямого товарообміну та інші аспекти економічних і соціальних експериментів. Ю. Тютюнник, який посідав посаду начальника штабу отамана Н. Григор'єва, був близьким до українських есерів, вплив яких, загалом на Н. Григор'єва був значним, зрозумівши, що виступ отамана потерпить поразку, залишив отаманські формування та приєднався до військ УНР під командуванням С. Петлюри.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Аршинов П. История махновского движения (1918-1921). Запорожье: Дикое Поле. 1995. 248 с.

Балковский П.М. Война без флангов: Партизанско-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918-1920 рр. Київ: Наукова думка. 1966. 300 с.

Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Киев: РВЦ «Проза», 1993. 592 с.

Верстюк В.Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). Київ: Наукова думка, 1991. 368 с.

Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди і реальність. Київ: Перліт Продакшн, ЛТД, 1994. 256 с.

Ейдман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні. Харків: Державне видавництво України, 1928. 71 с.

Кожевников А. Атаман на румын не выступил. *Совершенно секретно*. 2019. URL: <https://www.sovsekretno.ru/articles/ataman-na-rumyn-ne-vystupil/>

Козельський Б. Шлях зрадництва й авантур (Петлюрівське повстанство). Харків: Державне видавництво, 1927. 147 с.

Кольцов М. Петлюровщина. Петербург: Госиздат, 1921. 43 с.

Красная Армия. 28 березня 1919. №3.

Крип'якевич І., Гнатович Б. Історія українського війська. Львів: Вид-во Івана Тиктора, 1936. 568 с.

Маргулиес М.С. Год интервенции: [в 3 кн.]. Берлин: Изд-во З.И. Гржебина, 1923. (Летопись революции). Кн.1: Сентябрь 1918-апрель 1919 г. 1923. 364 с.

Савченко В.А. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование. Харьков: Фолио; Москва: ООО «Издательство АСТ», 2000. 368 с.

Троцкий Л. Как вооружалась революция. Т.2. Кн.1. Москва: Госиздат, 1924. 476 с.

Фесенко О. Комбриг Богунський. Київ: Знання, 1991. 48 с.

ЦДАВОВ України. Ф. 1122. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3-3 зв.

ЦДАВОВ України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 18. Т. 1. Арк. 63.

ЦДАВОВ України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 4 зв.

ЦДАВОВ України. Ф. 2579. Оп. 1. Спр.5. Арк. 79.

ЦДАВОВ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 15. Т. 2. Арк. 94

ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 12.

ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 269. Арк.33-39.

ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 271. Арк. 17.

Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВ України). Ф. 1122. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 2.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 19. С. 13-13 зв.

Щаденко С. Григор'євщина. Харків: Держвидав, 1929. 44 с.

REFERENCES

- Arshinov P. (1995). Istoriya makhnovskogo dvizheniya (1918-1921). [History of the Makhnovist movement (1918-1921)]. Zaporozhe: Dikoe Pole. 248 p. [in Russian].
- Balkovyy P.M. (1966). Viyna bez flanhiv: Partyzans'ko-povstans'ka borot'ba ukrayins'koho narodu proty bilohvardiytsiv ta interventiv u 1918-1920 rr. [War without flanks: Partisan-insurgent struggle of the Ukrainian people against the White Guards and the invaders in 1918-1920]. Kyiv: Naukova dumka. 300 p. [in Ukrainian].
- Belash A.V., Belash V.F. (1993). Dorogi Nestora Makhno. [Roads of Nestor Makhno]. Kiev: RVTs «Proza». 592 p. [in Russian].
- Eydeman R., Kakurin M. (1928). Hromadyans'ka viyna na Ukrayini [Civil war in Ukraine]. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny. 71 p. [in Ukrainian].
- Fesenko O. (1991). Kombryh Bohuns'kyi. [Combrig Bohunsky]. Kyiv: Znannya, 1991. 48 p. [in Ukrainian].
- Koltsov M. (1921). Petlyurovshchina. [Petlyurovshchina]. Peterburg: Gosizdat. 43 p. [in Russian].
- Kozel's'kyi B. (1927). Shlyakh zradnytstva y avantur (Petlyuriv's'ke povstanstvo). [The path of betrayal and adventure (Petliur's uprising)]. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo. 147 p. [in Ukrainian].
- Kozhevnikov A. (2019). Ataman na rumyn ne vystupil. [The ataman did not speak against the Romanians]. *Sovershenno sekretno*. URL: <https://www.sovsekretno.ru/articles/ataman-na-rumyn-ne-vystupil/> [in Russian].
- Krasnaya Armiya. (1919). 28 bereznya. №3. [in Russian].
- Kryp'yakevych I. & Hnatovych B. (1936). Istoriya ukrayins'koho viys'ka. [History of the Ukrainian army]. L'viv: Vyd-vo Ivana Tyktora. 568 p. [in Ukrainian].
- Margulies M.S. (1923). God interventsii. [Year of intervention]: [v 3 kn.]. Berlin: Izd-vo Z.I. Grzhebina, 1923. (Letopis revolyutsii). Kn.1: Sentyabr 1918-aprel 1919 g. 364 p. [in Russian].
- Savchenko V.A. (2000). Avantyuristy grazhdanskoy voyny: Istoricheskoe rassledovanie. [Civil War Adventurers: A Historical Inquiry]. Kharkov: Folio; Moskva: OOO «Izdatelstvo ACT». 368 p. [in Russian].
- Shchadenko S. (1929). Hryhor'yevshchyna [Hryhor'yevshchyna]. Kharkiv: Derzhvydav. 44 p. [in Ukrainian].
- Trotsky L. (1924). Kak vooruzhalas revolyutsiya. [How the Revolution Armed]. T.2. Kn.1. Moskva: Gosizdat. 476 p. [in Russian].
- TsDAHO Ukrayiny. F. 57. Op. 2. Spr. 21. Ark. 12. [in Ukrainian].
- TsDAHO Ukrayiny. F. 57. Op. 2. Spr. 269. Ark. 33-39. [in Ukrainian].
- TsDAHO Ukrayiny. F. 57. Op. 2. Spr. 271. Ark. 17. [in Ukrainian].
- TsDAVOV Ukrayiny. F. 1122. Op. 1. Spr. 2. Ark. 3-3 zv. [in Ukrainian].
- TsDAVOV Ukrayiny. F. 2. Op. 1. Spr. 18. T. 1. Ark. 63. [in Ukrainian].
- TsDAVOV Ukrayiny. F. 2. Op. 1. Spr. 19. Ark.4 zv. [in Ukrainian].
- TsDAVOV Ukrayiny. F. 2579. Op. 1. Spr. 5. Ark. 79. [in Ukrainian].
- TsDAVOV Ukrayiny. F. 5. Op. 1. Spr.15. T.2. Ark. 94. [in Ukrainian].
- Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny (dali – TsDAHO Ukrayiny). F. 1. Op. 20. Spr. 19. S. 13-13 zv. [in Ukrainian].
- Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrayiny (dali – TsDAVOV Ukrayiny). F.1122. Op.1. Spr.13. Ark.2. [in Ukrainian].

Verstyuk V.F. (1991). Makhnovshchyna: Selyans'kyu povstans'kyu rukh na Ukrayini (1918-1921). [Makhnovshchyna: Peasant Insurgent Movement in Ukraine (1918-1921)]. Kyiv: Naukova dumka. 368 p. [in Ukrainian].

Volkovyns'kyu V.M. (1994). Nestor Makhno: lehendy i real'nist'. [Nestor Makhno: legends and reality]. Kyiv: Perlit Prodakshn, LTD. 256 p. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано причини зростання соціальної напруги в Україні загалом та у її південних регіонах, зокрема, весною 1919 р. Сучасники досліджуваних подій виділяли наступні військово-політичні центри, які вели боротьбу за поширення свого впливу як на всій території України, так і в межах окремих адміністративно-територіальних утворень. Зокрема, виділяли підрозділи Червоної армії, керівництво якими здійснював український радянський уряд під головуванням Х. Раковського, білогвардійські формування, позиції яких були сильними на півдні України, підрозділи країн Антанти, загони самостійницької орієнтації, в окремих населених пунктах загони самооборони тощо. Аналізуючи взятий нами для проведення дослідження комплекс джерел і наукової літератури, ми можемо дійти висновку, що саме після звільнення Півдня України та зменшення загрози реставрації попереднього режиму, стало відчутним розходження між декларативними лівими заявами, що лунали і з Москви, і від діячів українського радянського уряду та практикою здійснення державної політики. Оскільки найбільш активна складова українського повстанського руху – українське селянство не лише не отримало, у повній мірі, обіцяної землі, але й зіткнулося із заборонаю, із зими 1919 р., отримати у власність землі та майно розвинутих господарств, яке відразу передавалося у державну власність для організації колективних господарств. Політика стягнення продрозверстки теж викликала значну кількість нарікань через жорсткість її проведення. Проблеми з товарно-грошовим обігом негативно впливали на матеріальний стан робітництва у містах, обумовлюючи нестачу найнеобхідніших продуктів харчування. Частини Никифора Григор'єва, що виступили основною ударною силою під час встановлення контролю над Півднем України, отримували від своїх рідних інформацію про реальну поведінку представників радянської влади у них вдома. Саме перебування підрозділів отамана вдома на відпочинку, стало тим каталізатором, що прискорив розрив Н. Григор'єва та його оточення з радянською владою та спричинив збройний виступ і встановлення контролю над великою частиною України. Ми прийшли до висновку, що ці та інші чинники й спричинили, як сам виступ отамана проти радянської влади, так і залишення його начальником штабу Ю. Тютюнником, який, здійснивши, на чолі маневрової групи, рейд, на Київщині приєднався до військ УНР на чолі із Головним отаманом С. Петлюрою.

Ключові слова: *військові формування, бригада, дивізія, начальник штабу, повстання, рейд, бойові дії, маневрова група, бійці, підрозділи, отамани.*

DDOI 10.31909/26168774.2021-(55)-10
УДК 94:[347.91/.99:323.281](47+57:477)«1918/1937»

**FUNCTIONING OF SOVIET PUNISHMENT-REPRESSIVE BODIES OF THE
JUDICIAL SYSTEM IN UKRAINE (1918–1937)**

**ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКИХ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНИХ ОРГАНІВ
СУДОВОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ (1918–1937 РР.)**

Ольга Морозова

доктор історичних наук, професор
E-mail: olga_chdu@ukr.net
ORCID: 0000-0002-4627-2189
Research ID: E-5121-2019
Чорноморський національний університет
ім. Петра Могили, Україна

Olha Morozova

Doctor of historical sciences, professor
E-mail: olga_chdu@ukr.net
ORCID: 0000-0002-4627-2189
Research ID: E-5121-2019
Petro Mohyla Black Sea National University,
Ukraine

Анастасія Фісун

магістр
E-mail: fisun1099@gmail.com
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили, Україна

Anastasiia Fisun

Master
E-mail: fisun1099@gmail.com
Petro Mohyla Black Sea National University,
Ukraine

ABSTRACT

The article reveals the main functions and features of the work of punitive and repressive bodies of the judiciary in Soviet Ukraine. The activities of such repressive structures as the People's Court, the Revolutionary Military Tribunal, the All-Ukrainian Emergency Commission and the Supreme Court were studied. Based on the study of central and departmental regulations, attention is focused on the tasks of punitive and repressive bodies to curb anti-Soviet manifestations among the population. The main scientists who researched this topic were singled out. Soviet and modern Ukrainian researchers are singled out. Among the Soviets we can single out M. Skrynnik, A. Khmelnytsky and D. Suslo; I. Usenko, A. Useinova, V. Egorova, M. Demida were singled out among modern Ukrainian scientists. The relevance of the study is determined by the fact that the modern judicial system of Ukraine has a number of shortcomings and needs to be reformed. Thus, the author identified the main features of repressive structures and studied their functioning in the period from 1918 to 1937. Which makes it possible to understand the structure of the work of punitive and repressive bodies of this period. This article shows the analysis of the judicial system at different stages of its development. Thus, the activity of the People's Court and the decisions made by the court are considered. Each sentence was subject to immediate execution, so it was almost impossible to avoid execution. In turn, the decisions of the All-Ukrainian Emergency Commission were not subject to appeal. If the commission has made a decision, it is correct and cannot be appealed. The repressions of the All-Ukrainian Emergency Commission were replaced by the Supreme Court, which began to work under a single judicial system. It is important to prevent punitive and repressive manifestations in the judicial system of the Ukrainian state. Therefore, addressing the functioning of the Soviet punitive and repressive bodies of the judicial system in Ukraine will help to develop mechanisms to prevent the emergence of punitive and repressive signs in any part of the court system of Ukraine.

Key words: *punitive and repressive bodies, USSR, court, judicial system, People's Court, AUEC, Supreme Court.*

Постановка проблеми. Упродовж останніх десятиліть спостерігається значний інтерес науковців до розвитку судової системи, особливо часів радянської доби. Судова система радянської України зазнала кардинальних змін протягом 1918–1937 рр. Були скасовані всі судові інстанції, які функціонували до радянської влади. Друга половина 30-х рр. ХХ ст. в історії радянського судочинства стала періодом завершення централізації судової системи й остаточного зосередження функцій судового управління. Реформування системи судоустрою призвело до того, що суд посів особливе місце в суспільному житті громадян.

Актуальність теми. Дослідження судової системи радянської України дає змогу побачити особливості функціонування судів у межах радянських карально-репресивних органів і їх пряму причетність до загальносоюзної радянської репресивної машини, виробити механізми щодо запобігання появи каральних та репресивних ознак у будь-якій ланці системи суду України.

Мета дослідження – з'ясувати особливості функціонування радянської карально-репресивної системи в судовій галузі України.

Автори поставили перед собою такі завдання:

- виокремити основні органи судової системи;
- з'ясувати особливості функціонування Народного суду, Всеукраїнської надзвичайної комісії (далі – ВУНК) та Верховного суду.

Період радянської України в історії судового будівництва є одним із найсуперечливіших. З одного боку, відбувалося пристосування судової влади під бажання партійної верхівки, з іншого – фактична декларація права на оскарження судового рішення. Це призвело до постійних змін у судовій системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У радянські часи не було ґрунтовних досліджень з історії функціонування судової системи УСРР, але приділялася значна увага історії суду та права СРСР. Зокрема, це можна побачити в працях М. Скринник (Скринник, 1924: 5-8), А. Хмельницького (Хмельницький, 1921: 5-17), Д. Сусла (Сусло, 1968) тощо. Публікації, що стосувалися питань судоустрою, як правило, мали ідеологічний характер. Праці Д. Сусла «Історія суду Радянської України (1917–1967 рр.)» (Сусло, 1968), «Развитие органов правосудия и их деятельность в Украинской ССР» (Сусло, 1973), «Организація судових органів Української РСР в період 1917-1925 рр.» (Сусло, 1960) склали ліву частку в питанні судочинства.

Процес розвитку судової влади в Україні посідає важливе місце в сучасній українській історіографії. Однією з найґрунтовніших праць сучасних українських науковців є монографія «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку» за редакцією І. Усенка (Усенко, 2014). У монографії представлені дослідження широкого діапазону даної проблеми, від філософських і теоретико-правових засад судової системи й до становлення судової влади в незалежній Україні. У роботі презентовані найбільш актуальні та маловисвітлені аспекти теми. Дане дослідження містить інформацію щодо становлення українського радянського судочинства (1917–1921 рр.), функціонування судових органів радянської України у міжвоєнний період (1922–1941 рр.) та ін.

Базовими роботами щодо висвітлення питань розвитку судової системи радянської України варто вважати «Некоторые аспекты внедрения судебной системы УСРР после реформы 1922 г.» (Усеїнова, 2011) та «Судова реформа УСРР 1922–1929 рр.: етапи, принципи, цінність досвіду» А. Усеїнової (Усеїнова, 2010). Статті дослідниці спрямовані на аналіз судових реформ 1922–1929 рр. в УСРР. У роботі «Некоторые аспекты внедрения судебной системы УСРР после реформы 1922 г.» стверджується, що «перші проекти концепцій реформи почали розроблятися в РРФСР» (Усеїнова, 2011).

Дослідниця В. Єгорова (Єгорова, 2011) у статті «Історичні етапи становлення та розвитку конституційно-правового статусу суддів судів загальної юрисдикції» (Єгорова,

2011) визначає загальні етапи становлення судової системи, приділяючи значну увагу періоду радянської України. Авторка висвітлила ситуацію щодо визначення конституційно-правового статусу суддів судів загальної юрисдикції в Україні.

Дослідник М. Деміда у праці «Початок сталінського суду: за матеріалами особливої папки (1924–1925 рр.)» (Деміда, 2016) розширив уявлення про роль суду та правосуддя в політичній і правовій думці в Україні на початку встановлення сталінського режиму.

Однак, незважаючи на певні розробки теми дослідження в українській історіографії, проблема все ж потребує подальших ґрунтовних досліджень. Маловивченими залишаються аспекти роботи народних судів, Всеукраїнських надзвичайних комісій та Верховного суду.

Виклад основного матеріалу. Початок радянської влади в Україні, як правило, сприймається сучасними вченими як роки нехтування будь-якими правовими формами, відчутної переваги позасудових органів і надзвичайної юстиції. Однак на той момент підхід до судової влади повністю вписувався в умови започаткованого більшовицькою владою кардинального соціального експерименту та заслуговує на об'єктивне неупереджене вивчення (Скрынник, 1924: 5).

Судова система Радянської Росії вибудовувалася, долаючи організаційну і судову строкатість, що склалася на місцях в перші післяреволюційні місяці. Однак, військово-політична ситуація, яка сформувалася в 1918–1921 рр., чинила на судове будівництво незмінно деформуючий вплив. У результаті базисна радянська новація в сфері судоустрою відкристалізувалася в 1918 р. ідеєю «єдиного народного суду» (закріплена в Програмі РКП (б) 1919 р. (Программа Российской Коммунистической Партии (большевиков), 1919)) – втілювана в життя неповноцінно, яка супроводжувалась розвитком і систематизацією процесуального законодавства, в обставинах домінування ревтрибуналів* і значного поширення позасудової репресії (Литвин, 2004).

10 січня 1918 р. була оприлюднена постанова Народного Секретаріату України від 4 січня 1918 р. «Про введення Народного суду (Постанова Народного Секретаріату України, 1918)» (Історична довідка Яготинського районного суду Київської області). Вся судова влада на території УСРР належала Народним Судам та Радам (З'їздам Народних Суддів) та Революційним трибуналам. Право винесення вироків у кримінальних справах і рішення у цивільних справах належало виключно Народним Судам і Ревтрибуналам. Постанова передбачала негайну ліквідацію всієї судової системи, яка залишилася після падіння Російської імперії, і організацію дільничних Народних судів із розрахунку 1 суд на 10 000 осіб, а також повітових і міських судів по одному в кожному повіті й місті, виділеному з повіту. До складу кожного суду входило 10 суддів, з них 2 постійних і 8 чергових. Справи розглядалися у складі 1 постійного і 4 чергових суддів. Судовий процес був доволі ефективний і простий. Суди засідали цілодобово, в будь-який час (Печатня, 1919: 141).

Дільничні Народного суду розглядали справи, де покарання зводилося до позбавлення волі строком до одного року або штрафу в 5 000 руб. і стягненням на користь потерпілої сторони майна вартістю не більше 5 000 руб. (Фісун, 2021). Якщо міра покарання передбачалася більшою, справа передавалася на розгляд повітів чи міського суду. Вироки і рішення Народного суду (дільничних, повітових і міських) були остаточними і підлягали негайному виконанню. Кожна справа при виявленні нових «істотних обставин» могла бути переглянута тим же судом (Сушло, 1968).

Згідно з декретом «Про суд» від 21 лютого 1919 р. Народні суди засновувалися в кількості не менше одного на кожен Радянський район, повітовий чи міський (Печатня, 1919: 141). Такий розподіл підсудності нагадував розмежування між колишніми мировими і загальними судами. Певною мірою дільничні суди мали замінити колишню мирову юстицію. У Радянській Росії теж вдалися до такої практики, хоча й не одразу. Мирова

---

* ревтрибунал – це спеціальний судовий орган, створений більшовиками після перевороту в Росії, а згодом і на інших зайнятих територіях.

юстиція тут не скасовувалася, а лише призупинялася. Апеляційний і касаційний порядок перегляду справ не був передбачений, хоча у випадку знаходження «нових істотних обставин» справа могла переглядатися тим самим судовим органом. Апеляційне оскарження було відсутнє, що відомий діяч «червоної юстиції» О.І. Хмельницький розтлумачував так: «Вже давно було ясно, що апеляційний суд є значно гіршим судом, ніж суд першої інстанції. Передусім цей суд, віддалений від місця і часу тих фактів, які покладаються в основу процесу, природно своєю тенденцією прагнув до того, щоб обмежити розгляд справи по суті. Цілком зрозуміло, що, коли питання про утворення судів стало в усій повноті, ми визнали доцільним принцип апеляційного оскарження скасувати» (Хмельницький, 1921).

Народні Суди та Народні Слідчі обираються на один рік; органу радянської влади, який їх обрав, надавалося право дострокового зміщення обраних Суддів та Слідчих. Згідно ст. 31 «Тимчасового положення про Народні Суди»: «Списки Народних Засідателів склалися на 6 місяців ...» (Хмельницький, 1921: 158).

Що стосується слідства, то по закінченню попереднього слідства справа направляється до Народного Суду, який попередньо у складі всього одного постійного Народного Судді вирішує питання стосовно того, чи підлягає справа дослідженню, припиненню на основі вказаної у ст. 15 «По закінченню слідства справа надходить до Трибуналу, який розглянув таке у розпорядчому засіданні... (Печатня, 1919: 158)», або подальшому направленню, і в останньому випадку призначає справу до слухання в судовому засіданні (Печатня, 1919: 162).

Обвинувачення та захист в Народному Суді здійснюються членами Колегій Обвинувачів та Правозаступником по черзі, встановленій Радою (З'їздом) Народних Суддів. При виробництві справи Народний Суд не був зв'язаний ніякими обмеженнями щодо способів розслідування істини. При розслідуванні справ Народний Суд підкорювався декретам Робітничо-Християнського Уряду України. Народні Суди та Ради Народних Суддів проголошують вироки та рішення іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки (Печатня, 1919:162-163).

Із моменту відновлення радянської влади в 1918 р. система судових органів була доповнена новими ланками. Протягом 1918 р. в Радянській Росії, що була орієнтиром для українських більшовиків, було змінено ставлення до військової юстиції. Відповідно до декрету «Про революційні трибунали» від 4 травня 1918 р. вказується, що потрібно «...скасувати всі інші місцеві і армійські революційні трибунали з передачею їх справ в найближчі революційні трибунали» (Декреты советской власти, 1959).

Однак практична необхідність реалізації судочинства у військових частинах, що в період воєнних дій були в постійному русі й не могли «обслуговуватися» територіальними судами, стала причиною відомчої самодіяльності Наркомату військових справ РСФРР, що, незважаючи на загальну урядову лінію, наказами від 23 липня 1918 р. започаткував фронтові полкові суди та ротні товариські суди. У той же час з ініціативи революційних військових Рад армій Східного фронту влітку 1918 р. були започатковані революційні військові трибунали армій (польові трибунали, військово-польові революційні суди). А 14 жовтня 1918 р. наказом Революційної Військової Ради Республіки (далі – РВРР) було засновано Революційний військовий трибунал (далі – РВТ) РСФРР. Водночас РВТ формувалися також при фронтах, арміях, дивізіях тощо.

Завданнями РВРР були: розгляд справ про особливо тяжкі злочини, скоєні вищими посадовими особами Червоної армії; організація РВРР і визначення основних напрямів їх діяльності; вироблення військово-революційного судочинства; встановлення каральної політики відповідно до умов бойового життя; розробка єдиних форм діловодства і звітності.

У грудні 1918 р. РВРР розробила єдину «Інструкцію революційним військовим трибуналам фронтів і армій», яка була введена в дію 8 січня 1919 р. Названа Інструкція

складалася з шести розділів і включала наступні основні положення: влаштування і склад військових трибуналів, підсудність, судочинство, про покарання, про скасування вироків і про звітність. Відповідно до Інструкції та Положення система революційних військових трибуналів складалася з РВРР, РВТ фронтів, армій і відділів при дивізіях і окремих бригадах. Встановлювалося, що РВТ були органами відповідних революційних військових рад, голови та члени РВТ призначалися ними і політично були їм підзвітні.

РВТ розглядали справи контрреволюційних, посадових і військових злочинів. справи між різними РВТ розподілялися залежно від посадового становища обвинуваченого. Кожен вищий РВТ міг прийняти до свого провадження будь-яку справу, підсудно нижчу трибуналу (Военно-судебные органы (1918-1921 гг.)).

При винесенні вироків, згідно зі ст. 2 Положення, РВТ керувалися «інтересами соціалістичної республіки, оборони її від ворогів соціалістичної революції й інтересами класової боротьби за торжество пролетаріату, як це підказується йому революційною комуністичною правосвідомістю і революційною совістю» (Печатня, 1919: 131). Вироки трибуналів не підлягали оскарженню і виконувалися протягом 24 годин. Право призупинення вироків належало тільки відповідним Реввійськрадам або вищому революційному трибуналу. Як Інструкція, так і Положення від 4 лютого 1919 р. не регламентувало строго і детально процедуру судового розгляду.

У ст. 6 Положення встановлювалося, що «після закінчення слідства весь слідчий матеріал передається голові трибуналу, який по ознайомленню зі справою (особисто або через одного з членів трибуналу) призначає справу до слухання, причому доповідачем у справі в трибуналі є або голова, або той член трибуналу, котрому головою було доручено ознайомлення зі справою» (Печатня, 1919: 131). Рішення і вирок трибуналів виносилися ім'ям Російської Соціалістичної Федеративної Республіки.

Іншою визначною подією стало формування 3 грудня 1918 р. Всеукраїнської надзвичайної комісії (далі – ВУНК), наділеної правом здійснювати позасудову репресію (Усенка, 2014: 367). Це був орган комуністичного терору й утвердження більшовицької диктатури в Україні, створений в Україні як філія Всеросійської надзвичайної комісії. Комісія мала безпосередньо підпорядковуватися Тимчасовому робітничо-селянському урядові України (далі – ТРСУУ). Для виконання завдань, що поклалися на ВУНК, при ВУНК і місцевих надзвичайних комісіях були створені військові частини. Комісія формально безпосередньо підпорядковувалася урядові УРСР. Вона діяла в тісному контакті з Всеросійською Надзвичайною Комісією. До складу ВУНК входили органи позасудової репресії – колегії, двійки, трійки, особливі наради, які привласнили функції суду і грубо порушували законність та права громадян (ВУНК – ГПУ – НКВС).

27 грудня 1918 р. ТРСУУ ухвалив постанову «Про Всеукраїнську, фронтові і місцеві надзвичайні комісії», за якою всі місцеві надзвичайні комісії були підпорядковані ВУНК. Останній було доручено організувати об'їзд та інструктування місцевих надзвичайних комісій, спрямовувати їхню роботу. Від грудня 1918 р. до березня 1919 р. ВУНК очолював призначений з Москви І. Шварц, квітень – вересень 1919 р. – очолювана М. Лаціс (Судрабс), якого було відряджено в Україну з Росії з великою групою чекістів. Уже навесні 1919 р. з'ясувалося, що органи надзвичайної комісії припускають у своїй діяльності насильство і зловживання, це викликало різкий протест і невдоволення населення. У ситуацію був змушений втрутитись особисто В. Ленін, який, зокрема, критикував М. Лаціса за його схильність до виправдання брутальних дій.

30 травня 1919 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет (далі – ВУЦВК), Раднарком, НКВС і ВУНК спільно затвердили «Постанову про Всеукраїнську і місцеву надзвичайні комісії», яка надала легітимного характеру діяльності чекістів. ВУНК оголошувалась органом НКВС і працювала на правах його відділу. Голова ВУНК та його заступник призначалися Раднаркомом (Усенка, 2014: 194). Від серпня 1919 р. роботу ВУНК в Україні було згорнуто.

11 грудня 1919 р. більшовиками створено Всеукраїнський революційний комітет (далі – Всеукрревком), а при ньому – Управління надзвичайних комісій і особливих відносин (його невдовзі очолив московський чекіст В. Манцев). Постановою ВУЦВК від 17 березня 1920 р. його перетворено у Центральне управління надзвичайних комісій для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами (далі – Цупрнадзком) при Раднаркомі УСРР, яке не було органом НКВС, а підпорядковувалося Раднаркомові. Разом із підрозділами Червоної армії і частинами особливого призначення чекісти відіграли вирішальну роль у діях проти українських повстанців, зокрема у терористичних акціях проти селянства, взятті та знищенні заручників, винищенні ворогів більшовицького режиму.

У період окупації України армією А. Денікіна були утворені комісії для розслідування злочинів чекістів. До цих комісій входили громадські діячі, іноземці. Висновки комісій підтверджувалися свідченнями очевидців.

30 березня 1921 р. Цупрнадзком перейменований на ВУНК. У лютому 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У відповідно до директив московського керівництва розглянуло питання про реорганізацію ВУНК і перетворення її у Державне політичне управління (далі – ДПУ). Це було закріплено відповідною постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 р. (ВУЧК). Важливим завданням цієї установи була боротьба з «політичними злочинами», «контрреволюційними виступами» всередині країни, а також зовнішня розвідка. За методами діяльності ДПУ принципово не відрізнялася від ВУНК. У 1934 р. із утворенням НКВС ДПУ увійшло до його складу. НКВС одночасно здійснював і керівництво міліцією України. Тоталітарний сталінський режим використовував НКВС для своїх цілей. Особливо широко антинародні репресії провадилися НКВС у 1936–1937 рр. 1946 р. НКВС був перетворений на МВС (ВУНК – ГПУ – НКВС).

16 грудня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про введення в дію Положення про судоустрій УСРР». Відповідно до регламенту, була створена єдина судова система суду – Народний суд, Губернський суд та Верховний суд УСРР, включаючи президію, пленарне засідання, касаційні і судові колегії у цивільних та кримінальних справах. Крім того, були скасовані дисциплінарні та товариські суди при губернських професійних комітетах і повітових профспілкових асоціаціях; спеціальні збори народних судів; губернські, окружні (районні) революційні суди; губернські народні суди; Верховний трибунал і відділ Верховного судового контролю Народний комісаріат юстиції (далі – НКЮ) УСРР (Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины, 1923: Ст.779).

Виходячи з цього, в 1923 р. на чолі судової системи Української Республіки став Верховний Суд УСРР. Голова суду та його заступники призначалися Президією ВУЦВК. Відповідно голови касаційних колегій і членів Верховного Суду – за поданням Народного комісара юстиції республіки теж призначалися Президією ВУЦВК. Відкликання з посад суддів Верховного Суду УСРР здійснювалося лише Президією ВУЦВК.

До Президії Верховного Суду УСРР входили: голова, заступник голови та голова судової та вищої апеляційної комісії. До їхніх повноважень належали: розподіл обов'язків між членами Верховного Суду УСРР; перевірка та затвердження звітів; призначення спеціальних перевірок губернських судів та інших судів за рекомендацією прокурора Республіки і заслуховування звітів про результати цих перевірок; за словами прокурора Республіки, що розпочинає дисциплінарне провадження проти членів Верховного Суду УСРР, голів губернських судів та рівнозначних судів та їх представників, та накладає на них дисциплінарні стягнення в рамках президії; Верховний суд УСРР. Прокурори цього суду брали участь у засіданні Президії Верховного Суду УСРР з правом дорадчого голосу, і їхня присутність була обов'язковою (Історія Верховного Суду України).

Пленарне засідання включало: юридичні тлумачення судової практики, представлені для обговорення окремими судовими групами, Президією Верховного УСРР, прокурорами

Республіки або їх помічниками; обговорення, відкликання та обговорення на основі пропозицій Президії ВУЦВК та Президії Верховного Суду УСРР; зміни постанови, рішення й ухвали Верховного Суду та інших судів Республіки, Судової та Вищої апеляційної Ради, прокуратури Республіки та протести. Крім того, на пленарному засіданні Верховного суду УСРР обирався дисциплінарний комітет.

Верховний Суд УСРР як суд першої інстанції розглядав справи особливого значення, віднесені до нього рішенням Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та РНК УСРР, Пленумом Верховного Суду УСРР, прокурором республіки та Державною політичною адміністрацією УСРР. Це були справи проти членів Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, народних комісарів, членів Президії Ради національної економіки України, голів та членів президій губвиконкомів та губернських судів, членів Револьюційної військової ради республіки та правління Державної політичної адміністрації, в якому позивачем чи відповідачем був Народний комісаріат Республіки або прирівняна до нього центральна установа. Усі справи першої інстанції розглядалися трьома постійними членами Верховного Суду УСРР (Історія Верховного Суду України).

При судовій колегії у кримінальних справах Верховного Суду УСРР було створено слідчий підрозділ, до складу якого увійшли слідчі з найважливіших справ. 1 жовтня 1928 р. НКВС СРСР прийняло рішення про виключення слідчих з юрисдикції судової влади та підпорядкування їх прокуратурі.

На початку 1923 р. колектив Верховного Суду УСРР був затверджений таким чином: Голова Верховного Суду, його заступник, 4 голови колегій, 16 членів, 6 слідчих з основних справ та 76 секретарів та персоналу - загалом 104 людини.

11 березня 1923 р. розпочав свою діяльність Верховний суд УСРР у складі 11 членів. У зв'язку з утворенням Союзу Радянських Соціалістичних Республік, прийняттям у 1924 р. основ судової влади Союзу Радянських Соціалістичних Республік та переходом до трирівневої системи управління в УСРР, друга сесія 9-го Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету УСРР встановила єдину судову систему республіки: народний суд, окружний суд, народний суд в Молдавській Автономній Радянській Соціалістичній Республіці та Верховний суд Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. Остання інстанція була створена згідно постанови ВУЦВК і РНК СРСР від 27 березня 1925 р. Справами військових злочинів займалися військові трибунали. При Верховному Суді УСРР була створена дисциплінарна колегія.

11 вересня 1929 р. ВУЦВК прийняв нові положення про правосуддя, які конкретно передбачали функціонування так званої позачергової сесії Верховного Суду УСРР. Відповідно до регламенту, Верховний Суд УСРР досі керував судовою системою всієї Республіки. Обов'язки Верховного Суду полягали у здійсненні судового контролю за всіма судовими установами та військовими судами, що діяли на території УСРР; розгляді апеляційних скарг та внесенні змін до справ, ухвалених окружними судами та військовими трибуналами; розгляді справ першої інстанції – кримінальних і цивільних справ особливої державної ваги, до вирішення яких залучався інститут народних засідателів. Верховний Суд лишався єдиним судом, який мав повноваження розглядати всі справи, які вирішувалися будь-яким судом Республіки (Історія Верховного Суду України).

Формування тоталітарних режимів призвело до встановлення позасудових покарань та репресивних інституцій. В основному це пояснюється тим, що суд чинив опір репресіям. З 1930 р. в українських обласних центрах створено «трійки» та «двійки» – каральні позаправові інститути. Вони могли включати до провадження будь-яку кримінальну справу та провадити розгляд без участі свідків, адвокатів та обвинуваченого, ознайомлення останнього з матеріалами слідства. Рішення «трійок» та «двійок» не могли бути оскаржені.

25 вересня 1931 р. Постановою ВУЦВК та РНК було прийнято нове положення про судоустрій. Окружні суди почали створюватися як перший і другий верховні суди та переглядалися установами Української Радянської Соціалістичної Республіки. Це положення стосувалось пріоритетних завдань судової влади, особливо боротьби проти класових ворогів.

З прийняттям 20 травня 1932 р. постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про зміни в організації судових установ» почали створюватися обласні суди як суди першої та другої касаційно-ревізійної інстанції. Як результат судова система набула такого вигляду: районний суд, обласний суд і Верховний Суд УСРР (Історія Дніпровського апеляційного суду).

Згідно постанови ВУЦВК України та РНК від 26 червня 1934 р. «Про розширення прав Верховного Суду УСРР, Верховного Суду Молдавської Автономної Радянської Республіки та Окружного суду стосовно керівництва судовими органами на місцях» до функцій Верховного Суду УСРР також входили: контроль товариських та сільських судів, на Верховний Суд покладалося керівництво всіма судами республіки та допоміжними судовими органами (Апеляційне судочинство на початку ХХ століття).

Юридичною базою для розвитку судової системи на українських землях стала Конституція УРСР 1937 р. Відповідно до положень цього документа Верховний Суд УРСР обирався Верховною Радою УРСР терміном на 5 років (Історія Верховного Суду України), обласні суди – обласними Радами трудящих, народні суди – громадянами району (міста). Судочинство провадилося українською мовою. Функціонування такої системи судоустрою збереглося на довгий період радянської влади в Україні.

Висновки. Отже, період роботи карально-репресивних органів можна назвати репресивним та тоталітарним. Кожен структурний орган карально-репресивної системи реалізовував політику диктаторського режиму. Народні суди та Ревтрибунали зосереджували під своїм контролем всю владу. Судові вироки підлягали беззаперечному виконанню, оскаржити рішення було майже неможливо. Особливістю функціонування радянської карально-репресивної системи в судовій галузі України була централізація судової системи, пряма причетність судів до загальносоюзної радянської репресивної машини, існування каральних позасудових органів. Оскільки джерельний матеріал з даної теми ще далеко не весь опрацьований вченими, є необхідність продовжувати наукові дослідження порушеної проблеми.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Апеляційне судочинство на початку ХХ століття. URL: https://kia.court.gov.ua/sud2690/sud_1/istoria/

Бажан О. Репресивна діяльність ВУНК – ДПУ – НКВС – КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. Київ, 2011. № 1. С. 156-234.

Военно-судебные органы (1918-1921 гг.). URL: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/42265-voenno-sudebnye-organy-1918-1921>

ВУНК – ГПУ – НКВС. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/TS001932>

ВУЧК (Всеукраїнська Надзвичайна Комісія). URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Vuchk

Декреты Советской власти. Т. II. Москва: Гос. издат-во политической литературы, 1959.

Деміда М. А. Початок сталінського суду: за матеріалами особливої папки (1924–1925 рр.). Запоріжжя, 2016. № 4. С. 4-8.

- Егорова В. С. Историчні етапи становлення та розвитку конституційно-правового статусу суддів судів загальної юрисдикції. Київ, 2011. С. 184-189.
- Исторична довідка Яготинського районного суду Київської області. URL: https://yg.ko.court.gov.ua/sud1028/pro_sud/historical_note/
- История Верховного Суда Украины. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/DCEF80B885A1C8B8C225812F002DA85E](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/DCEF80B885A1C8B8C225812F002DA85E)
- История Днепропетровского апелляционного суда. URL: https://dpa.court.gov.ua/sud4803/info_sud/history/
- Литвин А. Л. Красный и белый террор в России. 1918–1922 гг. Москва, 2004.
- Печатня С. П. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. Киев, 1919.
- Постанова Народного Секретаріату України «Про введення Народного суду» від 4 січня 1918 р. URL: https://yg.ko.court.gov.ua/sud1028/pro_sud/historical_note/
- Программа Российской Коммунистической Партии (большевиков) 1919г. URL: <http://www.agitclub.ru/center/comm/rkpb/duverge.htm>
- Скрынник Н. А. Уголовная политика Советской власти. Харьков, 1924. С. 5-8.
- Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины, 1923.
- Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За ред. І. Б. Усенка. Київ, 2014.
- Сушло Д. С. Історія суду Радянської України (1917–1967). Київ, 1968.
- Сушло Д. С. Організація судових органів Української РСР в період 1917–1925 рр. Київ, 1960.
- Сушло Д.С. Развитие органов правосудия и их деятельность в Украинской ССР (1918-1972гг.): автореф. дис...д-ра юрид. наук: 120001. Киев, 1973.
- Усеїнова А. Некоторые аспекты внедрения судебной системы УССР после реформы 1922 г. 2011. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-aspekty-vnedreniya-sudebnoy-sistemy-ussr-posle-reformy-1922-g/viewer>
- Усеїнова Г. С. Судова реформа УСРР 1922–1929 рр.: етапи, принципи, цінність досвіду. Харків, 2010. № 2. С. 47-51.
- Фісун А.О. Функціонування Народного Суду в системі судоустрою радянської України. Миколаїв, 2021. С. 106-108.
- Хмельницкий А. И. Красное Право и Красный Суд: Публичная лекция. Одесса, 1921. С. 5-17.

REFERENCES

- Apelyatsiynе sudochynstvo na pochatku XX stolittya [Appeal proceedings in the early twentieth century]. [in Ukrainian]. URL: https://kia.court.gov.ua/sud2690/sud_1/istoria/
- Bazhan O. (2011), Represyivna diyal'nist' VUNK – DPU – NKVS – KDB na Kyuyivshchyni u 1919–1980-ti rr. Kyuyiv. № 1. P. 156-234. [in Ukrainian].
- Dekrety Sovet-skoy vlasty [Soviet decrees]. T. II. Moskva: Hos. yzdat-vo polytycheskoy lyteratury, 1959. [in Russian].
- Demida M. A. (2016). Pochatok stalins'koho sudu: za materialamy osoblyvoyi papky (1924–1925 rr.). [The beginning of Stalin's court: according to a special folder (1924-1925)]. Zaporizhzhya. № 4. P. 4-8. [in Ukrainian].
- Fisun A.O. (2021). Funktsionuvannya Narodnoho Sudu v systemi sudoustroyu radyans'koyi Ukrayiny. [Functioning of the People's Court in the judicial system of Soviet Ukraine]. Mykolayiv. P. 106-108. [in Ukrainian].
- Istoriya Dniprovs'koho apelyatsiynoho sudu. [History of the Dnieper Court of Appeal]. [in Ukrainian]. URL: https://dpa.court.gov.ua/sud4803/info_sud/history/

Istoriya Verkhovnoho Sudu Ukrayiny. [History of the Supreme Court of Ukraine]. [in Ukrainian]. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/DCEF80B885A1C8B8C225812F002DA85E](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/DCEF80B885A1C8B8C225812F002DA85E)

Istorychna dovidka Yahotyns'koho rayonnoho sudu Kyyivs'koyi oblast.i [Historical reference of Yahotyn district court of Kyiv region]. [in Ukrainian]. URL: https://yg.ko.court.gov.ua/sud1028/pro_sud/historical_note/

Khmel'nytskyy A. Y. (1921). Krasnoe Pravo y Krasnyy Sud: Publychnaya lektsyya. [Red Law and Red Court: Public Lecture]. Odessa. P. 5-17. [in Russian].

Lytvyn A. L. (2004). Krasnyy y belyy terror v Rossyy. [Red and white terror in Russia]. 1918–1922 hh. Moskva. [in Russian].

Pechatnya S. P. (1919). Sobraneye uzakoneny y rasporyazhenyy raboche-krest'yanskoho pravytel'stva Ukrayny za 1919 h. [Collection of legalizations and orders of the workers and peasants government of Ukraine for 1919]. Kyev. [in Russian].

Postanova Narodnoho Sekretariatu Ukrayiny «Pro vvedennya Narodnoho sudu» vid 4 sichnya 1918 r. [Resolution of the People's Secretariat of Ukraine «On the Introduction of the People's Court» of January 4, 1918] [in Ukrainian]. URL: https://yg.ko.court.gov.ua/sud1028/pro_sud/historical_note/

Prohramma Rossyyskoy Kommunistycheskoy Party (bol'shevykov) 1919 h. [Program of the Russian Communist Party (Bolsheviks) 1919]. [in Russian]. URL: <http://www.agitclub.ru/center/comm/rkpb/duverge.htm>

Skrynnyk N. A. (1924). Uholovnaya polytyka Sovet'skoy vlasty. [Criminal policy of the Soviet power]. Kharkov. P. 5-8. [in Russian].

Sobraneye Uzakoneny y Rasporyazhenyy Raboche-Krest'yanskoho Pravytel'stva Ukrayny. (1923). [Collection of Legalizations and Orders of the Workers 'and Peasants' Government of Ukraine]. [in Russian].

Sudova vlada v Ukrayini: istorychni vytoky, zakonomirnosti, osoblyvosti rozvytku. (2014). [Judiciary in Ukraine: historical origins, patterns, features of development] / Za red. I. B. Usenka. Kyyiv. [in Ukrainian].

Suslo D. S. (1960). Orhanizatsiya sudovykh orhaniv Ukrayins'koyi RSR v period 1917–1925 pp. [Organization of the judicial bodies of the Ukrainian SSR in the period 1917–1925] Kyyiv. [in Ukrainian].

Suslo D. S. (1968). Istoriya sudu Radyans'koyi Ukrayiny (1917–1967). [History of the court of Soviet Ukraine (1917-1967)]. Kyyiv. [in Ukrainian].

Suslo D.S. (1973). Razvytye orhanov pravosudyaya y ykh deyatelnost' v Ukraynskoy SSR (1918-1972hh.). [The development of the judiciary and their activities in the Ukrainian SSR (1918-1972)]: avtoref. dys...d-ra yuryd. nauk: 120001. Kyev. [in Russian].

Useinova H. S. (2010), Sudova reforma USRR 1922–1929 rr.: etapy, pryntsyipy, tsinnist' dosvidu. [Judicial reform of the USSR in 1922–1929: stages, principles, value of experience]. Kharkiv. № 2. P. 47-51. [in Ukrainian].

Useynova A. (2011). Nekotorye aspekty vnedrennya sudebnoy systemy USSR posle reformy 1922 h. [Some aspects of the implementation of the judicial system of the Ukrainian SSR after the reform of 1922]. [in Russian]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-aspekty-vnedreniya-sudebnoy-sistemy-ussr-posle-reformy-1922-g/viewer>

Voенно-sudebnyye orhany (1918-1921 hh.). [Military judicial authorities (1918-1921)]. [in Russian]. URL: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/42265-voенно-sudebnyye-organy-1918-1921>

VUCHK (Vseukrayins'ka Nadzvychnaya Komisiya). [All-ukrainian Extraordinary Commission]. [in Ukrainian]. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Vuchk

VUNK – НПУ – НКВС. [in Ukrainian]. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/TS001932>

Yehorova V. S. (2011), Istorychni etapy stanovlennya ta rozvytku konstytutsiyno-pravovoho statusu suddiv sudiv zahal'noyi yurysdyktsiyi [Historical stages of formation and development of the constitutional and legal status of judges of courts of general jurisdiction]. Kyiv. P. 184-189. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

В статті розкрито основні функції та особливості роботи карально-репресивних органів судової системи в радянській Україні. Досліджено діяльність таких репресивних структур як Народний суд, Революційний військовий трибунал, Всеукраїнська надзвичайна комісія та Верховний суд. На основі вивчення центральних та відомчих нормативно-правових актів, зосереджена увага на завданнях карально-репресивних органів щодо приборкання антирадянських проявів серед населення. Виділено основних науковців, які досліджували дану тему. Виокремлено радянських та сучасних українських дослідників. Серед радянських можна виділити М. Скринніка, А. Хмельницького та Д. Суслу; серед сучасних українських науковців виділено І. Усенко, А. Усеїнова, В. Єгорова, М. Деміда. Актуальність дослідження визначається тим, що сучасна судова система України має низку недоліків і потребує реформування. Таким чином, автор виділив основні особливості роботи репресивних структур і дослідив їх функціонування в період з 1918 по 1937 роки. Що дає змогу зрозуміти структуру роботи карально-репресивних органів даного періоду. Дана стаття показує аналіз роботи судової системи на різних етапах її розвитку. Так, розглянута діяльність Народного суду та рішення, які приймалися судом. Кожний вирок підлягав негайному виконанню, тому уникнути виконання було майже не можливо. В свою чергу, рішення Всеукраїнської надзвичайної комісії не підлягали оскарженню. Якщо комісія винесла рішення, то воно є правильним і оскарженню не піддається. На зміну репресіям Всеукраїнської надзвичайної комісії прийшов Верховний суд, який почав працювати за єдиною судовою системою. Важливим є недопущення карально-репресивних проявів в системі судоустрою української держави. Тож, звернення до питання функціонування радянських карально-репресивних органів судової системи в Україні допоможе виробити механізми щодо запобігання появі каральних та репресивних ознак у будь-якій ланці системи суду України.

Ключові слова: карально-репресивні органи, УСРР, суд, судова система, Народний суд, ВУНК, Верховний суд.

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-11
УДК 908(=411.16+478)

JEWISH IDENTITY IN FOLK MEMORY

ЄВРЕЙСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ У НАРОДНІЙ ПАМ'ЯТІ

Наталія Петрова

кандидат історичних наук, доцент
E-mail: pani_natalka@ukr.net
ORCID: 0000-0001-9536-4357
Research ID: ABC-1276-2021
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова, Україна

Nataliia Petrova

PhD of Historical Science, Associate professor
E-mail: pani_natalka@ukr.net
ORCID: 0000-0001-9536-4357
Research ID: ABC-1276-2021
Faculty of history and philosophy
Odesa I.I. Mechnikov National University,
Ukraine

Ольга Чінена

Магістр
E-mail: olga.erehenko@ukr.net
ORCID: 0000-0001-5306-0814
Факультет історії та філософії
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова, Україна

Olha Chinena

Master
E-mail: olga.erehenko@ukr.net
ORCID: 0000-0001-5306-0814
Faculty of history and philosophy
Odesa I.I. Mechnikov National University,
Ukraine

ABSTRACT

The study of the mechanisms of preservation of ethnic identity is relevant today for any ethnic group, because modern advanced digital technologies make it possible to create communicative connections between carriers of different cultures without crossing state codons. This creates the basis for transformational processes that threaten the preservation of ethnic identity. Jews are perhaps the most experienced ethnic group in preserving and strengthening national self-consciousness. By identifying the so-called markers of Jewish national expression, we have the opportunity to trace the dynamics of national consciousness. The components that shape and maintain the ethnic identity of Jews can be traced in various sources, including memories that are increasingly appearing on Internet resources. Our attention was drawn to an interview with Slaveiska Yulia Omelyanivna, born in 1925, and Mosendz Akulina Oleksiivna, born in 1929, who were born and raised in Rashkiv, Republic of Moldova. Their recollections of the Second World War provide an opportunity to analyze the processes associated with the metamorphoses that took place in Jewish identity. Analysis of the text of the memoirs shows the cultural influences of the neighborhood of Jews with Ukrainians and Moldovans – this confirms the use of respondents during the conversation a large number of Ukrainian words, which indirectly indicate the assimilation process, marriages with other religions and nationalities (Russians, Moldovans, Ukrainians). (Armor Samoilovna ... was published in Russian). These episodes from the memoirs show us some features of the dynamics of Jewish identity on the narrow local example of one of the Transnistrian towns of Rashkiv in the period 1941–1944.

Key words: *Jews, national identity, Rashkiv, Jewish town, assimilation processes, shtetl .*

Постановка проблеми. Стаття присвячена дослідженню деяких аспектів збереження національної ідентичності на матеріалах єврейської спільноти м. Рашків. Дослідження цієї теми надзвичайно актуальне для будь-якого етносу, особливо в умовах

його існування у кардинально іншому етнокультурному просторі. Адже співіснування з населенням інших культур активізує процеси взаємовпливу, інколи навіть асиміляції по відношенню до чисельно менших етнічних груп, що є загрозою втрати ними етнічної виразності. Ці процеси посилюються з розвитком впливу на суспільні процеси засобів масової інформації, активізацією інтеграційних процесів і, як наслідок, зростанням загроз втрати культурної індивідуальності. Тому одним з **актуальних** напрямів дослідження етнічних процесів за участю етнічних груп є вивчення досвіду збереження національної свідомості. Однією з таких етнічних груп є євреї. Внаслідок низки історичних та соціально-економічних процесів вони мігрували та адаптувалися до певного культурного середовища, намагалися зменшити вплив зовнішніх чинників на традиційну культуру. В даному дослідженні розглядається вузьколокальний приклад збереження євреями національної ідентичності в іншому етнокультурному просторі на прикладі м. Рашків та деякі соціальні чинники пов'язані з її динамікою.

Метою даної статті є спроба визначення маркерів етнічної ідентичності та простеження їх динаміки у іншому соціокультурному середовищі на прикладі єврейської спільноти м. Рашків.

Об'єктом дослідження є спільнота євреїв м. Рашків Республіки Молдова

Виклад основного матеріалу. Історичне містечко Рашків розташоване на лівому березі Дністра на території Молдавської Республіки у Кам'янському районі. (Кривенко, Бурла, 2009). Містечко було побудоване ще у XV ст. великим князем Вітовтом, здобуло міський статус за часи володіння Яна Замойського наприкінці XVI ст. Його син, Томаш, уфортифікував містечко за проектом Андреа дель Акви. На початку XVII ст. до другого поділу Речі Посполитої було її прикордонним форпостом на межі з турецькою Молдавією. Ця територія увійшла до складу Російської імперії у 1793 р. в результаті другого поділу Польщі, при цьому Брацлавське воєводство Річчю Посполитою було ліквідоване, Росія отримувала частину Білорусії та України, в тому числі території між Дністром і Бугом на північ від Ягорлика. Ці землі було включено до складу Ольгопільського повіту Подільської губернії. Там розташовувалися заснована у XVIII ст. Кам'янка, та українське село Рашків, поблизу якого у середні віки знаходилася литовська фортеця Караул, містечко Рибниця та інші населені пункти. Рашків порівняно з іншими містечками був поліетнічний: у кінці XVIII століття в ньому проживали родини: поляків (37), українців й росіян (201), молдован (103), євреїв (68), греків (15), вірмен (12), німців (2) разом 338 сімей. (Губогло, Санін, Волкова, 2000) Така позитивна демографічна динаміка говорить про економічну розвиненість та торгівельну значимість цього містечка, оскільки Рашків був великим осередком обмінних операцій, власне осередком міської торгівлі. На початку XIX ст. у ньому діяли щотижневі базари на кількох площах та п'ять ярмарків на рік. Сюди з'їжджалися торговці великого регіону – з Могилів-Подільського, Ольгополя, Балти, Проскурова, Тирасполя, Дубоссар, Тульчина, Шаргорода та багатьох інших містечок, а також із Бессарабії та Молдавського князівства. Торгували зерном, овочами, виноградом та вином, худобою, тваринницькою продукцією, рибою, сіллю, дьогтем, шовковими виробами з турецьких земель.

На розвиток торгівлі й ремесел, безумовно, впливало вигідне транспортне розташування Рашкова – на перетині водного та сухопутних транзитних шляхів. Здавна у містечку функціонувала переправа через Дністер. Вантажі сплавлилися також річкою, йшли потоками трасою Могилів-Тираспіль і далі на Одесу; із заходу, з Бессарабії, «валки» фурщиків рухалися суходолом в обох напрямках – до Балти та Прута

На Рашковську пристань щомісяця прибувала велика кількість будівельних матеріалів. Мешканці міста активно торгували лісом, сільськогосподарськими продуктами (особливо вином), ремісничими виробами. (Памятная книжка Подольской губернии, 1885). З економічним розквітом міста зростала і чисельність його мешканців, так у 1897 році з 5823 тис. загальної кількості жителів, євреїв нараховувалось 3201 тис., спираючись на

вище зазначені факти можемо стверджувати, що євреї кількісно переважали. (Брокгауз, Эфрон, 1907) Потужна єврейська громада відіграла важливу роль в економічному житті. Підтвердження активної економічної позиції євреїв у розвитку економіки даного населеного пункту знаходимо у статистиці Подільської губернії того часу. Економічна діяльність кагалу полягала у роздрібній торгівлі, монополізації пивоварнями (Московские Ведомости: 1817), володінням 67-ми спиртовими заводами. Також у документах зазначено, що представникам кагалу належали 50 торговельних лавок та аптечні склади. (Памятная книжка Подольской губернии, 1885). Такий вагомий внесок єврейської громади в економіку міста та регіону був своєрідною платформою для розвитку власної соціальної й освітньої інфраструктури. А саме: у 1914 році у містечку існувало 4 синагоги, за підтримки спільноти для поширення просвіти між євреями в Росії були відкриті школи (Талмуд-Тора), релігійні школи (ієшиви) синагоги, два жіночі училища. Ще одним вагомим підтвердженням існування потужної єврейської общини у Рашкові була наявність хасидського двору, одного з перших в Бессарабії, засновником якого був рабе Шабсай. Усі вище зазначенні фактори забезпечували розвиток та укріплення єврейської національної свідомості у полікультурному середовищі. Тобто, спираючись на факти з життя єврейської етнічної групи, можна відзначити стійкість її ідентичності, завдяки, зокрема, підтримці економічного потенціалу громади. Такий стан зберігався до початку ХХ ст. (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897).

На жаль в історіографії не відображена належному рівні життєдіяльність єврейської громади Рашкова особливо в питаннях ідентичності. Тому в даному дослідженні ми звертаємось до ще одного виду джерел – народної пам'яті, яка дає змогу доповнити деякі прогалини у динаміці єврейської ідентичності. Для вивчення цього питання цікавими та корисними є спогади місцевих мешканців м. Рашків, зокрема інтерв'ю Славейської Юлії Омелянівни та Мосендз Акулини Олексіївни про життя єврейського кагалу. Інтерв'ю були зібрані в рамках дослідження Голокосту в Республіці Молдова експедицією, організованою Музеєм Голокосту США у 2007 р., але є чимало епізодів які стосуються актуальної для нас проблеми. В інтерв'ю зокрема йдеться про територію розселення євреїв, яку називають «містечком», що є одним із топонімічних маркерів місця поселення євреїв. Так Юлія Омелянівна конкретизує місце проживання євреїв: *«Е богато жило. Тут еврейское местечко было — с одной стороны і с другой стороны...»* Містечко або «штетел» це частина населеного пункту, у якій проживають лише євреї, він займав декілька кварталів, але саме у містечку відбувалися базари, ярмарки, знаходилися майстерні. Топонім «штетел» походить з мови євреїв Ашкеназів (ідиш) та означає містечко *לעטל*— «городок». (Електронная еврейская энциклопедия) Широкого поширення в історіографії цей термін набув після виходу фундаментальної роботи антропологів Марка Зборовскі, Елизабет Герцог «Жизнь с народом: культура штетла» у 1952 році. Більш детально про штетли саме Поділля описано у колективній праці авторів В. Лукіна, А. Соколової, Б. Хаймовича «100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Выпуски 1 и 2: Подолия». Спираючись на ці дослідження, які в свою чергу систематизують матеріали зібрані П.Чубинським, В. Рудлицьким та іншими, то штетел – це був осередок не тільки торгівлі, а й культури єврейської громади у якому були створенні умови для збереження національної єврейської свідомості. Зовнішня виразність та несхожість містечка відзначаються в архітектурних відмінностях єврейських житлових споруд від житлових комплексів інших етнічних груп, підкреслюючи їх більш пишну оздобленість та відмінність. Така особливість єврейських домівок залишилась і в пам'яті респондентки Славейської Юлії Омелянівни.: *«...с одной стороны таков и с другой стороны витя витя. А там дорога была. Дюже богато. Дорого богато дюже, дома такие красивые были у них, всё. Дюже добре. Дюже богато их было...»* Одна з типових особливостей штетла пов'язана з винесенням фасаду домівки на червону лінію вулиці. У містобудівній документації червона лінія забудови (ЧЛЗ) визначається як межа,

яка виділяє території загального користування від ділянок землі, відведених під забудову житловими спорудами. Таке планування вулиць давало можливість використовувати житло не тільки для життя, а й для комерційної діяльності. Також ще однією особливістю була наявність у житловому комплексі так званої «кущі», яка мала суто релігійний зміст. Зовні це виглядало як невеличкий святковий курінь (на івриті קֶרֶן – курінь), в якому заповідано жити протягом традиційного єврейського свята Суккот («Свято кучок»). Назва свята – «Суккот» – утворена від слова «сукка» і дослівно означає «курени». (Електронная еврейская энциклопедия) Аналіз зазначених особливостей штетла ми бачимо, що єврейська спільнота намагалася створити умови, які вкорінювали у свідомості євреїв відмінність й унікальність власної культури, що в свою чергу давало шанс уповільнити процес асиміляції та закріпити національну свідомість євреїв.

В існування штетлу певні корективи внесли політичні події початку ХХ ст, що порушили звичне існування єврейської спільноти. У 1924 році з ініціативи Котовського Г.І., Ткаченка П. Д. була створена Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (МАРСР) у складі Української РСР. Офіційними мовами МАРСР було оголошено молдавську, українську та російську. Столицею республіки стало місто Балта, але з 1928 р. її перенесли до Подільська, а в 1929 р. – до Тирасполя, який зберігав цю функцію до 1940 р. Саме у цей період ми спостерігаємо дії кагалу по збереженню своєї ідентичності у вигляді формування суто єврейських колгоспів, садових товариств. Підтвердження знаходимо у спогадах Акуліни Олексіївни про відокремленість єврейської спільноти, навіть після ліквідації містечка як осередку проживання єврейської спільноти: *«...даже колхоз был еврейский, Карла Маркса назывался...мели садок вони свій у садку робили євреї такі не мали спеціальності...»* На початку існування Радянського союзу 17 січня 1925 року у Москві було створено Всесоюзне товариство з земельного облаштування трудящих євреїв у СРСР – громадська організація, що мала на меті «аграризацію» євреїв, тобто залучення частини єврейського населення до сільськогосподарської діяльності. Товариство займалося створенням єврейських сіл і формуванням єврейського селянства, а саме: збором та розподілом коштів на допомогу переселенцям, мобілізацією громадської думки, пропагандою, організацією загальної та професійної освіти, культурного життя. Одним з важливих напрямів роботи була співпраця із міжнародними єврейськими організаціями. Керівництво товариства складалося з більшовиків, так, першим головою товариства був Юрій Ларін, діяч російського революційного руху. Наприкінці 20-х років його змінив на цій посаді Семен Маркович Діманштейн – також революціонер та партійний діяч, перший голова Єврейського комісаріату при Народному комісаріаті у справах національностей. Нажаль ця організація проіснувала лише до 1930 р. Із закриттям цієї організації починається масова руйнація Синагог, шкіл, закриття училищ. (Губогло, Санін, Волкова, 2000) Із знищенням релігійної та освітньої інфраструктури змінюються традиційні канони формування родини, а саме з'являються змішані шлюби про це у своїй розповіді зазначає Юлія Омелянівна : *«...Броня Самоїловна ..... була видана за руского за нашого родича...»*.

Висновки. Аналіз зібраних матеріалів дозволяє виділити основні маркери єврейської ідентичності. По-перше, це містечка або штетли. Структура таких виокремлених за національною приналежністю меж проживання забезпечувала функціонування мікро інфраструктури у вигляді шкіл, Синагоги, збереження традицій житлобудівництва, раввинатського суду, яка запобігала посиленню асиміляційних процесів. Функціонування антиасиміляційної системи в таких «містечках» і в Рашкові зокрема, залежало, в тому числі, як зазначалось, і від економічного потенціалу громади. З ослабленням економічної діяльності громади виникали проблеми з функціонуванням соціокультурних організацій, поступово посилювались процеси асиміляції.

Другим важливим маркером та загальним для всіх етносів є мова. За свідченнями респонденток на початку 40-х років ХХ ст. євреї Рашкова поступово втрачали мовну традицію комунікації рідною мовою, так, з владою та представниками інших етнічних груп євреї спілкувалися молдавською мовою, навіть інколи переставали повсякденно вживати ідиш (традиційну мову євреїв діаспори) у своєму середовищі. Така вимушена практика давала певні переваги, а інколи навіть змогу зберегти життя. Маркером нівелювання єврейської ідентичності слід вважати зростаючу кількість змішаних шлюбів, насамперед єврейських жінок з представниками інших етносів. Однак, якщо враховувати традицію передачі етнічної приналежності євреїв по материнській лінії, то можна вважати, що через таку практику єврейська громада намагалася підтримати свою чисельність, пізніше залучаючи дітей від змішаних шлюбів до єврейської спільноти.

Не менш важливим індикатором етнічної приналежності є спільна міфологія, в даному випадку – це релігія. Ще одним чинником поступової втрати єврейської ідентичності слід вважати перехід з традиційного віросповідання, тобто іудаїзму, до православної віри. Ця вимушена дія, яка призвела до появи «вихрестів» має неоднозначне значення, адже з одного боку іудаїзм регламентує традиційну культуру та є важливим підґрунтям збереження національної свідомості, з іншого боку – відречення посилює асиміляцію. Однак, бодай ще на певний час, православні євреї не втрачали зав'язків з громадою, що також можна вважати протидією процесу асиміляції.

Таким чином, в контексті інтерв'ю виразно простежуються ознаки негативної динаміки єврейської ідентичності. Вона зумовлена втратою домінуючого соціально-економічного стану єврейської громади, що суттєво обмежувало її розвиток як етнокультурної автономії зі своєю інфраструктурою.

У результаті аналізу наявних джерел та літератури можна дійти висновку, що єврейська громада дійсно мала певний механізм щодо збереження власної етнічної ідентичності. Складовими якого були: базові, що притаманні для всіх етносів, а саме – чіткі кордони проживання (штетл), наявність самоврядування (кагалу), мовна традиція (ідиш), традиційна обрядовість, система вірувань, так і ті що притаманні лише єврейській етнічній групі. До цієї другої групи відносяться: освіта для всіх суспільних груп основою якої була релігія євреїв, тобто іудаїзм. Саме релігія регламентувала та регламентує й до сьогодні традиційну культуру євреїв, комунікаційні зв'язки з навколишнім етнокультурним середовищем, тому в даному випадку освіту можна вважали одним з компонентів, що зберігали національну самосвідомість. Ще одним компонентом є наявність харчової традиції (кашруту), що забезпечувалася общиною через наявність садів та скотобійні, що належали кагалу. Це вирізняло євреїв серед інших етнічних сусідів. Весь цей комплекс був підґрунтям для формування єврейської етнічної самосвідомості та самоідентифікації євреїв. Проте для збереження цього складного механізму необхідна наявність економічного потенціалу тієї чи іншої етнічної групи. Адже на прикладі спільноти євреїв м. Рашкова можна простежити негативну динаміку етнічної ідентичності після послаблення економічної діяльності євреїв у містечку. В даному випадку під негативною динамікою національної ідентичності розуміється втрата традиції мовної комунікації рідною мовою, наявність змішаних шлюбів, закриття освітніх закладів і, як наслідок, занепад самоврядування, тобто кагалу, та повна його відсутність з часом, що і відбулося у Рашкові.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Губогло М. Н., Санін Г. А., Волкова А. З. История Приднестровской Молдавской Республики. Тераполь; РИОЛГУ, 2000.

Электронная еврейская энциклопедия. URL: <https://eleven.co.il/judaism/sabbath-and-holidays/13973/>.

Зборовскі М., Э. Герцог. Жизнь с народом: культура штетла. 1952.

Кривенко А.В., Бурла М.П. География Каменского района ПМР Тирасполь, 2009.

Лукин В., Соколова, А., Хаймович Б. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель Подолия. СПб., 1998.

Московские Ведомости: 1817 года, No 70-104, Выпуски 70-104. URL: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/32602-moskovskie-vedomosti-m-1756-1917-ezhednevno>

Памятная книжка Подольской губернии на 1885 г Адрес-календарь и стат. – справ. сведения, 1885. URL: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_DIGIT_96271/

Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. СПб. 1897 – 1905

Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И.А. Ефрона, С.-Пб., 1890. С. 1907

Респонденти:

Мосендз Акулина Алексеевна, 1929 г.р., с. Рашков. URL: <https://oralhistory.md/rus/articles/mosendz-akulina-alekseevna-1929-g-r-s-rashkov>.

Славейская Юлия Емильяновна, 1926 г.р., с. Рашков. URL: https://collections.ushmm.org/oh_findingaids/RG-50.572.0072_trsr_ru.pdf

REFERENCES

Elektronnaia evreiskaia entsyklopedyia. URL: <https://eleven.co.il/judaism/sabbath-and-holidays/13973/>

Entsyklopedycheskyi slovar F.A. Brokhauza y Y.A. Efrona (1890 – 1907). [Encyclopedic Dictionary]. S.-Pb. [in Russian]

Hubohlo, M.N., Sany, H.A., Volkova A.Z. (2000) Istoriya Prydnestrovskoi Moldavskoi Respublky. [History of the Pridnestrovian Moldavian Republic. Teraspol; RYOLHU]. [in Moldova].

Kryvenko, A.V., Burla M.P. (2009) Neohrafiya Kamenskoho raiona PMR. [Geography of the Kamensky region of the PMR] Tyraspol. [in Moldova]

Lukyn, V., Sokolova, A., Khaimovych B. (1998) 100 evreiskykh mestecek Ukrainy. Ystorycheskyi putevodytel Podolyia. [100 Jewish settlements in Ukraine. Historical guide of Podolia] SPb. [in Russian]

Moskovskye Vedomosty: 1817 hoda. No 70-104. Vupusky 70-104. URL: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/32602-moskovskie-vedomosti-m-1756-1917-ezhednevno>

Pamiatnaia knyzhka Podolskoi hubernyy na 1885 h Adres-kalendar y stat.-sprav. svedeniya. [Commemorative book of the Podolsk province for 1885 Address-calendar and stat.-ref. intelligence]. URL: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_DIGIT_96271/

Pervaia Vseobshchaia perepys naseleniya Rossyiskoi ymperyy. SPb., 1897 – 1905.

Zborovski M., E. Hertsoh (1952). Zhyzn s narodom: kultura shtetla. [Living with the people: shtetl culture]. [in Russian]

Respondety:

Mosendz Akulyina Alekseevna, 1929 h.r., s. Rashkov [Elektronnyi resurs] - Rezhym dostupu do resursu: <https://oralhistory.md/rus/articles/mosendz-akulina-alekseevna-1929-g-r-s-rashkov>. 10.12.2020

Slaveiskaia Yulyia Emelianovna, 1926 h.r. s. Rashkov [Elektronnyi resurs] - Rezhym dostupu do resursu: https://collections.ushmm.org/oh_findingaids/RG-50.572.0072_trsr_ru.pdf 05.11.2020

АНОТАЦІЯ

Вивчення механізмів збереження етнічної ідентичності є актуальним і в наш час для будь-якого етносу, адже сучасні розвинені цифрові технології дають можливість створювати комунікативні зв'язки між носіями різних культур, не перетинаючи державні кодони. Тим самим створюють підґрунтя для трансформаційних процесів, що ставлять під загрозу збереження етнічної ідентичності. Євреї чи не найдосвідченіший етнос у питанні збереження та посилення національної самосвідомості. Через виявлення так званих маркерів національної виразності євреїв ми маємо можливість простежити динаміку національної свідомості. Компоненти, що формують та підтримують етнічну ідентичність євреїв простежуються в різних джерелах, в тому числі і в спогадах, яких все більше з'являються в інтернет ресурсах. Нашу увагу привернуло інтерв'ю з Славейскою Юлією Омелянівною 1925 року народження та Мосендз Акуліною Олексіївною 1929 року народження, які народилися, вирости в місті Рашків, Республіка Молдова. Їх спогади про період Другої світової війни дають можливість проаналізувати процеси пов'язані з метаморфозами які відбувалися у єврейській ідентичності. Аналіз тексту спогадів, свідчить про культурні впливи сусідства євреїв з українцями і молдованами – це підтверджує використання респондентками під час розмови досить великої кількості українських слів, які опосередковано засвідчують наявність асиміляційного процесу, шлюбів з представниками інших релігій і національностей (росіянами, молдаванами, українцями), (Броня Самоїловна ..... була видана за російського). Дані епізоди зі спогадів демонструють нам деякі особливості динаміки єврейської ідентичності на вузько локальному прикладі одного з придністровських містечок Рашків в період 1941–1944 років.

Ключові слова: євреї, етнічна ідентичність, м. Рашків, єврейське містечко, асиміляційні процеси, штетл.

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-12
УДК 81-116.3

NEW AGE EUROPEAN DIPLOMACY FORMS AND METHODS

ФОРМИ ТА МЕТОДИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ ДОБИ НОВОГО ЧАСУ

Ганна Озернюк

кандидат юридичних наук, доцент
E-mail: ozernuk@ukr.net
ORCID: 0000-0001-5030-6356
Державний університет «Одеська
політехніка»

Ganna Ozerniuk

PhD in Law, Associate professor,
E-mail: ozernuk@ukr.net
ORCID: 0000-0001-5030-6356
State University «Odessa Polytechnica»

Тетяна Моїсеєва

кандидат історичних наук, доцент
E-mail: m.tatyana.n.33@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7129-6046
Державний університет «Одеська
політехніка»

Tetiana Moiseieva

PhD of Historical Science, Associate professor
E-mail: m.tatyana.n.33@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7129-6046
State University «Odessa Polytechnica»

ABSTRACT

Based on the analysis of historical events, the article examines the dynamics of changes in the forms and methods of diplomacy of the New Age. The historical preconditions for the emergence of new forms of diplomacy, its legalization and institutionalization are analyzed. Based on the study of modern world events, examples of forms and methods of diplomacy of the beginning of the XXI century are given: public, economic, cultural, informational, network, regional, ideological, climatic and other types of diplomacy. Particular attention is paid to the consequences of the introduction of the systems of international relations for the diplomatic service of Westphalia and Vienna, the origins of the formation of the system of diplomatic embassies of the Middle Ages and their further development, secret diplomacy and more. Based on the study of transformation processes in Europe in the period under study, specific historical events that had a direct impact on the formation of forms of diplomacy and the foundations of diplomatic law, protocol and etiquette are presented. It is argued that the diplomatic trends of the New Age period were the emergence of a new form of diplomacy – economic, departure from marriage diplomacy and the transition from bilateral relations to a new form of communication at the level of international organizations. The development of economic diplomacy was facilitated by the ideology of the possibility of resolving military conflicts by economic means, by establishing foreign economic relations. In addition to classical diplomacy, ideology and religion continue to play an important role in the development of diplomatic tools and forms of diplomacy, being independent diplomatic tools. New geographical discoveries and colonization stimulate world trade, encourage the search for new forms of communication and communication. The emergence of new opportunities for the dissemination of information - printing presses, led to the intensification of the dissemination of information and encourages a new rethinking of the methods of diplomacy of this period.

Key words: forms of diplomacy, methods of diplomacy, Europe, New Age.

Постановка проблеми. Зміни в структурі міжнародних відносин на початку XXI століття призвели до появи нових форм та методів дипломатичної діяльності, першочерговими каталізаторами яких стали глобалізаційний процес, розмивання державних кордонів, діджиталізація, розуміння необхідності переосмислення існуючої

системи міжнародних відносин. Поступово з'являються нові форми дипломатії та ведення переговорів, що напряду залежать від тактики зовнішньої політики сучасних держав та трансформаційних світових процесів, пошуку нових методів впливу та комунікації. Вивчення історичного досвіду в контексті розуміння передумов виникнення сьогоднішніх форм та методів дипломатії набуває все більшої актуальності й привертає увагу, як вчених, так і практиків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії проблемам історії дипломатії доби Нового часу приділяють увагу Железко А. М., Мостова Д. Ю., Палагусинець Р.В., Пик С. М, Попов В.І., Репецький В.М., Костюк Д. А., Шаров О. М. та ін. Нажаль, комплексні праці з обраної проблематики майже відсутні, а більшість авторів вивчають історію дипломатичної служби за принципом історизму чи інституційним підходом.

Метою статті є дослідити форми та методи дипломатії в Європі доби Нового часу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Науковці трактують поняття «дипломатія» як організаційно-політичний інструмент з імплементації зовнішньополітичного курсу держави, яка містить комплекс прийомів та методів задля успішної реалізації зовнішньополітичних цілей, тобто являється певним механізмом побудови міжнародних відносин між суверенними державами, яка базується на взаємному обміні дипломатичними представниками, котрі втілюють національну самобутність своєї держави (Попов, 2000). За Оксфордським словником англійської мови, дипломатія – це здійснення міжнародних відносин шляхом переговорів, метод, за допомогою якого ці відносини регулюються і ведуться послами та посланниками, робота чи мистецтво дипломата (Oxford English Dictionary, 1991). Отже, вказує Д. Мостова, «розуміємо дипломатію як офіційну діяльність глав держав чи уповноважених представництв з метою реалізації цілей і завдань зовнішньої політики держави» (Мостова, 2020).

«Історія дипломатії демонструє різноманітні інструменти організації відносин між державами: засади та установи, які їх регулюють, методи налагодження міждержавних відносин й укладання союзів між ними. В такому широкому розумінні дипломатія та її історія є близькою до всієї історії міжнародних відносин. Однак їй притаманний й власний зміст: вивчення процесу розвитку форм, засобів та установ міжнародних відносин, таких як посольства, переговори, міжнародні конференції, дослідження міжнародних правових засад дипломатичної діяльності. Важливою її складовою є висвітлення розвитку норм дипломатичного протоколу та загальних вимог до специфічної документації» (Фліссак, 2013).

Сьгодні «існують наступні форми реалізації дипломатії: дипломатичні заходи, безпосередній контакт, дипломатичне листування: (заяви, листи, ноти, меморандуми, декларації та інше), представництво держави за кордоном на постійній основі, тобто діяльність посольств, місій та консульств, підготовка й укладення міжнародних договорів та угод з різних питань міжнародного співробітництва, безпосередня участь представників країни в діяльності міжнародних організацій та установ, висвітлення у пресі позиції держави та уряду, Міністерства закордонних справ з приводу подій міжнародного життя, публікація офіційних міжнародних актів та документів, які підтверджують відповідні зобов'язання» (Палагусинець).

З вказаного, сучасні науковці, виокремлюють публічну, економічну, культурну, інформаційну, мережеву, регіональну, ідеологічну, кліматичну та інші види дипломатії.

Формування форм та методів дипломатичної діяльності бере свій початок ще з Стародавніх часів. З часом «відбуваються докорінні зміни від грубого застосування сили і нехтування основних норм міжнародного права, нерівноправних відносин між державами та ін. до принципу мирного і партнерського співробітництва, до поваги суверенітету держав, відмови від застосування сили, до вирішення міжнародних спорів виключно мирними засобами» (Репецький, 2010).

В такому контексті неможливо не погодитися із точкою зору В. Ціватого, що «кожному історичному типу класового суспільства відповідає свій тип держави і права, і відповідно – своя модель дипломатії» (Ціватий, 2017).

Сучасні вчені пропонують різні підходи щодо періодизації історії дипломатії але самим розповсюдженим є поділ на наступні періоди: дипломатія давнього світу; дипломатія Вестфальської системи міжнародних відносин; дипломатія Віденської системи міжнародних відносин; після Першої світової війни; дипломатія Другої світової війни та холодної війни; дипломатія після розпаду СРСР.

Таким чином, міжнародний порядок доби Нового часу пережив дві системи, за принципами яких розвивалась дипломатія та будувались міжнародні відносини – Вестфальську та Венську.

Основними принципами Вестфальської системи, яка була запроваджена в результаті тридцятилітньої війни в Європі (1618-1648 рр.) та підписання Вестфальського миру, стали принципи національного суверенітету, домінування національних інтересів, розмежування зовнішньої та внутрішньої політики, рівність суверенних країн, рівність католиків та протестантів, запровадження принципу «чия земля – того й віра». Початок розбудови «балансу сил» на території Європи також пов'язують саме із підписанням Вестфальського миру.

Як результат Наполеонівської війни була запроваджена Віденська система міжнародних відносин (1814-1815 рр.), яка виявилась досить стійкою та проіснувала майже сто років. Священний союз Росії, Пруссії й Австрії, який був укладений 14 вересня 1815 р., передбачав збереження феодального устрою в країнах-учасницях при підтримці однієї країни іншою. Основним принципом стало встановлення системи міжнародних відносин, яка спиралася на великі держави, а саме – Великобританію, Францію, Пруссію, Росію, Австрію, підтримання «балансу сил» шляхом ведення переговорів на конференціях, з'їздах, конгресах. Становлення системи «великих держав» в Європі, географічні відкриття та наступна колонізація стали фактичним підґрунтям не тільки формування нової системи міжнародних відносин, а й сучасної системи дипломатії.

Саме зміни в системі міжнародних відносин та нова ідеологія врегулювання міждержавних конфліктів та внутрішньонаціонального устрою держав й стали основою запровадження нових форм та методів дипломатії в Європі, а становлення гуманізму й політичної культури вплинули на формування нового європейського світогляду.

«Особливості міжнародних відносин, зовнішньої політики та дипломатії ранньомодерної Європи визначалися тим, що це був вузловий багатofакторний часовий проміжок періоду генези капіталістичного устрою в межах феодальної формації» (Ціватий, 2017).

Безумовно, що дипломатія та протокол попередньої доби, Середньовіччя, вже мали свій вироблений інструментарій й певну інституалізацію. Візантійські традиції, які ґрунтувались на дипломатичному досвіді Римської імперії, безпосередньо вплинули на формування її методів та форм.

Зовнішньополітична діяльність держав полягала в укладенні договорів, як правило, по врегулюванню військових конфліктів, збереженні нейтралітету чи наданні військової допомоги. Також існували посади дипломатів й були вироблені правила та етикет їх поведінки.

Католицька церква в Західній Європі та православна в Східній теж мали питому вагу на міжнародні відносини й дипломатію того періоду. Великий вплив на зовнішню та внутрішню політику європейських держав мав Ватикан, який відіграв роль договірної гаранту та узгоджував шлюбні відносини монархів чим допомагав чи перешкоджав формуванню бажаної системи міжнародних відносин в Європі.

Релігійна дипломатія володіла й іншими вагомими важелями: відлучення від церкви, звільнення від присяги, інтердикти, хрестові походи тощо. О. Бігняк зазначає, що

«величезну роль в дипломатії цього етапу відіграє Святий Престол та особа Папи Римського, який володіє широкими можливостями для початку воєн та врегулюванні конфліктів у християнському світі. Саме широкі можливості дають ґрунт для всебічного розвитку дипломатичних практик у Святому Престолі» (Історія дипломатії, 2021).

Новим методом внутрішніх та зовнішніх відносин стає преса. Поява нового засобу розповсюдження інформації – друкарського станку, інтенсифікує розповсюдження інформації та спонукає по новому переосмислити методи дипломатії вказаного періоду.

Також, як вказує В. Репецький, «в епоху Середньовіччя в дипломатичному праві з'являється і видозмінюється ціла низка інститутів. Серед них необхідно виділити інститут представників Папи Римського, змінюється церемоніал прийому і проводів послів, зароджується інститут надання письмової грамоти-довіри та розширюються інститут послів і рангів дипломатичних представників» (Репецький, 2010).

Основними тенденціями становлення дипломатії в Європі в Новий період стають запровадження постійної дипломатії на міжнародному рівні, остаточна інституалізація органів дипломатичних служб, закріплення міжнародно-правових норм щодо дипломатів на міжнародному рівні, запровадження практики багатосторонньої, колективної дипломатії, переорієнтація від шлюбної дипломатії до вирішення завдань національних інтересів шляхом формування наднаціональних структур й підписання багатосторонніх міжнародних угод.

Окрім класичної дипломатії, ідеологія й релігія продовжують грати важливу роль в розвитку дипломатичного інструментарію та форм дипломатії, уявляючи собою самостійні дипломатичні інструменти, а нові географічні відкриття та колонізація стимулюють світову торгівлю й, як слідство, появу економічної дипломатії.

Так, зазначає В. Репецький, «після укладення Вестфальського миру, який закріпив систему європейської політичної рівноваги, інститут постійних дипломатичних представництв на рівні посольств остаточно утверджується. Паралельно формується поняття про «дипломатичний корпус» як про єдине ціле, що включає в себе сукупність глав дипломатичних представництв різних держав, що знаходяться при дворі монарха, куди вони були направлені» (Репецький, 2010).

А. Желєзко зазначає, що «на Віденському конгресі було вирішено замінити звичайні писаними нормами права. Були кодифіковані норми посольського права щодо статусу та рангів послів (посли, легати або нунції; посланики; повірені у справах), звичаїв, їх прийняття в країні перебування, дипломатичного протоколу та церемоніалу, гарантій додержання принципу дипломатичної недоторканості та ін.» (Желєзко).

Таким чином дипломатія поступово набувала своє легітимації та змінювали свій інструментарій.

Період Нового часу характеризується появою нового виду дипломатії – економічної. Вказане пов'язане із колонізацією та виникненням чисельних міжнародних економічних зв'язків, що підлягали врегулюванню на міждержавному рівні. З XIII століття обов'язки щодо економічних питань покладались на консулів та послів. Поступово, із розширенням економічних зв'язків та необхідністю представлення інтересів на дипломатичному рівні, розумінням можливості уникнення конфліктів економічним договірним шляхом, була впроваджена спеціальна дипломатична посада – економічний аташе.

З цього приводу О. Шаров зазначає «дипломатів, спеціально визначених для обслуговування економічних потреб своїх держав, – комерційних аташе – почали призначати лише наприкінці XIX ст., і до початку Першої світової війни важливість економічної дипломатії ще підлягала сумніву» (Шаров, 2019).

Незмінною дипломатичною формою у період Нового часу залишається таємна дипломатія, предметом домовленостей були відносини поміж правлячими сім'ями. «Цей вид дипломатії був надзвичайно поширений до кінця Першої світової війни, і його

фактичний занепад був спричинений закінченням світової війни та розпадом чотирьох імперій – Німецької, Австро-Угорської, Російської та Османської» (Пик, 2016).

Висновки. Пошук інструментів захисту національних інтересів та побутова стратегія зовнішньої комунікації завжди привертала увагу як економічних так й геополітичних гравців міжнародної арени. Дипломатія, як прояв зовнішньополітичних стратегій держави, історично пройшла не одну трансформацію. З розвитком системи міжнародних відносин, з'являються її нові інструменти, форми та методи. Період Нового часу приніс легітимацію дипломатів, всіх дипломатичних представників були урівняно в своїх правах, посольства інституціолізовані. З уходом від двосторонніх відносин та переходом до епохи міжнародних організацій, з'явилась багатостороння дипломатія у формах з'їздів та конгресів. Розширення географічних меж міждержавного спілкування призвело до виникнення економічної дипломатії. Також відбувся відхід від шлюбної та релігійної дипломатії.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Железко А.М. Історико-правові аспекти зародження та формування норм дипломатичного протоколу в системі міжнародних відносин. *International scientific journal «Internauka». Series: «Juridical Sciences»*. URL: <http://www.inter-nauka.com/magazine/law/>

Історія дипломатії : навч.-метод. посібник / за ред. О. В. Бігняка. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 116 с.

Мостова Д.Ю. Різновиди публічної дипломатії в публічному управлінні. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2020. № 1 (69). С. 18-23.

Палагусинець Р. В. Роль дипломатичної служби в формуванні ефективного державного управління зовнішньою політикою держави. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2020/40.pdf

Пик С. М., Костюк Д. А. Види таємної дипломатії та особливості їхнього функціонування у міжнародних відносинах. *Вісник Донецького національного університету. Сер.: Політичні науки*. 2016. № 1. С. 48-53.

Попов В. І. Сучасна дипломатія: теорія і практика : [курс лекцій, прочитаних у 1991 – 1998 рр. в Дипломатичній академії МЗС РФ]. Москва : Наукова книга, 2000. Ч. 1. 678 с.

Репецький В.М. Становлення та розвиток права зовнішніх зносин. *Альманах міжнародного права*. 2010. Вип. 2. С. 223-229.

Фліссак К.А. Економічна дипломатія. Навч. Посібник. Тернопіль: «Новий колір», 2013. 440 с.

Ціватий В.Г. Європейська модель дипломатії та національні особливості дипломатичних служб Іспанії, Італії та Франції доби раннього Нового часу (XVI-XVII століття). *Проблеми всесвітньої історії*. 2017. №2 (4). С. 66-79.

Шаров О.М. Економічна дипломатія: основи, проблеми та перспективи : монографія. Київ : НІСД, 2019. 560 с.

Oxford English Dictionary / by John Simpson and Edmund Weiner. the 2nd edition, reprinted (with corrections). Clarendon Press, 1991. 20 ty volumes. 9. William Hybl. Narratives and Strategic Communications in Foreign Policy. URL: <https://www.rand.org/events/2011/11/29.html>

REFERENCES

Flissak K.A. (2013). Ekonomichna dyplomatiia. Navch. Posibnyk. Ternopil: «Novyi kolir». 440 p. [in Ukrainian].

Istoriia dyplomatii : navch.-metod. posibnyk (2021). Za red. O. V. Bihniaka. Odesa : Vydavnychiy dim «Helvetyka». 116 p. [in Ukrainian].

Mostova D. Yu. (2020). Riznovydy publichnoi dyplomatii v publichnomu upravlinni. Derzhava ta rehiony. Serii: Derzhavne upravlinnia. № 1 (69). P. 18-23. [in Ukrainian].

Oxford English Dictionary (1991). By John Simpson and Edmund Weiner. The 2nd edition, reprinted (with corrections). Clarendon Press. 20 ty volumes. 9. William Hybl. Narratives and Strategic Communications in Foreign Policy. [in English]. URL: <https://www.rand.org/events/2011/11/29.html>

Palahusynets R. V. Rol dyplomatychnoi sluzhby v formuvanni efektyvnoho derzhavnoho upravlinnia zovnishnoi politykoiu derzhavy. Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok. [in Ukrainian]. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2020/40.pdf

Popov V. I. (2000). Suchasna dyplomatiia: teoriia i praktyka : [kurs lektsii, prochytanykh u 1991 – 1998 rr. v Dyplomatychnii akademii MZS RF]. Moskva : Naukova knyha. Ch. 1. 678 p. [in Ukrainian].

Pyk S. M, Kostiuk D. A. (2016). Vydy taiemnoi dyplomatii ta osoblyvosti yikhnoho funktsionuvannia u mizhnarodnykh vidnosynakh. Visnyk Donetskooho natsionalnoho universytetu. Ser.: Politychni nauky. № 1. P. 48-53. [in Ukrainian].

Repetskyi V.M. (2010). Stanovlennia ta rozvytok prava zovnishnykh znosyn. Almanakh mizhnarodnoho prava. Vyp. 2. P. 223-229. [in Ukrainian].

Sharov O. M. (2019). Ekonomichna dyplomatiia: osnovy, problemy ta perspektyvy : monohrafiia. Kyiv : NISD. 560 p. [in Ukrainian].

Tsivatyi V. H. (2017). Yevropeiska model dyplomatii ta natsionalni osoblyvosti dyplomatychnykh sluzhb Ispanii, Italii ta Frantsii doby rannoho Novoho chasu (XVI-XVII stolittia). Problemy vsesvitnoi istorii. №2(4). P. 66-79. [in Ukrainian].

Zheliezko A. M. Istoryko-pravovi aspekty zarozhennia ta formuvannia norm dyplomatychnoho protokolu v systemi mizhnarodnykh vidnosyn. International scientific journal «Internauka». Series: «Juridical Sciences». [in Ukrainian]. URL: <http://www.inter-nauka.com/magazine/law/>

АНОТАЦІЯ

На основі аналізу історичних подій в статті досліджено динаміку змін форм та методів дипломатії доби Нового часу. Проаналізовано історичні передумови виникнення нових форм дипломатії, її легалізації та інституалізації. На основі дослідження сучасних світових подій наводяться приклади форм та методів дипломатії початку XXI століття: публічна, економічна, культурна, інформаційна, мережева, регіональна, ідеологічна, кліматична та інші види дипломатії. Особлива увага приділена наслідкам впровадження для дипломатичної служби Вестфальської та Віденської систем міжнародних відносин, витоків формування системи дипломатичних посольств періоду Середньовіччя та їх подальшого розвитку, таємній дипломатії тощо. На основі вивчення трансформаційних процесів в Європі в період, що вивчається, наводяться конкретні історичні події, що мали безпосередній вплив на становлення форм дипломатії та основ дипломатичного права, протоколу та етикету. Обстоюється думка, що дипломатичними трендами періоду доби Нового Часу стали виникнення нової форми дипломатії – економічної, відходу від шлюбної дипломатії та переходу від двосторонніх відносин до нової форми спілкування на рівні міжнародних організацій. Розвитку економічної дипломатія сприяла ідеологія щодо можливості врегулювання військових конфліктів економічними методами, шляхом встановлення зовнішньоекономічних зв'язків. Окрім класичної дипломатії, ідеологія й релігія продовжують грати важливу роль в розвитку дипломатичного інструментарію та форм дипломатії, уявляючи собою самостійні дипломатичні інструменти. Нові географічні відкриття та колонізація стимулюють світову торгівлю, спонукають до пошуків нових форм комунікації та спілкування. Поява нових можливостей розповсюдження інформації – друкарських станків, призвели до інтенсифікації розповсюдження інформації та спонукає по новому переосмислити методи дипломатії вказаного періоду.

Ключові слова: форми дипломатії методи дипломатії, Європа, Новий час.

ЛОКАЛЬНА ІСТОРІЯ

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-13
УДК 94(477+478)«1944/1954»:(043.5)

ETHNIC IDENTITY OF THE BULGARIAN POPULATION OF THE SOUTH OF MOLDAVIAN SOVIET SOCIALISTIC REPUBLIC (MSSR) AND IZMAIL REGION OF THE UKRAINIAN SOVIET SOCIALISTIC REPUBLIC (USSR) POST-WAR PERIOD 1944-1954 YEARS

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ БОЛГАРСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ МРСР ТА ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД 1944 – 1954 РР.

Iryna Tatarko

кандидат історичних наук, доцент
E-mail: tatarkoirina01011979@ukr.net
ORCID:0000-0001-9381-5193
Дунайський інститут Національного
Університету «Одеська морська академія»,
Україна

Iryna Tatarko

PhD of Historical Science, Associate Professor
E-mail: tatarkoirina01011979@ukr.net
ORCID:0000-0001-9381-5193
Danube Institute of the National University
«Odessa Maritime Academy», Ukraine

ABSTRACT

The article considers the peculiarities of the development and preservation of the ethnic identity of the Bulgarian population of the south of the MSSR and Izmail region of the USSR post-war period 1944-1954 years. The urgency of the research is proved, first of all, by the lack of knowledge of this question, insufficient number of documents available for scientific community. The topicality of this investigation is caused by the attempt to analyze the achievements of the Bulgarian Diaspora on the way to preserving its ethnic identity separately from other nationalities. The author points to the positive changes in the national, cultural and educational development of the Bulgarian Diaspora in the post-war period. The specific features of the education of the Bulgarian population during the Soviet era and the role of education in preserving the ethno social identity, the development of the national consciousness of the Bulgarians are revealed. The author states that the Bulgarian language remained in wide use only at home in the post-war period. The learning process was held on Russian. However, this contributed to the fact that the Bulgarian youth became competitive in entrance exams, and eventually they were able to work and occupy various positions in Ukraine, Moldova and also abroad. The article also analyzes the state policy in relation to the ethnic minorities. The important consequence of the state education policy became the formation of a new Bulgarian educational intelligentsia, which could not but affected the ethno cultural development and preservation of the ethnic identity of the Bulgarian population of the region. The government contributed to the creation of a number of Bulgarian art groups, they were formed on the state

account and initiative. In addition to the organization, the financing of the art collectives was also performed by the government. The professional music schools and their branches were also opened in the regions with the Bulgarian population. Further, the author specifies the achievements of the Bulgarian population in the field of culture. The participation of the Bulgarians in the social and cultural life of the Izmail region and the south of the MSSR is researched. The author claims that it was the cultural sphere where the national identity of the Bulgarian ethnic group of Ukraine and Moldova was preserved. The role and place of amateur folk art in preserving the language, folklore and ethnographic heritage of the Bulgarian people in consolidation with the Bulgarian ethnic group, as well as renewing and strengthening the social and cultural connections of the Bulgarian Diaspora with Bulgaria are also revealed. However, numerous direct contacts were established only in the post-Stalin period. It was considered that the Bulgarian people were not indifferent to the national culture and its development. In disregard the ideological, political, ethnic turmoil that apprehended the Bulgarian population of southwestern Ukraine and the south of Moldova in the post-war period, they preserved the inherent peculiarities in language, culture, ritualism and religion. It should be noted that national identity, originality and uniqueness are better preserved in the spiritual sphere than in the economic field. Thus, the article of I.I. Tatarko provides important inputs to the study of the most urgent problems and issues of historiography in Eastern Europe – the post-war period and the policy of the Soviet Union towards ethnic minorities.

Key words: *the Bulgarian population, the Bulgarian Diaspora, national identity, MSSR, USSR, sovietization, cultural revolution, intelligentsia.*

Постановка проблеми. Питання збереження етнічної ідентичності та національної самобутності завжди було й залишається надзвичайно актуальним. Особливо актуальним воно є по відношенню до болгарського населення, яке проживає за межами своєї Батьківщини. Історія болгарської діаспори стала невід'ємною складовою частиною етнонаціонального минулого України та Молдови. Але тривалий час складнощі розвитку національних меншин залишалися поза полем досліджень. Це стосується радянського періоду, коли тривалий час певні сторінки історії невинуватно замовчувалися, не були достатньо висвітлені або подавалися, унаслідок ідеологічної заангажованості у сфальсифікованому вигляді. Історичний шлях болгарської діаспори Ізмаїльської області УРСР та півдня МРСР не розглядався окремо від інших національностей СРСР.

Тяжкі політичні перипетії в історії цього народу і районах, де воно компактно проживало, постійна національна політика різноманітних органів влади, що вела до втрати національних цінностей та орієнтирів, відсутність глибокого етнічного укорінення в Пруто-Дністровському межиріччі привели до втрати багатьох рис національної самобутності та духовної культури болгарського населення.

Необхідність проведення подібного дослідження обґрунтована, в першу чергу, слабкою вивченістю проблематики, недостатнім уведенням у науковий обіг джерел та спробою проаналізувати здобутки болгарської діаспори на шляху до збереження своєї етнічної ідентичності окремо від інших національностей.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз досліджень і публікацій свідчить, що з 1992 р. розпочався новий етап дослідження болгарського населення МРСР і УРСР, пов'язаний із розпадом СРСР. Він характеризується радикальною зміною історичної проблематики. Ознаки нових підходів зовнішньо проявилися у тому, що друга половина 40 – початок 50-х рр. ХХ ст. у новітній українській і молдавській історіографії стали розглядатись як складова часу тоталітарної доби.

Значним досягненням сучасного етапу історіографії стало стрімке поширення історичної регіоналістики та краєзнавства. У кінці ХХ ст. з'явилися роботи провідних

істориків Ізмаїльщини О.М. Лебеденка і А.К. Тичини, які фактично започаткували подунавознавство як науковий напрям регіональних досліджень.

У новітній історіографії повоєнна історія болгарського населення Молдови і Ізмаїльської області УРСР також присутня в узагальнюючих та краєзнавчих роботах І.Ф. Грека, М.М. Червенкова, С.З. Новакова, М.М. Гургурова, Д.І. Мисержі, Д. Дімова, А. Малешкової, М. Куртєва, І. Думініки.

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей національного й освітньо-культурного розвитку болгарського населення півдня МРСР та Ізмаїльської області УРСР у повоєнних умовах 1944 – 1954 рр. та аналізі здобутків болгарської діаспори на шляху до збереження своєї етнічної ідентичності окремо від інших національностей.

Виклад основного матеріалу. Розвиток болгарської діаспори в УРСР та МРСР суттєво не відрізнявся. По відношенню до національних меншин керівництво обох радянських республік не мало самостійної політичної лінії. Суспільна русифікація, радянська тоталітарна система, призвели до значних втрат у процесі функціонування рідної мови – «будівельного матеріалу» національної культури серед болгарського населення. Болгарська мова залишилася у широкому вжитку тільки в побуті, що значно обмежувало сферу її поширення та застосування. Прилучення до надбань науки теж відбувалося через російську мову, що згубно впливало на розвиток болгарського населення, збіднювало духовний світ, сковувало, обмежувало самосвідомість.

Проте, були і позитивні зрушення у національному, культурному та освітньому розвитку болгарського населення Ізмаїльської області УРСР та південних районів МРСР повоєнного часу. Взятий радянською владою курс на соціалістичні перетворення передбачав, зокрема, здійснення культурної революції і творення в її ході нової соціалістичної за формою та національної за характером культури. Культурна революція передбачала ліквідацію неграмотності, введення обов'язкової загальної початкової освіти, створення значного прошарку соціалістичної інтелігенції, становлення та розвиток радянської науки, літератури і мистецтва, перемогу соціалістичної ідеології. Реалізація перелічених пунктів сприяла появі болгарської радянської інтелігенції та підтримці народної національної культури.

Відбудова радянської освітньої системи та закладів освіти в Південно-Західних районах України та на Півдні Молдови розпочалася відразу після закінчення бойових дій. Нагальною проблемою стала необхідність ліквідації неграмотності та малограмотності населення. Так, у липні 1945 р. Рада народних комісарів МРСР та Центральний комітет комуністичної партії Молдавії прийняли спеціальну постанову «Про ліквідацію неграмотності та малограмотності серед трудящих Молдавської РСР». В документі окремим пунктом зазначалося, що навчання неграмотних та малограмотних повинно проводитися рідною мовою у спеціально організованих школах (Культура, 1984: 160). Однак чи поширювалось це на болгар, в постанові не вказувалось. Проте, вже в одному з наступних пунктів сформувано прохання до наркомпросів РРФСР та УРСР виділити певну кількість букварів для дорослих російською й українською мовами. Цією ж постановою створювались умови для швидкого розвитку процесів поширення російської мови в МРСР шляхом спеціального навчання російській мові малограмотних допризовників, які не володіли цією мовою (Культура, 1984: 161-162).

В школах де навчалось болгарське населення УРСР навчання проводили, в основному, російською мовою, в МРСР – російською, або молдавською. Причому така політика проводилась незалежно від національного складу учнів. Наприклад, в с. Кірсове (МРСР) у початковій школі № 2 навчалось 129 болгар, 122 гагаузи, 2 росіянина та 2 українці. В семирічці того ж села нараховувалось 173 болгарина, 167 гагаузів, 1 росіянин. У початковій школі №2 с. Тараклія (МРСР) із 164 учнів 162 болгарина, а в Тараклійській семирічній сільській школі №1 з 420 учнів болгар налічувалось 334 особи. У Кайраклійській семирічній сільській школі №1 з 346 учнів – болгар 340, в Твардицькій

початковій школі №3 усі 160 учнів були болгарами, в Твардицькій початковій школі №4 усі 207 учнів були болгарської національності, в початковій школі №16 с. Нова Валя-Пержа болгарами були також усі 190 учнів. Незалежно від того, чи була школа моноетнічною чи поліетнічною, навчання проводилося російською мовою (АСПОМ Ф. Р.-29. Оп. 1. Спр. 149: 170, 176, 178, 343, 344, 348). Влада вважала, що необхідності відкривати болгарські школи не існувало. Це мотивувалося тим, що більшість болгарського населення нібито бажала вивчити російську мову та відмінністю місцевої болгарської мови від літературної болгарської мови (ДАОО Ф. Р.-4980. Оп. 2. Спр. 1066: 129-130).

З іншого боку, завдяки державній політиці та рішучим діям з боку влади щодо дотримання законів про освіту, в болгарських селах після війни вдалося більш-менш налагодити здійснення всеобучу. Влада незалежно від національного складу населення виділяла кошти, одяг, взуття, продукти харчування, хоча їх не завжди вистачало для освітянських потреб (НАРМ Ф. Р.-2991. Оп. 4. Спр. 22: 6). Так, у 1947 р. в придунайській землі було асигновано понад 60 млн. карбованців, це вдвічі більше, ніж у 1945 р., в 1948 р. – вже 97,5 млн. карбованців, що складало 45% загального бюджету області. Найбіднішим групам населення, незалежно від національного складу, виділялася велика кількість продуктів харчування, одягу, взуття. Також завозили шкільне обладнання, учбові посібники (Бачинський, 1984: 135). Ця допомога була дуже доцільною саме в голодні роки і дозволила багатьом закінчити в подальшому семирічні школи. Так, перший випуск Димитрівської семирічної школи Татарбунарського району відбувся в 1950 р., коли школу закінчили 11 випускників. Багато з них продовжили навчання в професійних училищах, в середніх спеціальних та вищих навчальних закладах, потім повернулися у село і працювали кваліфікованими спеціалістами: Ілля Іванович Аргіров (бухгалтер), Андрій Захарович Димов (монтажник машин), Дмитро Іванович Мисержи (агроном), Микола Георгійович Чабан (працівник торгівлі), Дмитро Прокопович Русев (ревізор), Ілля Ілліч Узун (механік машин), Дмитро Панасович Узун (тракторист високого класу), Наталя Самарська (вчителька), Лариса Олександрівна Ченкова (агроном), Марія Михайлівна Златова (бухгалтер) (Мисержи, 2004: 119). В 1950 – 1951 навчальному році Болградську середню школу закінчили 26 випускників. В 1951 – 1952 навчальному році їх налічувалося вже 50 осіб (Травушкін, 1963: 172). Перший випуск семирічної школи с. Валя-Пержа Чадир-Лунгського району (МРСР) відбувся в 1951 р., що стало для села великою подією, бо до 1949 р. у ньому була тільки початкова школа (Дімов, 1999: 45).

Хоча навчання проводилося російською мовою, учням не заборонялося спілкуватися рідною мовою. Але завдяки тому, що навчання відбувалося російською мовою, болгарська молодь стала конкурентноспроможною на вступних іспитах, вступала до середніх та вищих навчальних закладів, а в подальшому змогла працювати та обіймати різноманітні посади не тільки в Україні та Молдові, а й за їх межами. До того ж, у школах поступово зростала кількість вчителів-болгар, що не могло не позначитися на етнокультурному розвитку та збереженні етнічної ідентичності болгарського населення краю.

Важливим наслідком державної політики стало поступове, зі значними перервами та складнощами, формування нової болгарської освітянської інтелігенції. Іноді це пояснюється вимогами тогочасної освітньої системи про необхідність забезпечення учбового процесу стовідсотковим вчительським складом. Так, у довідці Ізмаїльського обласного комітету комуністичної партії (більшовиків) України про підготовку шкіл області до 1944 – 1945 навчальному році зазначалося: «виходячи з кількості шкіл і загальної кількості учнів, потрібно 2544 вчителів, 27 вересня 1944 р. маємо 950 чоловік» (ДАОО Ф. Р.4980. Оп. 1. Спр. 15: 45-46).

Існуюча в СРСР освітня система давала можливість представникам болгарського населення регіону долучитися до кола інтелігенції, хоча переважно сільської, шляхом отримання вищої або середньої спеціальної освіти. В подібні учбові заклади молодь із

села або направляли, або, що рідше, вона потрапляла туди сама. Подібна політика торкнулася й болгар вже у перші повоєнні роки. Наприклад, у 1947 – 1948 навчальному році в Білгород-Дністровському педагогічному училищі навчалося 137 студентів, з них 16 були представниками болгарської національності (ДАОО Ф. Р.-4980. Оп. 1. Спр. 698: 81).

Проте, при вступі до вищих учбових закладів перевага віддавалася представникам корінної національності. 27 липня 1945 р. раднарком МРСР та бюро центрального комітету компартії Молдавії прийняли постанову «Про організацію робітничих факультетів при вузах Молдавської РСР» (Культура, 1984: 162-163). У відповідності з нею в республіці відкривались факультети з трирічним терміном навчання, на які зараховувалися особи, що мали освіту в обсязі початкової школи, «головним чином із числа корінної національності». Робилось це для того, щоб, як вказувалось у документі, «забезпечити набір молоді основної національності у вищі навчальні заклади республіки». Формальною підставою для таких дій радянська влада вважала двадцятидворічний період бояро-румунського панування та трирічний період фашистської окупації Молдавії, коли діти трудящих не могли отримати середню освіту.

Тож не дивно, що у Молдавському державному педагогічному інституті в 1944 – 1945 навчальному році ні серед студентів, ні тим більш, серед викладачів не було болгар. Унаслідок більш високого попереднього освітнього рівня переважали росіяни, а вже потім за ними чисельно були представлені молдавани, євреї, українці (Культура, 1984: 177).

Таким чином, постанова від 27 липня 1945 р. обмежувала можливість для дітей трудівників болгарського походження отримати вищу освіту. Тобто, для болгар МРСР здобутки культурної революції прийшли із запізненням, порівняно із болгарами Ізмаїльської області УРСР, коли були скасовані певні обмеження на доступ до вищої освіти представникам інших національностей Молдови, крім корінної.

Хоча статистика чисельності інтелігенції повоєнних років за національним складом відсутня, наявні матеріали дозволяють зробити певні підрахунки стосовно сільської болгарської інтелігенції. У 1953 р. в Ізмаїльській області налічувалось 272 вчителів болгарського походження (ДАОО Ф. Р.-4980. Оп. 2. Спр. 1066: 130 – 131). Нараховувалася ще невелика кількість творчих працівників, журналістів районних газет, що друкувалися болгарською мовою, студентів. Крім того, до числа сільської інтелігенції вчені відносили лікарів, голів колгоспів, агрономів, зоотехніків, інженерів, бригадирів, бібліотекарів, клубних працівників тощо. Зважаючи на те, що частина осіб, які обіймали ці посади в той час, не були болгарами та враховуючи кількість болгарських сіл, можна додати ще 200 – 250 осіб. Відтак, припускаємо, що чисельність болгарської сільської інтелігенції в 1953 р. в Ізмаїльській області сягала 500 – 550 осіб.

Виходячи із пропорційного співвідношення болгарського населення в Ізмаїльській області та в південних районах МРСР як із 5-ти до 3-х, на молдавських землях згодом нараховувалось 300 – 330 представників болгарської сільської інтелігенції. У підсумку чисельність болгарської національної інтелігенції в 1953 р. на землях Пруто-Дністровського межиріччя складала приблизно 800 – 900 осіб, або 0,5% від загальної чисельності болгарського населення регіону.

Проте, надаючи можливість болгарам отримати вищу освіту, влада, із одного боку, виривала кращих з них із етнічного болгарського середовища, але, з іншого боку, відкривала дорогу до особистого злету. Нові спеціалісти – болгарини за походженням – розподілялися в інші національні райони та села. Багато талановитих молодих болгар залишилося на постійну роботу в українських, молдавських та російських селах, а також в індустріальних і культурних центрах не тільки Молдови й України, але й в інших республіках СРСР. Це висококваліфіковані керівники підприємств і колгоспів, установ, інженерно-технічний персонал, діячі науки і культури. Наприклад, міністрами МРСР стали М. Узун з с. Паркан і М. Тузлов з с. Кірсове, директором агропромислового об'єднання в м. Кагул став С. Костянтинов з с. Городне (Дихан, 2002: 167). Високі

партійні та радянські посади обіймав М. Пінті, виходець з с. Городне – працював у м. Комрат та м. Кагул, а потім тривалий час в апараті Ради міністрів МРСР (Шабашов, 2003: 118). Тільки з цього села вийшло 5 докторів наук та понад 10 кандидатів наук: І. Кожухар – пов'язав свою діяльність з інститутом прикладної фізики АНМ, де і захистив кандидатську та докторську дисертації, став відомим фізиком Молдови, І. Костянтинів – відомий вчений-грунтознавець Молдови, доктор біологічних наук, професор, П. Недов – біолог, доктор біологічних наук; І. Кожухар – доктор фізико-математичних наук, М. Червенков – доктор історичних наук.

Значний внесок у розвиток культури болгарської діаспори зробив ще один виходець з с. Городне – Степан Стоянов. Отримавши музичну освіту, працював викладачем, а потім директором музичного училища імені Ш. Нягу в Кишиневі. За роки викладання виховав цілу плеяду музикантів-теоретиків, захистив кандидатську дисертацію про філософські аспекти творчості угорського композитора І. Бартока. Став ініціатором та організатором створення музичного училища в с. Твардиця (Молдова) з метою підготовки спеціалістів з болгарської музики (Червенков, 2000: 164-165).

Багато вчених дали інші болгарські села: біологи, доктори біологічних наук – П. Кіскін (с. Ново-Іванівка), І. Буюклі (с. Червоноармійське); фізики та математики: член-кореспондент АНМ В. Арнаутов (м. Болград), доктор фізико-математичних наук П. Хаджі (с. Каланчак), архітектори М. Узун (с. Паркан) та В. Стоянов (с. Ново-Іванівка), історики І. Мещерюк (м. Болград) і К. Поглубко (с. Ново-Іванівка) (Грек, 1993: 228-229). Село Благоеве дало цілу плеяду вчених: професора, доктора історичних наук М. Діхана, лікаря, професора М. Стоянова, кандидата економічних наук В. Доброва (Діхан, 2002: 167-168).

Одним з найобдарованіших вчених повоєнного періоду був С. Ільєв, доктор філологічних наук, професор, народився в с. Благоеве. З цього ж села походить заслужений діяч мистецтва України М. Тодоров, який брав активну участь у республіканських, всесоюзних виставках, та за кордоном (Америка, Болгарія, Італія, Куба та ін.). Був членом Союзу художників СРСР і України. Багато його робіт знаходяться в музеях України, Росії, Канади, Японії, Франції, Болгарії. Їх односелець, художник І. Пуленко, що працював як художник-постановник фільмів Одеської кіностудії, брав участь у створенні 24-х фільмів (Діхан, 2002: 167-168).

Зазвичай болгарська інтелігенція мала гуманітарну освіту: історики, філологи, журналісти, літератори, музиканти, художники, юристи, робітники освіти та культури. Нова хвиля болгарської інтелігенції проявила себе і в літературі. Відразу після війни частина болгар, наляканих репресіями та звинуваченнями у націоналізмі, припинили писати рідною мовою і друкуватися. Молодь почала писати рідною мовою, але їх твори стали відомими лише в кінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. з публікацій на сторінках районних газет і періодичних видань. Перша збірка віршів болгарською мовою вийшла в м. Кишиневі тільки у 1967 р. під назвою «Моя южна равнина». Її автор П. Бурлак-Волканов народився в с. Острівне (Баба). Пізніше виходили його збірки віршів: «Вярност» (1973), «Далечни извори» (1976). Поезія цього автора насичена глибокими лірико-філософськими роздумами про минуле та сучасне бессарабських болгар. У 1976 р. видана перша збірка віршів Н. Стоянова «Здравейте». Поет народився в с. Ново-Іванівка. Його творчість втілює в собі тонкий ліризм та образність (Грек, 1993: 257, 246-247).

Збереженню національної болгарської культури з середини 40-х і до середини 50-х рр. ХХ ст. сприяв розвиток самодіяльної народної творчості в СРСР загалом, і в болгарських селах конкретно. Курс на формування та розвиток у контексті культурної революції нового мистецтва давав поштовх для підтримки народного мистецтва як підґрунтя радянського мистецтва. Влада здійснила достатньо масштабне створення великої кількості самодіяльних народних національних колективів. Будувалися клуби та будинки культури: в с. Задунаївка – на 700 місць, в с. Виноградівка – на 700 місць, в с. Ново-Іванівка – на 350 місць тощо (МПА Ф. Р.-1999. Оп. 1. Спр. 38: 16). На їх будову

влада виділяла великі кошти: на будову Тарутинського районного будинку культури – 80 000 тис. крб., на будову Суворовського будинку культури – 100 000 тис. крб. (МПА Ф. Р.-1004. Оп. 1. Спр. 1346: 22).

Клуби стали осередком масово-політичної та культурно-просвітницької роботи на селі. Вони забезпечувалися максимальною кількістю газет, журналів, політичною літературою. Слід зазначити, що в районах із болгарським населенням друкувалися газети болгарською мовою. Це газета «Ленинский путь», що почала видаватись з 1944 року як орган Болградського райкому КП України та районної ради депутатів трудящих Ізмаїльської області (Ленинский, 1944-1953). У 1948 – 1954 рр. паралельно видавалася болгарською мовою. Практично в тому ж форматі, зокрема, й паралельно болгарською мовою, виходила в 1945 – 1960 роках газета «Социалистическое знамя» – орган Тарутинського райкому КП України та районної ради депутатів трудящих Ізмаїльської області (Социалистическое 1952-1954). У повоєнний час, коли існував Суворовський район, виходила болгарською мовою газета «Сталинец» – орган Суворовського райкому КП України та районної ради депутатів трудящих Ізмаїльської області (Сталинец, 1945-1954).

У клубах постійно проводилась широка лекційна робота, спрямована на формування колективних та індивідуальних уявлень щодо радянського способу життя, віри у необхідність підпорядкування свого власного життя суспільним інтересам, ідеологічного виправдання дій радянської влади тощо. Теми характерних, типових лекцій, які проводилися в клубах, наочно можуть бути представлені на прикладі тематики лекцій, що читалися в Ново-Іванівському районі: «Ленін та Сталін – вожді й організатори Радянської держави»; «Як отримати високий врожай; переваги колгоспного господарства перед одноосібним»; «Своєчасне виконання плану державних поставок – перша заповідь радянського селянства»; «СРСР за встановлення тривалого миру та міжнародної безпеки» (МПА Ф. Р.-747. Оп. 1. Спр. 12: 1-4).

Не менш важливою з точки зору соціалістичної ідеології стала широкомасштабна антирелігійна діяльність. Клуби та бібліотеки в селах відразу активізували роботу щодо введення апробованих вже в інших регіонах СРСР нових обрядів: весілля, реєстрації народжених, похорону без священників тощо. Ці обряди здійснювали в клубах святково, по-новому. Суттєво зменшилася кількість випадків вінчання, хрестин та виконання церковного поховального обряду.

У 1952 р. церкви взагалі були зняті з обліку в селах Каланчак і Лощинівка Болградського району, Виноградне та Вільне Ново-Іванівського району. Церковні будівлі використовувалися для збереження зерна та інших матеріальних цінностей, окремі були розібрані на будівельний матеріал (Верховцева, Дізанова, 2011: 320). Такий стан з культовими спорудами зумовлений був не тільки офіційним ставленням до церкви, але й тим, що в повоєнний період радянська влада не дбала про їхній стан: церковні споруди руйнувалися, культове майно розтягувалося, священнослужителів не вистачало.

Антирелігійна пропаганда на селі в її практичній реалізації призводила до того, що виконання болгарських традиційних обрядів максимально звузилося, спостерігалися помітні деформації у родинній, календарній обрядовості, яка вважається найбільш стійкою та поширеною в житті болгарського населення. Це все разом виливалося у втрату багатьох рис національної самобутності та духовної культури болгарської діаспори.

Ще однією важливою складовою діяльності клубів було те, що вони виступили структуроутворюючим осередком відродження у нових формах народного мистецтва. Партійні, профспілкові та комсомольські організації у відповідності до рішень партії та уряду, за планами партійних і державних програм створювали або сприяли створенню широкої мережі колективів художньої самодіяльності. Прикладом цього є робота клубу с. Кайраклія Тараклійського району (Димитов, 1954: №7).

Саме із функціонуванням клубів пов'язане виникнення великої кількості хороших, танцювальних, драматичних, політичних гуртків, етнографічних та вокально-інструментальних ансамблів, бібліотек. Так, наприклад, до Ново-Іванівського району входило 13-ть населених пунктів. Жителі району – переважно болгари – 11 сіл, гагаузи – 2 села. В 1947 р. на території району існували: один районний клуб, одна районна бібліотека, один відділ культурно-просвітницької роботи, 12 сільських клубів, три сільських бібліотеки. В районі працювали наступні гуртки: хорові – 10 (67 чоловік), драматичні – 9 (109 чоловік), фізкультурні – 5 (53 чоловіка), танцювальні – 7 (42 чоловіка), політичні – 3 (28 чоловік) (МПА Ф. Р.-747. Оп. 1. Спр. 12: 19). Усього нараховувалося в 1947 р. 34 гуртки, до складу яких входило 299 чоловік.

У 1949 р. тільки в клубі с. Делени цього ж району працювало 15 гуртків: 1 драматичний (12 чоловік), 2 хороших (27 чоловік), 3 танцювальних (16 чоловік), 4 – з вивчення біографії Й.В. Сталіна (22 чоловіка), 5 – з вивчення уставу ВЛКСМ (21 чоловік). Цього ж року кращими сільськими клубами в Ізмаїльській області визнано: клуб с. Делени Ново-Іванівського району (зав. тов. Свинар), клуб с. Червоноармійське Болградського району (зав. тов. Іванов), клуб с. Холмське Арцизького району (зав. тов. Черба) (ДАОО Ф. Р.-4980. Оп. 2. Спр. 147: 9-10).

Влада не тільки сприяла появі великої кількості нових художніх колективів, а й утворювала їх сама. Так, постановою Ізмаїльського обласного виконавчого комітету депутатів трудящих ще у 1946 р. на базі хору с. Суворове та танцювального ансамблю с. Селі-Огли Арцизького району було утворено болгаро-молдавський ансамбль пісні та танцю. Окрім організації, позитивним внеском влади у розвиток ансамблю стало його фінансування. Згідно з державною постановою керівником було призначено попереднього керівника хору с. Суворове «товариша Морозова із заробітною платою (оклад) в розмірі 600 карбованців на місяць і звільненням від інших обов'язків; затверджено кошторис доходів та витрат на утримання ансамблю в сумі 123 300 карбованців на рік; обласному торговому відділу наказано виділити фонди на пошиття відповідних національних костюмів» (МПА Ф. Р.-452. Оп. 1. Спр. 4: 1 – 23, 23зв.).

У вересні 1947 р. рішенням Ізмаїльського виконкому організовано болгарський ансамбль пісні та танцю. Для його організації виділено 40 000 крб. (МПА Ф. Р.-491. Оп. 1. Спр. 8: 23 – 24). У 1951 р. з метою задоволення естетичних потреб багатонаціональної Ізмаїльської області було створено «Придунайський ансамбль пісні та танцю» у складі 58 чоловік. На підготовчі роботи по утворенню ансамблю влада асигнувала 164,8 тис. крб. Це був професійний колектив, до якого входили найкращі представники художньої самодіяльності області, випускники консерваторій, музичних училищ і запрошені спеціалісти-професіонали (МПА Ф. Р.-470. Оп. 1. Спр. 22: 28, 29). Репертуар ансамблю здебільшого повинен був «відобразити перебудову в Ізмаїльській області за роки Радянської влади, велику силу радянського патріотизму, сталінську дружбу народів та боротьбу за мир». Влада вважала, що організація такого ансамблю сприятиме зростанню зацікавленості до радянської музичної культури, та стане «великим внеском у справу комуністичного виховання трудящих».

Тому в репертуарному плані Ізмаїльської обласної державної філармонії на травень місяць 1949 р. серед свят української пісні та музики, концертів присвячених «Російській народній пісні» значилося і проведення «Свята болгарської та молдавської пісні та танцю» (МПА Ф. Р.-426. Оп. 1. Спр. 19: 5).

Широку популярність мали хорові та етнографічні ансамблі художньої самодіяльності сіл Городне, Зоря, Кам'янка, Червоноармійське, Благоеве, Нові Трояни (УРСР), Кірсове, Твардиця (МРСР). Вони стали гордістю і славою своїх односельців (Грек, Червенков, 1993: 244-245). Так, у 1946 р. хоровий гурток Суворовського будинку культури посів перше місце в обласному огляді колективів художньої самодіяльності, де брали участь понад 260 колективів (В братской, 1972: 38). У будинку культури с.

Кам'янка працювало 7 гуртків художньої самодіяльності. Серед них – драматичний, хоровий, танцювальний, музичний тощо. Особливою популярністю у молоді користувався танцювальний ансамбль – тричі лауреат республіканських і обласних конкурсів.

Про ставлення народу до своєї культури яскраво свідчать слова мешканця села Кам'янка Дмитра Плачкова: «... люблю все наше, болгарське. Люблю співати болгарські пісні, потанцювати під болгарську музику. Без них не можу. Мабуть, тому багато років я брав участь у художній самодіяльності села, де співали болгарські пісні» (Митев, 1996: 277-278).

У становленні художньої самодіяльності в с. Городне велика роль належала О.Є. Шапошникову, приїжджому самодіяльному поету й композитору, художнику й скульптору. Двадцять років він віддавав свої знання та вміння справі культурного розвитку болгарського села. У 1962 р. самодіяльному ансамблю села було присвоєно звання «народний ансамбль». Великою любов'ю користувалися виконавиця болгарських народних пісень Ольга Буюклі та виконавець інструментальної музики Василь Стойнов. Художній колектив села неодноразово одержував перемоги на районних, обласних, республіканських оглядах (Шабашов, 2003: 118).

Великою популярністю і любов'ю у Комратському районі (МРСР) користувався танцювальний колектив «Лале» с. Кірсове. У 1974 р. ансамблю присвоєно високе звання «народний». З села вийшли заслужені артисти МРСР – М. Сулак та І. Басе (Стойнов, Стойков, 1996: 116).

У художній самодіяльності брали участь люди різного віку. Це сприяло передачі національно-культурних надбань народу від дорослого покоління підростаючому, відіграло велику роль у вихованні молоді. Основу репертуарів ансамблів складала багата оригінальна фольклорна та етнографічна спадщина болгарського народу. Пісні, які виконувалися ансамблями, були за своїм характером обрядовими, історичними, родинно-побутовими тощо. Наприклад, у виконанні Суворовського ансамблю пісні та танцю звучали такі популярні болгарські пісні: «Куга ту бях ми малки», «Реших да са ужена», «Гайда», «Кугато беши война», «Любов за Отчизна та», «Тръгнала Янка през гурь зелена», «Пасал Стоян ми шилинца» (МПА Ф. Р.-452. Оп. 1. Спр. 56: 41).

На народній пісенній основі розвивалася болгарська музика. На концертах своє мистецтво демонстрували баяністи, акордеоністи, багато виконавців грали на гайді, каманчі, кавалі, свирці, кларнеті – народних болгарських інструментах. Так, добрими музикантами славилося с. Зоря Саратського району: Олексій Колев і Сава Іванов – були найкращими кларнетистами, на кавалі добре грали брати Дмитрієви, на гайді – Георгій Сулаков, гармоністами були Федір Пенакі і Сава Тропанець. Був у селі родинний музикальний ансамбль Кічевих, члени якого грали на різних музичних інструментах (Камчик, 2003: 178-180). Музикантами славилося також с. Благоєве: І. Стоянов, М. Станков, С. Дучев, В. Тодоров – згодом концертмейстер Молдавського симфонічного оркестру. У самодіяльних концертах с. Городне Болградського району своє мистецтво демонстрували 300 баяністів та акордеоністів. Народна філармонія села неодноразово була лауреатом обласних та республіканських оглядів народної самодіяльності (История, 1978: 452).

Болгарські колективи брали участь у районних, обласних, республіканських оглядах, олімпіадах, виставках образотворчого та прикладного мистецтва, де неодноразово одержували перемоги. Перший обласний огляд художньої самодіяльності в Ізмаїльській області відбувся ще під час Вітчизняної війни 26 січня 1945 р. Серед трьох колективів, що зайняли І місце, був Суворовський ансамбль пісні й танцю, який отримав нагороду – премію в 1000 крб. Серед колективів, які зайняли третє місце, були танцювальний колектив с. Камчик (с. Зоря) Саратського району та духовий оркестр Ново-Іванівського району. Вони були нагороджені премією в 500 крб., а керівники цих колективів отримали премію в 200 крб. (ДАОО Ф. Р.-4980. Оп. 1. Спр. 214: 67-69).

У 1951 р. в Ізмаїльській області проходив районний та місцевий огляд художньої самодіяльності, в якому брали участь колективи з районів, де найбільш компактно проживало болгарське населення. Так, усього із Болградського району прибуло 295 чоловік, із яких 195 осіб були болгарами, з Ново-Іванівського району – 518 чоловік (325 болгар), з Арцизького району – 282 чоловіка (60 болгар), з Тарутинського району – 257 чоловік (34 болгар), з Суворовського району – 122 чоловіка (23 болгар). Тобто, всього учасників нараховувалося 1474 особи, з яких 637 були болгарами (майже 44%). У 1952 р. проходив черговий огляд художньої самодіяльності, де брали участь ці ж самі колективи з болгарських сіл, національний склад залишився майже в тій самій кількості (МПА Ф. Р.-452. Оп. 1. Спр. 70: 6). З 15 по 18 листопада 1953 р. в Ізмаїльській області проводилося обласний огляд художньої самодіяльності. У ньому брали участь 101 колектив та 129 виконавців з загальною кількістю 973 особи, з яких 124 були болгарської національності. Під час огляду танцювальний колектив с. Рівне Бородинського району виконав болгарський танець «Болгаряска» (МПА Ф. Р.-452. Оп. 1. Спр. 30: 28, 37).

Поряд з національними болгарськими піснями, виконувалися перекладені болгарською мовою російські пісні, які мали ідеологічну спрямованість. Так, на республіканській олімпіаді в м. Київ у 1950 р., Суворовським ансамблем пісні та танцю виконані наступні ідейно виважені пісні: «Песен за велики Сталин», «Песен за Сталинска Конституція», «Да живеј башта наш Сталин», колгоспні частівки про заможне життя колгоспників Суворовського району (МПА Ф. Р.-452. Оп. 1. Спр. 4: 41).

Колективи художньої самодіяльності виступали не тільки на олімпіадах, районних і обласних оглядах. Вони регулярно виїжджали з концертними програмами на колгоспні поля. Так, наприклад, у 1953 р. колектив художньої самодіяльності Тараклійського районного будинку культури дав виїзні концерти в колгоспах ім. Косовського, ім. Димитрова, ім. Калініна, ім. Леніна тощо (За комунізм, 1953: №26).

У 1952 р. в Ізмаїльській області проходила виставка образотворчого та прикладного мистецтва. З 115 учасників болгарське населення краю представляли 9 осіб, які запропонували глядачам такі роботи, як ажурне вишивання, тканини, ковдри, мережевоплетіння. Так, з Арцизького району у виставці брали участь М.Х. Терзі та І.С. Тодорова з с. Виноградівка, з с. Холмське – А.С.Тодорова (ДАОО Ф. Р.-4980. Оп. 1. Спр. 868: 67, 75, 79).

Для вдосконалення народного мистецтва, влада дозволяла відкривати професійні музичні школи та їх філії в Болграді, смт.Тараклія, селах Червоноармійське, Твардиця, Кам'янка, Городне. Вони, як і народні традиції, сприяли розвитку музичної майстерності та збільшенню кількості виконавців на різних інструментах. Ще й зараз пам'ятають талановитих народних музикантів Федора Стоянова та Івана Каїша (Ленинський, 1961: № 63).

Самодіяльна народна творчість мала велике значення для розвитку зв'язків болгарської діаспори з прабатьківщиною. Неодноразово колективи брали участь у фестивалях і оглядах в Болгарії. Мешканці с. Благоеве у своєму Будинку культури щорічно святкували з народом Болгарії 9 вересня – День звільнення – національне свято болгарського народу. Проте широкі прямі контакти налагодилися в післясталінські часи. Так, за запрошенням комітету болгаро-радянської дружби м.Варна 6 вересня 1961 р. до НРБ виїхала делегація з м. Одеса та м. Болград для святкування Дня визволення. До складу делегації входили робітники підприємств, вчені, спортсмени, учасники художньої самодіяльності.

Отже, значна роль в ідеологічному перевихованні населення в повоєнний період відводилася клубам та будинкам культури. Але в цьому були позитивні риси. Ряд традицій пристосовувався до нових умов. Влада будувала клуби, сприяла створенню великої кількості самодіяльних народних колективів, фінансувала їх. Проте русифікація краю тривала, хоч і не набувала жорстких форм. До репертуарів художньої самодіяльності

входили номери болгарської народної творчості, створювалися болгарські ансамблі. Виконавцям ансамблів не заборонялося вдягати національні болгарські костюми. Це сприяло підтриманню духовних зв'язків з прабатьківщиною та збереженню національної болгарської культури.

Самодіяльна народна творчість з кінця 40-х і середини 50-х рр. ХХ ст. стала носієм і пропагандистом болгарської народної культури. Її розвиток був тісно пов'язаний з життям народу, вона стала невід'ємною частиною його духовного життя. Самодіяльна народна творчість відіграла велику роль у відновленні та зміцненні громадських і культурних зв'язків болгарської діаспори з прабатьківщиною, в розвитку і збереженні фольклорної й етнографічної спадщини народу, сприяла популяризації не тільки болгарської культури, а й мови, також виконувала функцію єднання, стала акумулюючою ланкою, яка об'єднувала болгарський етнос. Велика кількість створених хорових, духових і танцювальних колективів, тематика їх репертуарів свідчать, що народу не була байдужа національна культура та її розвиток.

Поява в самобутній етнокulturі болгар нової масової соціальної групи – болгарської інтелігенції, теж позитивно вплинула на розвиток та збереження етнічної ідентичності. Вона доклала всіх зусиль до збереження культури болгар півдня України та Молдови. Болгарська інтелігенція зберегла притаманну їй етнічну специфіку, оригінальність і неповторність. Доказом цього є досягнення в сфері науки, мистецтва, літератури, музики, архітектури тощо.

Висновки. Всупереч ідеологічним, політичним, етнічним негараздам, зазнаних болгарським населенням Південно-Західної частини України та Півдня Молдови у повоєнний період, воно зберегло притаманну йому етнічну специфіку у мові, культурі, обрядовості, віруваннях тощо. При цьому слід зазначити, що національна ідентичність, оригінальність і неповторність краще збереглися у сфері духовного, особистого життя, ніж у сфері господарській. Це було пов'язано з надмірною централізацією та регламентацією всіх сторін сільськогосподарської діяльності болгар УРСР та МРСР.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Архів соціально-політичних організацій Республіки Молдова. Ф. Р.-29. Оп. 1. Спр. 149: 170, 176, 178, 343, 344, 348.

Бачинский А.Д. В семье советской. Социалистическое строительство в Придунайских землях Украинской ССР. Киев: Вища школа, 1984. 171 с.

В братской семье: Документы и материалы о борьбе трудящихся украинских придунайских земель за восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства (1946 – 1953 гг.) / Сост. А.Д. Бачинский, А.П. Белобородова, В.Т. Коломийчук. Одесса: Маяк, 1972. 246 с.

Верховцева І.Г. Українське Подунав'я як історико-культурний регіон. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2009.

Грек И., Червнков Н. Българите от Украина и Молдова: минало и настояще. София: Христо Ботев, 1993. 296 с.

Державний архів Одеської області (далі-ДАОО). Ф. Р-4980. Оп. 1. Спр. 214: 70 арк.

ДАОО Ф. Р-4980. Оп. 1. Спр. 698: 86 арк

ДАОО Ф. Р-4980. Оп. 1. Спр. 868: 165 арк.

ДАОО Ф. Р-4980. Оп. 2. Спр. 1066: 151 арк.

ДАОО Ф. Р-4980. Оп. 2. Спр. 147:191 арк.

ДАОО Ф. Р-4980. Оп. 1. Спр. 15: 75 арк.

Димитров С.И. Заря Молдавии. Орган Тараклийского РК КП(б) Молдови и Тараклийского исполкома совета депутаов тудящихся. 1954. № 56.

Дихан М. Д. 200 години село Благоево. Одеса: Черноморие, 2002. 134 с.

Дімов Д. Валя-Пержа. История на селото. Кишинев, 1999. 312 с.

- За коммунизм. Орган политического отдела Тараклийской МТС. 1951 – 1953.
Златова В.Н., Златов И.В., Георгиев Ф.С. Камчик. Одесса, 2003. 453 с.
- История Молдавии с древнейших времен до наших дней / Ред. Трапезников С.П.
Кишинев: Штиинца, 1982. 496 с.
- Культура Молдавии за годы советской власти. Сб. документов в 4-х тт. Т. 2. Часть первая. Культурное строительство в Советской Молдавии (1940 – 1960). Кишинев: Штиинца, 1984. 162 с.
- Ленинский путь. Орган Болградского районного комитета КП(б)У и Болградского районного Совета депутатов трудящихся Измаильской области. № 44.
- Ленинский путь. Орган Кагульского окружного комитета КП Молдавии и окружного Совета депутатов трудящихся Измаильской области. № 47.
- Мисержи Д.И. Дельжилер Бесарабии. Одесса: Астропринт, 2004. 311 с.
- Митев П. Бесарабските българи за себе си. София, 1996. 346 с.
- Муниципальне підприємство Ізмаїльський архів (далі-МПА). Р.-1004. Оп. 1. Спр. 1346: 22 арк.
- МПА Ф. Р.-1999. Оп. 1. Спр. 38: 16 арк.
- МПА Ф. Р.-452. Оп. 1. Спр. 30: 46 арк.
- МПА Ф. Р.-452. Оп. 1. Спр. 4: 194 арк.
- МПА Ф. Р.-452. Оп. 1. Спр. 56: 44 арк.
- МПА Ф. Р.-452. Оп. 1. Спр. 70: 104 арк.
- МПА Ф. Р.-470. Оп. 1. Спр. 22: 72 арк.
- МПА Ф. Р.-491. Оп. 1. Спр. 8: 56 арк.
- МПА Ф. Р.-747. Оп. 1. Спр. 12: 82 арк.
- МПА Ф. Р.-426. Оп. 1. Спр. 19: 67 арк.
- Національний архів Республіки Молдова. Ф. Р.-2991. Оп. 4. Спр. 22: 66 арк.
- Социалистическое знамя. Орган Тарутинского районного комитета КП(б)У и Тарутинского районного Совета депутатов трудящихся. 1952 – 1954.
- Сталинец. Орган Суворовского районного комитета КП(б)У и Суворовского районного Совета депутатов трудящихся Измаильской области. 1945 – 1954.
- Стойнов Г.С. Кирсово в прошлом и настоящем. Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1990. С. 116.
- Травушкин В. Болград. Одеса, 1963. 172 с.
- Червенков Н. Музькантът и родолюбец Стефан Стоянов. *Родолюбец*. София, 2000. 245 с.
- Шабашов А.В., Червенков Н.Н. Чийшия: очерки истории и этнографии болгарского села Городнее в Бесарабии. Одесса, 2003. 412 с.

REFERENCES

- Arxiv socialno-polituhnuh organizatii Respubliki Moldova. F. R.-29. Op. 1. Spr. 149: 170, 176, 178, 343, 344, 348.
- Bachinskii A.D. (1984). V semie sovetskoj. Socialisticheskoe stroitelstvov Pridynaiskix zemlax Ykrainskoj SSR [In a Soviet family. Socialist construction in the Danube lands of the Ukrainian SSR]. Kiev: Vushaa chkola. 171 p. [in Russian].
- Derjavnui arxiv odeskoj oblasti (DAOO). F. R-4980. Op. 1. Spr. 214: 70 ark.
- DAOO. F. R-4980. Op. 1. Spr. 698:86 ark.
- DAOO. F. R-4980. Op. 1. Spr. 868: 165 ark.
- DAOO. F. R-4980. Op. 2. Spr. 147: 191 ark.
- DAOO. F. R-4980. Op.2. Spr. 1066: 151 ark.
- DAOO. F. 4980 Op. 1. Spr. 15: 75 ark.
- Dimitrov S.I. (1954). Zara Moldavii. Organ Tarakliiskogo RK KP(b) Moldovu I Tarakliiskogo ispolkoma raionogo Soveta deputatov trudachixsa. № 56. [in Bulgarian].

- Dimov D. (1999). Vala-Perja. Istoria na seloto. [Vala-Perja. Village history.]. Kichinev. 312 p. [in Bulgarian].
- Dixan M.D. (2002). 200 godini cello Blagoievo. [200th anniversary of the village of Blagoievo]. Odesa: Hernomorie. 134 p. [in Bulgarian].
- Dykov I.I. (1951). Za komynizm. Organ politicheskogo otdela Tarakiiskoi MTS. № 1953. [in Bulgarian].
- Grek I. Hervenkov N. (1993). Bulgarite ot Ykraina i Moldova: minalo i nastoyche [Bulgarians of Ukraine and Moldova: past and present]. Sofia: Xristo Botev. 296 p. [in Bulgarian].
- Herednihenko A.P. (1978). Istoria gorodov i sil Ykrainckoi SSR. Odesskay oblast [History of cities and villages of the Ukrainian SSR Odessa region]. V 26 t. Kiev: Institut istorii Akademii nayk. 822 p. [in Russian].
- Hervenkov N. (2000). Myzukanat i rodolubec Stefan Stoanov [Musician and patriot Stefan Stoyanov]. Rodolubec. Sofia. 245 p. [in Bulgarian].
- Kultura Moldavii za godu sovetkoi vlasti. (1984) [Culture of moldavia during the years of soviet power]. Sb.dokumentov v 4-x tt. T.2. Hast pervai. Kulturnoe stroitelstvo v Sovetskoj Moldavii (1940 – 1960). [Part one. Cultural construction in Soviet Moldavia (1940 – 1960)]. Kihinev: Htiinica. 430 p. [in Russian].
- Leninskii put. (1950). Organ Bolgradskogo raionogo komiteta KP(b)Y i Bolgradskogo rajnogo Soveta Depytatov trydachixsa Izmailskoi oblasti. № 47. [in Bulgarian].
- Leninskii put. (1961). Organ Kagylskogo raionogo komiteta KP(b) Moldavii i okryjnogo Soveta Depytatov trydachixsa Izmailskoi oblasti. № 44. [in Bulgarian].
- Miserji D.I. (2004). Deljiler Bessarabii. Odessa: Astroprint. 311 p. [in Bulgarian].
- Mitev P. (1996). Besarabskite bulgare za sebesi. Sofia. 346 p. [in Bulgarian].
- Mynicipalne pidpriemstvo Izmailski arxiv (dali-MPIA). F. R-1004. Op. 1. Spr. 1346: 22 ark.
- MPIA. F. R-452. Op. 1. Spr. 30: 46 ark.
- MPIA. F. R-452. Op. 1. Spr. 4:194 ark.
- MPIA. F. R-452. Op. 1. Spr. 56: 44 ark.
- MPIA. F. R-470. Op. 1. Spr. 22: 72 ark.
- MPIA. F. R-491. Op. 1. Spr. 8: 56 ark.
- MPIA. F. R-747. Op. 1. Spr. 12: 82 ark.
- MPIA. F.R- 452. Op. 1. Spr. 70: 104 ark.
- MPIA F. R-1999. Op. 1. Spr. 38: 16 ark.
- MPIA. F.R-426. Op. 1. Spr. 19: 67 ark.
- Nacionalnui arhiv Respubliki Moldova (NARM). F. 2991 (fond Ministerstva prosvechenia MSSR. Ypravlenie chkol). Op. 4. Spr. 22: 66 ark.
- Nedelhev V.S. (1945). Socialistiheskoe znama. (1945). Organ Tarytinskogoraionogo komiteta KP(b)Y I Tarytinskogo raionogo Soveta depytatov trydahixsa Izmailskoi oblasti. № 54. [in Bulgarian].
- Saphev V.S. (1945). Stalinec. (1945). Organ Syvorovskogo raionogo komiteta KP(b)Y i Syvorovskogo raionogo Soveta depytatov trydahixsa Izmailskoi oblasti. № 35. [in Bulgarian].
- Shabashov A.V. (2003). Chuyshuya: ocherki istory i ethnographya bolgarskogo sela Gorodnyeye v Bessarabia. [Chiyishia: essays on the history and ethnography of the Bulgarian village Gorodney in Bessarabia]. Odessa. 412 p. [in Russian].
- Stoinov G.S. (1990). Kirsovo v prohlom i nastoahem. [Kirsovo in the past and present]. Kihinev: Karta Moldovenaske. 116 p. [in Russian].
- Trapeznikov S.P. (1982). Istoria Moldavii s drevneihix vremen do nahix dnei. [Kirsovo in the past and present]. Kihinev: Htiinica. 496 p. [in Russian].
- Travuchkin V. (1963). Bolgrad [Bolgrad]. Odessa. 102 p. [in Russian].

V bratskoj semie: Dokumentu I materiali o boribe trudachisa ukrainski pridynaiskix zemel za vostanovlenie i dalneichee razvitie narodnogo hozajstva (1946 – 1953 gg.). (1972). [In a fraternal family: Documents and materials on the struggle of the workers of the Ukrainian Danube lands for the restoration and further development of the national economy (1946 – 1953)]. / Sost. Bahinski A.D., Beloborodova A.P., Kolomichyk V.T.. Odessa: Maik. 246 p. [in Russian].

Verhovceva I.G. (2009). Ukrayins'ke Podunav'ya yak istoriko-kul'turnyy rehion. [Ukrainian Danube as a historical and cultural region]. *Gyrjiivski hutanna*. Herkasu. 321 p. [in Russian].

Zlatova V.N. (2003). Kamhik. Stranicu istorii. [Kamchik. Pages of history]. / Kol. avt.: Zlatova V.N., Zlatov I.V., Georgiev F.S. i dr. Odessa. 370 p. [in Russian].

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено особливості розвитку та збереження болгарським населенням півдня МРСР та Ізмаїльської області УРСР етнічної ідентичності в повоєнних умовах 1944 – 1954 рр. Актуальність роботи обґрунтована насамперед слабкою вивченістю проблематики, недостатнім уведенням у науковий обіг джерел, а також спробою проаналізувати досягнення болгарської діаспори на шляху до збереження своєї етнічної ідентичності окремо від інших національностей. Автор висвітлює позитивні зрушення у національному, культурному та освітньому розвитку болгарської діаспори у повоєнний період. Розкриває специфіку здобуття освіти болгарським населенням за радянської влади та роль освіти у збереженні етнічної ідентичності, розвитку національної свідомості болгар. Автор зазначає, що болгарська мова в повоєнний період залишилася у широкому вживанні тільки в побуті, навчання здійснювалося російською мовою. Однак це сприяло тому, що болгарська молодь стала конкурентноспроможною на вступних іспитах, а надалі змогла працювати і обіймати різноманітні посади не тільки в Україні та Молдові, а й за їх межами. Крім того, у статті аналізується державна політика щодо етнічних меншин. Важливим наслідком державної політики у сфері освіти стало формування нової болгарської просвітницької інтелігенції, що не могло не вплинути на етнокультурний розвиток і збереження етнічної ідентичності болгарського населення краю. Влада сприяла появі великої кількості болгарських мистецьких колективів, утворювала їх сама. Відкривалися професійні музичні школи та їхні філії у регіонах із болгарським населенням. Зазначається, що окрім організації, позитивним внеском у розвиток колективів було їхнє фінансування. Далі автор конкретизує досягнення болгарського населення в галузі культури. Висвітлює участь болгар у суспільно-культурному житті Ізмаїльщини та півдня МРСР. Стверджує, що саме у сфері культури вдалося зберегти національну самобутність болгарського етносу України та Молдови. Відзначає високу роль самодіяльної народної творчості у збереженні мови, фольклорної та етнографічної спадщини болгарського народу, у консолідації болгарського етносу, а також у поновленні та зміцненні суспільних та культурних зв'язків болгарської діаспори з Болгарією. Зроблено висновок, що болгарському народу не була байдужа національна культура та її розвиток. Попри ідеологічні, політичні, етнічні негаразди, які спіткали болгарське населення Південно-Західної частини України та Півдня Молдови у повоєнний період, воно зберегло властиву йому специфіку в мові, культурі, обрядовості, релігії. При цьому слід зазначити, що національна ідентичність, оригінальність і неповторність краще збереглися у духовній сфері, ніж у сфері господарській. Отже, стаття І.І.Татарко робить важливий внесок у вивчення найактуальніших проблем та питань історіографії Східної Європи – повоєнний період і політика Радянського Союзу по відношенню до етнічних меншин.

Ключові слова: болгарське населення, болгарська діаспора, національна ідентичність, МРСР, УРСР, радянська, культурна революція, інтелігенція.

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-14
УДК 792(477.74)(091) «1945/1953»

**ACTIVITIES OF THE IZMAIL REGIONAL HOUSE OF FOLK ARTS
IN THE POST-WAR PERIOD (1945-1953)**

**ДІЯЛЬНІСТЬ ІЗМАЇЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО БУДИНКУ НАРОДНОЇ
ТВОРЧОСТІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1953 РР.)**

Vira Tserkovna

кандидат історичних наук, доцент

E-mail: viratserkovna@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3245-1597

Research ID: AAB-8971-2021

Ізмаїльський державний гуманітарний
університет, Україна

Vira Tserkovna

PhD of Historical Science, Associate Professor

E-mail: viratserkovna@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3245-1597

Research ID: AAB-8971-2021

Izmail State University of Humanities,
Ukraine

ABSTRACT

An important condition for creating a holistic and diverse characterization of cultural processes in Ukraine in historical retrospect is the regional approach. Cultural life of the Izmail region' population in the 40-50's of the XX century was concentrated around various cultural and educational institutions and establishments. In the postwar period amateur art became especially widespread, this became an important factor in mobilizing the population to rebuild the destroyed country and the way of propagating official ideology. Methodical and organizational management of amateur artistic activities in the Izmail region was carried out by the Regional House of Folk Arts. The appeal to the problem of amateur art is determined by the fact that it is still virtually unexplored. The analysis of the materials of the Izmail Archive, in particular the fund of the Izmail Regional House of Folk Arts, allow us to state that in the postwar period in the Izmail region, despite complex reconstruction processes, much attention was paid to cultural development. The most popular form of cultural and educational work and folk art was amateur art. The Izmail Regional House of Folk Arts was a methodological and creative center for the development of this form of cultural and artistic life. The article analyzes the various activities of this institution. The author concludes that despite the lack of funds, weak material and technical base, insufficient staffing, methodological problems, excessive ideology and constant control of the Party organizations, the activities of the Izmail Regional House of Folk Arts contributed to the organization of leisure, cultural growth and involvement of the region to the cultural achievements of national and world culture. The prospect of further research is to study the development of various genres of art in the region, highlighting the lives and works of artists of Izmail.

Key words: *Izmail region, cultural development, cultural and artistic life, amateur art, Cultural and educational institutions, Izmail Regional House of Folk Arts.*

Актуальність теми. Регіональний підхід дозволяє визначити специфіку окремих регіонів й поглибити вивчення культурних процесів в Україні. Культурне життя населення Ізмаїльської області у 40-50-х рр. ХХ ст. було зосереджене навколо різних культурно-освітніх установ і закладів. У повоєнний період особливого розповсюдження набула художня самодіяльність, яка стала суттєвим чинником мобілізації населення на відбудову зруйнованої країни й засобом пропаганди офіційної ідеології. Методичне й організаційне керівництво художньою самодіяльністю в Ізмаїльській області здійснював Обласний

Будинок народної творчості (далі ОБНТ). Звернення до проблеми художньої самодіяльності визначається тим, що вона до цього часу практично не розглядалася.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти культурного розвитку України у повоєнний період доволі активно вивчалися українськими науковцями. Динамічно розвивається регіональний науковий пошук історико-культурних процесів. Аналізували діяльність Будинку народної творчості УРСР або певних областей чи стан окремих видів художньої самодіяльності Т. Благова, О. Вільхова, С. Виткалов, Г. Горох, О. Корольчук, О. Шамрай. Деякі напрями культурного життя Ізмаїльської області представлені працями Н. Крюченкової (Крюченкова, 2021), І. Романюк (Романюк, 2004), І. Татарко (Татарко, 2015). Культурно-мистецьке життя Ізмаїльщини у повоєнний період представляє у своїх наукових розвідках В. Церковна (Церковна, 2020, 2021), окремі проблеми розвитку освіти в регіоні у відбудовчий період розглядає у працях Л. Циганенко (Циганенко, 2015, 2017). Проте культурне життя Ізмаїльщини у цей час не має достатнього висвітлення у сучасній історіографії, поза межами досліджень залишається чималий перелік нез'ясованих проблем у культурному процесі регіону.

Метою цієї статті є вивчення діяльності Ізмаїльського Обласного Будинку народної творчості, аналіз основних форм організації його функціонування у повоєнний період як однієї із важливих культурно-освітніх установ регіону.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на активну відбудову народного господарства, поступове повернення громадян УРСР до мирного життя сприяло налагодженню культурно-мистецького життя в регіонах. Для найповнішого охоплення населення культурними заходами й масовою ідейно-політичною роботою з метою пропаганди офіційної ідеології у республіках радянська влада створила розгалужену мережу культурно-освітніх закладів – клубів, будинків культури та самодіяльних театрів, яка була не лише одним із головних чинників піднесення культури, але й дозволяла контролювати всі сфери життя суспільства. Художня самодіяльність стала наймасовішою і найпопулярнішою формою культурно-освітньої роботи й народної творчості. У повоєнний період майже всі підприємства чи заклади освіти мали власний хор, драматичний гурток, оркестр або танцювальний колектив. Станом на 1 січня 1945 р. в УРСР налічувалося 12 200 гуртків художньої самодіяльності й 153900 учасників, а на початок 1947 р. їх уже було 10541 і 129906 учасників та з кожним роком їх чисельність зростала (Жиров, 2009: 16). Ймовірно, що в силу радянської традиції звітувати високими показниками та інших суб'єктивних і об'єктивних чинників, охоплення населення участю у художньому русі могло мати безліч різноманітних приписок, проте факт майже масової участі населення в самодіяльності є явищем незаперечним.

Головним методичним і творчим центром розвитку художньої самодіяльності став Центральний Будинок народної творчості УРСР, якому підпорядковувалися обласні й районні будинки народної творчості, що у своїй діяльності керувалися постановами Комітету у справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР, що забезпечувало чітку систему керівництва художньою самодіяльністю на всіх рівнях. Усього у повоєнний період на території УРСР діяло 25 обласних будинків народної творчості, у штаті яких працювало 84 особи (Благова, 2021: 64).

Ізмаїльський Обласний Будинок народної творчості був утворений згідно з положенням про Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів УРСР затвердженого постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 26 березня 1945 р. №476. Розпочав свою роботу цей заклад у м. Білгород-Дністровський 1944 р., а з січня 1951 р. продовжив працювати у м. Ізмаїл. У своїй діяльності згадана установа підпорядковувалася відділу культурно-освітньої роботи обласного виконкому, який у 1945 р. було реорганізовано в Ізмаїльський обласний відділ культурно-освітньої роботи. Головним завданням ОБНТ було здійснення творчого й методичного керівництва та надання допомоги художній самодіяльності населення області за напрямами: театральне мистецтво, музика, співи,

хореографія, образотворче мистецтво та фольклор. Для реалізації цього завдання Будинок народної творчості мав щорічно укладати й затверджувати плани роботи, здійснювати матеріальну й методичну допомогу в організації художньої самодіяльності, вивчати й популяризувати досвід найкращих колективів, підвищувати ідейний та художній рівні самодіяльності, надавати творчу й методичну допомогу сільським і районним колективам художньої самодіяльності. Основними напрямками діяльності цієї установи були: організація концертів, оглядів, виставок, робота з репертуаром, методична, кадрова, фольклорна робота, співпраця з художниками-аматорами й майстрами прикладного мистецтва (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 23: 1-9).

Штатний розпис ОБНТ передбачав посади директора, бухгалтера, секретаря, завгоспа, прибиральниці, а також бібліотекаря, художнього керівника та методистів театрального, хорового, музичного, хореографічного й фольклорного секторів (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 1: 1).

Важливим напрямом діяльності цієї установи була організація й художньо-методичне керівництво самодіяльними колективами. Так, постановою Ізмаїльського обласного виконавчого комітету депутатів трудящих у 1946 р. було вирішено створити зразково-показовий колектив – ансамбль болгарсько-молдавської пісні й танцю на основі танцювального гурту села Селі-Огли Арцизького району й хору села Суворове. На його утримання виділили 123.300 крб. та окремий фонд для пошиття відповідних національних костюмів. Готуватися до виступів у Києві на святі Дня Перемоги аматорський колектив повинен був в ОБНТ, який мав надавати художню й методичну допомогу (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр.4: 13-14). З кожним роком в області зростала чисельність мистецьких аматорських колективів та їх учасників.

У 1951 р. Будинок народної творчості мав на обліку 894 гуртки художньої творчості, у яких брало участь 11336 осіб, серед них: 238 драмгуртків (4296 учасників); 852 хорові (4296 учасників); 28 хорів народної пісні (427 учасників); 12 гуртів пісні й танцю (222 учасники); 15 духових оркестрів (128 учасників); 60 оркестрів народних інструментів (426 учасників); 189 танцювальних (1893 учасники); 68 агіткультбригад (593 учасники); 32 гуртки інших жанрів (604 учасники) (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 90: 15-16).

Один із напрямів організаційно-методичної роботи ОБНТ полягав у доборі репертуару, вилученні застарілого та розробку ідейного репертуару, репертуарну цензуру в період виступів та контроль за своєчасною звітністю гуртків. У райони області надсилалися, особливо напередодні радянських і партійних свят (день сталінської Конституції, день Перемоги, 1 Травня, річниця революції тощо), списки рекомендованого та забороненого репертуару, вказували на необхідності добору ідейної радянської тематики, вилучення застарілих номерів. Аналіз репертуару самодіяльних колективів і окремих виконавців області свідчить про його надзвичайну заідеологізованість.

Показовий випадок відбувся у 1948 р. з циганським танцем. У всі обласні будинки народної творчості були надіслані копії відповіді Центрального будинку на запит методиста-хореографа Вінницького ОБНТ про включення до репертуару художньої самодіяльності циганського танцю. В документі пояснювалося, що «як будь-який народний танець, циганський міг бути включений у репертуар», проте керівникам художньої самодіяльності варто зважати на наступні обставини: «циганський танець на сцені має дуже віддалений зв'язок з народним танцем, він побудований на рухах сценічного угорського танцю, більшість хореографів погано знають справжній циганський танець» і щоб не було спотворень цього танцю, не доцільно його включати в репертуар (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 27: 31).

Упродовж 1947-1948 рр. Комітет у справах культурно-освітніх установ і Рада міністрів УРСР з метою «усунення недоліків у художній самодіяльності й докорінного поліпшення роботи будинків народної творчості», затвердили низку заходів для посилення репертуарного контролю в самодіяльних мистецьких колективах. Відповідно

до постанови ЦК КП(б)У від 1 жовтня 1946 р. «Про репертуар художньої самодіяльності культосвітніх установ» проводив репертуарну політику Центральний Будинок народної творчості УРСР та надсилав свої методичні рекомендації обласним будинкам народної творчості.

Окрім творів, рекомендованих до виконання на концертах, оглядах і олімпіадах, учасники художньої самодіяльності могли виконувати авторські композиції, проте лише після отримання дозволу й ретельної перевірки. Автори мали прославляти СРСР і радянську Україну, працю робітників та колгоспників, висміювати такі явища, як пиятика, ледарювання. Не поодинокими були випадки відмови Центрального будинку народної творчості, до якого надсилалися твори. Художня самодіяльність, особливо літературні твори, використовувалася для ідеологізації населення, як важіль «вписування історії краю в загальноросійську, й таким чином у загальнорадянську історію» (Дроздов, 2021: 56). Так, у відмові читати поему «Ізмаїл» на олімпіаді зазначалося: «Авторові вдалося намалювати картину підготовки і сам штурм фортеці, намалювати образ талановитого і безстрашного полководця Суворова і його бійців, але не вдалося пов'язати згадані події з теперішнім часом ... і показати народ Ізмаїльщини 1949 р. та його дяку партії Леніна-Сталіна за звільнення від поневолених німецьких загарбників, ... автор нічого не говорить про приєднання Ізмаїльщини в 1940 р. до Союзу РСР» (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 82: 57-58).

Варто зауважити, що у 40-50 х рр. ХХ ст. загальною проблемою для всіх жанрів художньої самодіяльності була потреба у кваліфікованих кадрах. Як правило, аматорськими гуртками керували переважно люди без фахової освіти, які працювали на добровільних засадах, без належного досвіду роботи, особливо у сільській місцевості. Методисти ОБНТ надавали художнім керівникам районних та сільських будинків культури систематичну допомогу: проводили лекторії з питань організації роботи гуртків, вибору репертуару, організували зустрічі артистів театрів з метою безпосереднього практичного сприяння, розсилали інструктивно-методичні листи, пам'ятки для роботи різних гуртків художньої самодіяльності, навчальні програми, оновлені репертуарні збірки, положення про порядок проведення конкурсів та оглядів самодіяльного мистецтва й народної творчості тощо.

Найбільш масовою і доступною формою фахової підготовки керівників усіх жанрів аматорської художньої творчості були короткотермінові та постійнодіючі курси та семінари, які відбувалися згідно із затвердженими Центральним Будинком програмами. Прикладом подібної програми є план підвищення кваліфікації керівників гуртків художньої самодіяльності за 1947 р. Він був розрахований на 300 навчальних годин, а ще 100 годин відводилося на практичну підготовку. На лекції з ідейно-політичних питань у роботі самодіяльності виділялося 20 годин, по 140 годин складали цикли загальних музичних дисциплін і спеціальних дисциплін. Групи курсантів не повинні були перевищувати 24 особи, із кожної групи для практичних занять організовувався музичний колектив (хор, оркестр тощо), заліків і екзаменів програма не передбачала, замість них педагог ставив контрольні запитання та відповідав на запитання слухачів (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 14: 35-38).

Управління культурно-масовою і виховною роботою Міністерства трудових резервів спільно з відділом художньої самодіяльності Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів СРСР запропонували, наприклад, у червні-вересні 1946 р. провести місячні курси й 10-денні семінари для керівників художньої самодіяльності ремісничих і залізничних училищ та шкіл ФЗО з метою надання «практичної і методичної допомоги в організації навчально-виховної роботи, підвищення ідейно-художнього рівня репертуару і якості виконання». На міські, обласні, крайові й республіканські управління трудових резервів покладалося завдання виконання організаційної роботи: добір і запрошення слухачів, розміщення, харчування і побут, фінансування. ОБНТ повинен був

забезпечити проведення навчальних занять, залучати кваліфікованих педагогів, скласти списки методичної літератури й репертуару та календарні навчальні плани, контролювати їх виконання, редагувати лекції-бесіди, конспекти навчальних занять, скласти характеристики слухачів семінарів і курсів. Навчання завершувалося проведенням конференції для обміну досвідом, слухачі отримували довідку, для них організовували колективні відвідування концертів, театрів, виставок, музеїв (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 14: 2-3).

Для керівників червоних кутків, сільських клубів, районних будинків культури ОБНТ проводив короткотермінові семінари. Так, показово, що в програмі одного із таких семінарів, розрахованого на 12 годин, 7 годин виділялося на ідеологічно-пропагандистські теми: «Сталінська Конституція – основний закон радянської держави», «Рішення XI Пленуму ЦК КП(б)У про роботу культурно-освітніх закладів», «Постанова ЦК КП(б)У про репертуар художньої самодіяльності культурно-освітніх закладів», «Міжнародне становище», а 5 годин – на питання, присвячені художній самодіяльності: «Особливості й організація роботи сільських клубів і районних будинків культури», «Організація і робота художньої самодіяльності в клубах і будинках культури», «Обмін досвідом роботи» (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 14: 8).

Методична допомога надавалася також художнім керівникам драматичних, театральних, хореографічних гуртків, оркестрів народних інструментів тощо. Так, у 1952 р. були проведені семінари керівників хорових колективів: 100-годинний в ОБНТ, на якому навчалося 38 осіб, і одно-дводенні семінари в районах, на яких підвищили свою кваліфікацію 1789 осіб. Також Будинок творчості підготував і провів обласний семінар для керівників танцювальних колективів, слухачами якого стали 23 особи (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 90: 19). Наприклад, курс «Театральна справа» обсягом 100 годин для керівників драматичних гуртків містив теми: історія українського, російського і світового театру, основи режисури, вибір репертуару, майстерність актора, художнє слово, устаткування сцени, рецензія, народний театр, грим тощо. В пояснювальній записці до програми наголошувалося, що найважливішим для керівника драматичного гуртка має бути підготовка агітаційних виступів, «живих газет», «п'ятихвилинок» з використанням місцевих матеріалів – «досягнень та недоліків виробництва, контроль виступів партійно-комсомольським керівництвом, пошук певних меж та норм критики» (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 14: 11-18).

Усі навчальні плани та програми семінарів для керівників художньою самодіяльністю на всіх рівнях містили матеріали політичного та агітаційно-пропагандистського характеру, оскільки партійні й радянські органи влади розглядали працівників культурно-освітніх закладів як провідників партійного курсу з метою мобілізації населення на виконання рішень партії та уряду, утвердження комуністичної ідеології, восхвалення радянської влади і партійних лідерів.

Організаційно-методична робота ОБНТ полягала також у проведенні виступів і оглядів агітбригад, конкурсів художньої самодіяльності, районних і обласних олімпіад. Як правило, агітбригади виступали перед сільськими мешканцями, особливо в період польових робіт, напередодні свят. Вони використовували різноманітні форми роботи: показували концерти, випускали бойові листки й настінні газети, фотомонтажі, читали лекції й книги з пересувної бібліотеки. Агітбригади були організовані у будинках культури кожного району, плани своєї роботи й звіти вони систематично відправляли до Обласного будинку народної творчості (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 34: 1-46).

Класичним зразком подібної роботи була підготовка і проведення обласної олімпіади до 30-річчя жовтневої революції. Обласні будинки народної творчості отримали «Положення про Республіканську олімпіаду художньої самодіяльності УРСР 30-річчя Великої Жовтневої Соціалістичної революції», розроблене Центральним будинком народної творчості УРСР, на основі якого було укладене Положення про обласну

олімпіаду. Про те, що подібні заходи перебували під постійним контролем партійних органів свідчить велика кількість постанов і рішень, які зберігаються в архівних справах ОБНТ. Постановою Ізмаїльського обласного виконавчого комітету і бюро обкому КП(б)У від 18 червня 1947 р. було затверджено рішення про проведення сільських, районних, обласних оглядів художньої самодіяльності. Обласний будинок народної творчості розробив і затвердив план підготовки та проведення оглядів художньої самодіяльності на всіх рівнях. Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів УРСР для преміювання кращих учасників республіканської олімпіади встановив премії. Областям за зразкову організацію роботи з художньої самодіяльності передбачалася: перша премія – перехідний Червоний Прапор Комітету у справах культурно-освітніх установ УРСР, ЦК ЛКСМУ і уповноваженого ВЦСПС, почесна грамота і грошова премія в сумі 30 тис. крб.; друга премія – почесна грамота і грошова премія в сумі 20 тис. крб.; третя премія – почесна грамота і грошова премія в сумі 10 тис. крб. Для колективів: перша – 4 по 3 тис. крб., друга – 5 по 2 тис. крб., третя – 5 по 1,5 тис. крб., керівників колективів: перша – 4 по 1,5 тис. крб., друга – 5 по 1 тис. крб., третя – 5 по 800 крб., одинаків-виконавців: перша – 10 по 1,5 тис. крб., друга – 15 по 1 тис. крб., третя – 20 по 500 крб. (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 18: 1-20).

Репертуар для гуртків художньої самодіяльності до республіканської олімпіади, присвяченої 30-річчю жовтневої революції, також був детально розроблений Центральним будинком народної творчості УРСР і «спущений» для обов'язкового виконання в обласні будинки, які мали поширювати його серед колективів художньої самодіяльності. Він містив перелік творів за декількома розділами: драматичні гуртки, для художнього читання (вірші, проза, гумор) для хорових колективів, для співаків-солістів, для оркестрів народних інструментів і духових, для самодіяльних танцювальних колективів (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 27: 5-13).

На кожного учасника художньої самодіяльності методист ОБНТ заповнював облікову картку, в якій зазначалися: жанр, район, прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, освіта, місце роботи, посада, в якому клубі бере участь, з якого року є учасником художньої самодіяльності та характеристика й оцінка за виконання, наприклад, «дикція й інтонація правильні, заслугове оцінки 4» або «музику передає чітко, ритмічно, оцінка 5» (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 105: 1-10).

Обласний будинок народної творчості також організував і проводив різноманітні виставки. Основними завданнями виставок був подальший розвиток художньої самодіяльності області, підвищення його художнього рівня, виявлення та залучення до художньої творчості талановитих майстрів і умільців краю. Так, згідно з постановою виконкому Ізмаїльської обласної Ради депутатів трудящих і бюро обкому КП(б)У «Про проведення міських, районних і обласних виставок образотворчого і прикладного мистецтва, присвячених десятиріччю звільнення Ізмаїльської області» 1950 р. ОБНТ повинен був забезпечити підготовку виставки на всіх рівнях спеціальними матеріалами, консультаціями та методичними навчальними посібниками. В Положенні про виставку визначалися жанри, з яких могли надсилатися експонати (живопис, малюнок, гравюра, плакат, театральна декорація, різьблення по дереву, каменю, кістці, скульптура, розпис тканини й посуду, ткацтво, вишивка, мереживо, ескізи оформлення клубів, настінних газет, виборчих дільниць, ілюстрації) та приблизна тематика робіт: діяльність В. Леніна і Й. Сталіна, «героїчна боротьба Радянської Армії за революцію», успіхи соціалістичного будівництва, «заможне щасливе життя радянських людей», досягнення соціалістичної культури, науки і мистецтва, героїчна боротьба на фронтах війни і партизанський рух, відбудова народного господарства, «сталінські п'ятирічки», братерська допомога народів СРСР Радянській Україні (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 66: 1-5). Незважаючи на ідеологізованість і жорстку регламентацію, учасники виставок отримували можливість реалізації своїх творчих задумів.

Аналіз кошторисів ОБНТ свідчить, що у 50-ті рр. до нього вже закладалися кошти на передплату періодичних видань і придбання спеціальної літератури. Крім друкованих видань партійних і радянських органів, установа у 1953 р. передплачувала «Літературну газету», «Літературну газету України», «Советское искусство», «Радянське мистецтво», журнали «Искусство», «Библиотекарь», «Культурно-просветительская работа», «Молодежная эстрада», «Советская музыка», «Затейник», «Молодежь мира», «Блокнот агитатора Измаила» на загальну суму 1500 крб. (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 107: 22). Бібліотечний фонд методичного кабінету в 1954 р. налічував 818 найменувань на суму 4144 крб. (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 109: 13).

Щорічно директор Обласного будинку народної творчості звітував про роботу закладу в Комітеті у справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів УРСР. Так, в одній із постанов Комітету зазначалося, що Ізмаїльський ОБНТ загалом «правильно розв'язує питання про впровадження в репертуар гуртків художньої самодіяльності повноцінних творів радянських авторів, знайшов можливість забезпечення гуртків художньої самодіяльності з молдавського та болгарського населення репертуаром радянських авторів їх рідними мовами, укомплектував та надіслав всім районним будинкам культури та сільським клубам області репертуарні бібліотечки з творів радянських письменників і композиторів, організував систематичну розсилку списків забороненого та рекомендованого репертуару, а також постійно контролює репертуарні плани клубів та районних будинків культури». Також відзначалося, що навчанням на семінарах у районах області було охоплено 2762 особи, при методичному кабінеті діяла прокатна база костюмів, перук та бутафорій, що налічувала понад 200 прокатних одиниць і забезпечувала можливість постановок «сучасних і класичних п'єс, а також танців народів СРСР». Колективом Будинку творчості було організовано роботу по збору болгарського й молдавського фольклору, з кращих зразків склалися збірки, прийняті до видання Всесоюзним будинком народної творчості ім. Н. Крупської. Проте Комітет вказав на серйозні недоліки: «не всі керівники гуртків художньої самодіяльності були охоплені районними семінарами, зовсім незадовільно організовано навчально-виховну роботу в гуртках художньої самодіяльності, керівництво образотворчим мистецтвом в області організовано незадовільно, внаслідок чого жоден твір майстрів народної творчості не був експонований на республіканській виставці, в багатьох селах немає драматичних гуртків» (КУІА, Ф. Р-452, Оп. 1, Спр. 15: 1-2).

Висновки. Таким чином, незважаючи на те, що післявоєнний період в Ізмаїльській області, як і загалом в УРСР, характеризувався складними відбудовчими процесами, значна увага приділялася розвитку культури. Наймасовішою і найпопулярнішою формою культурно-освітньої роботи й народної творчості стала художня самодіяльність. Методичним і творчим осередком розвитку цієї форми культурно-мистецького життя був Ізмаїльський Обласний будинок народної творчості, який здійснював творче і методичне керівництво та надавав допомогу керівникам художньої самодіяльності населення області за напрямками: театральне мистецтво, музика, співи, хореографія, образотворче мистецтво та фольклор. Діяльність цієї установи була спрямована на організацію концертів, оглядів, виставок, роботу з репертуаром, методичну, кадрову, фольклорну роботу, співпрацю з художниками-аматорами й майстрами прикладного мистецтва. Проте попри відсутність коштів, слабку матеріально-технічну базу, недостатнє забезпечення фаховими працівниками, проблеми методичного характеру, надмірну ідеологізацію та постійний контроль партійних організацій, його діяльність сприяла організації дозвілля, зростанню культурного рівня населення регіону й залученню їх до культурних здобутків вітчизняної і світової культури.

Перспектива подальших дослідницьких пошуків полягає у вивченні розвитку різних жанрів мистецтва у регіоні та висвітленні життєвих шляхів і творчих доробків митців Ізмаїльщини.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Благова Т. О. Розвиток хореографічної освіти в Україні в діяльності Будинків народної творчості (40-50 рр. ХХ ст.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Вип. 60. 2011. С. 63-67.

Жиров О. А. Особливості культурно-освітнього процесу в Україні (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: науковий журнал*. № 1. 2009. С. 11–21.

Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА). Ф. Р-452. Оп. 1. Спр. 1. 5 арк.

Крюченкова Н. Вплив діяльності культурно-просвітніх закладів на повсякденне життя населення Ізмаїльської області УРСР у другій половині 40-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. Випуск 50. 2021. С. 186-194.

КУІА. Ф. Р-452. Оп. 1. Спр. 105. 143 арк.

КУІА. Ф. Р-452. Оп. 1. Спр. 107. 32 арк.

КУІА. Ф. Р-452. Оп. 1. Спр. 109. 13 арк.

КУІА. Ф. Р-452. Оп. 1. Спр. 14. 59 арк.

КУІА. Ф. Р-452. Оп. 1. Спр. 15. 32 арк.

КУІА. Ф. Р-452. Оп. 1. Спр. 18. 21 арк.

КУІА. Ф. Р-452. Оп. 1. Спр. 23. 9 арк.

КУІА. Ф. Р-452. Оп. 1. Спр. 27. 37 арк.

КУІА. Ф. Р-452. Оп. 1. Спр. 34. 46 арк.

КУІА. Ф. Р-452. Оп. 1. Спр. 4. 44 арк.

КУІА. Ф. Р-452. Оп. 1. Спр. 66. 29 арк.

КУІА. Ф. Р-452. Оп. 1. Спр. 82. 74 арк.

КУІА. Ф. Р-452. Оп. 1. Спр. 90. 51 арк.

Романюк І. М. Соціально-економічне та культурне становище сільських населених пунктів Українського Подунав'я у 1940-х-на початку 1950-х рр. *Український селянин*. Випуск 8. 2004. С. 290-292.

Татарко І. І. Соціально-економічний та культурно-освітній розвиток болгарського населення Ізмаїльської області УРСР та півдня МРСР в 1944–1954 рр. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 101 (10). 2015. С. 80-84.

Татарко І. І. Формування болгарської інтелігенції в Ізмаїльській області УРСР та на півдні МРСР (1944–1954 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Вип. 102. 2015. С. 101-104.

Церковна В. Культурно-мистецьке життя Ізмаїльщини у 1945-1953 рр. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. Вип. 52. 2021. С. 192-203.

Церковна В. Ізмаїл театральний в 1946-1960-ті роки (за матеріалами місцевого архіву). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. Вип. 46. 2020. С. 144-151.

Циганенко Л. Ф. Матеріально-побутові умови життя студентів повоєнної доби (на матеріалах Білгород-Дністровського учительського інституту 1944-1949 рр.). *III Дунайські наукові читання: Голод 1946-1947 рр.: історичні, філософсько-психологічні та педагогічні аспекти: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (18-19 травня 2017 року)*. Ізмаїл: «СМИЛ», 2017. С. 295-300.

Циганенко Л. Ф. Становлення історичної освіти в Подунав'ї (1940-1950 рр.). *Дунайські наукові читання: європейський вимір та регіональний контекст: міжнародна науково-практична конференція, м. Ізмаїл, 15-17 жовтня 2015 р.* Ізмаїл: СМИЛ, 2015. С. 80-84.

REFERENCES

Blahova T. O. (2011). Rozvytok khoreohrafichnoyi osvity v Ukrayiny v diyal'nosti Budynkiv narodnoyi tvorchosti (40-50 rr. XX st.). [Development of choreographic education in Ukraine in the activities of Houses of folk arts (40-50ss of XX century)]. *Visnyk Zhytomyrs'koho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka*. [Bulletin of Zhytomyr State University named after Ivan Franko]. Vyp. 60. P. 63-67. [in Ukrainian].

Komunalna ustanova «Izmail'skyi arkhiv» (dali KUIA). F. P-452. Op. 1. Spr.1. 5 ark.

Kryuchenkova N. (2021). Vplyv diyal'nosti kul'turno-prosvitnikh zakladiv na povsyakdenne zhyttya naselennya Izmayil's'koyi oblasti URSS u druhiy polovyni 40-kh. rr. KhKh st. [The influence of cultural and educational institutions on the daily life of the population of the Izmail region of the Ukrainian SSR in the second half of 1940s.]. *Naukovyy visnyk Izmayil's'koho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky* [Scientific Bulletin of Izmail State University for the Humanities. Series: Historical Sciences]. Vyp. 50. P. 186-194. [in Ukrainian].

KUIA. F. P-452. Op.1. Spr. 23. 9 ark.

KUIA. F. P-452. Op. 1. Spr. 105. 143 ark.

KUIA. F. P-452. Op. 1. Spr. 107. 32 ark.

KUIA. F. P-452. Op. 1. Spr. 109. 13 ark.

KUIA. F. P-452. Op. 1. Spr. 14. 59 ark.

KUIA. F. P-452. Op. 1. Spr. 15. 32 ark.

KUIA. F. P-452. Op. 1. Spr. 18. 21 ark.

KUIA. F. P-452. Op. 1. Spr. 27. 37 ark.

KUIA. F. P-452. Op. 1. Spr. 34. 46 ark.

KUIA. F. P-452. Op. 1. Spr. 4. 44 ark.

KUIA. F. P-452. Op. 1. Spr. 66. 29 ark.

KUIA. F. P-452. Op. 1. Spr. 82. 74 ark.

KUIA. F. P-452. Op. 1. Spr. 90. 51 ark.

Romanyuk I. M. (2004). Sotsial'no-ekonomichne ta kul'turne stanovishche sil's'kykh naselennykh punktiv Ukrayins'koho Podunav'ya u 1940-kh-na pochatku 1950-kh rr. [Social, economic and cultural situation of rural settlements of the Ukrainian Danube in the 1940s-early 1950s.]. *Ukrayins'kyi selyanyn* [Ukrainian peasant]. Vyp. 8. P. 290-292. [in Ukrainian].

Tatarko I. I. (2015). Sotsial'no-ekonomichnyy ta kul'turno-osvitniy rozvytok bolhars'koho naselennya Izmayil's'koyi oblasti URSS ta pivdnya MRSR v 1944–1954 rr. [Social, economic, cultural and educational growth of the Bulgarian population of the Izmail region of Ukrainian SSR and the south of Moldovan SSR in 1944–1954]. *Hileya: naukovyy visnyk* [Gileya: scientific bulletin]. Vyp. 101 (10). P. 80-84. [in Ukrainian].

Tserkovna V. (2020). Izmayil teatral'nyy v 1946-1960-ti roky (za materialamy mistsevoho arkhivu) [Izmail theatrical live in 1946-1960 (according to the local archives)]. *Naukovyy visnyk Izmayil's'koho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky* [Scientific Bulletin of Izmail State University for the Humanities. Series: Historical Sciences]. Vyp. 46. P. 144-151. [in Ukrainian].

Tserkovna V. (2021). Kul'turno-mystets'ke zhyttya Izmayil'shchyny u 1945-1953 rr. [Cultural and artistic life of the Izmail region in 1945-1953]. *Naukovyy visnyk Izmayil's'koho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky* [Scientific Bulletin of Izmail State University for the Humanities. Series: Historical Sciences]. Vyp. 52. P. 192-203. [in Ukrainian].

Tsyhanenko L. F. (2015). Stanovlennya istorychnoyi osvity v Podunaviyi (1940-1950 rr.) [Formation of historical education in the Danube region(1940-1950)]. *Dunays'ki naukovy chytannya: yevropeys'kyi vymir ta rehional'nyy kontekst: mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya, m. Izmayil, 15-17 zhovtnya 2015 r.* [Danube Scientific Readings: European

Dimension and Regional Context: International Scientific and Practical Conference, Izmail, October 15-17, 2015]. Izmayil: SMYL. P. 80-84. [in Ukrainian].

Tsyhanenko L. F. (2017). Material'no-pobutovi umovy zhyttya studentiv povoyennoyi doby (na materialakh Bilhorod-Dnistrovs'koho uchytel's'koho instytutu 1944-1949 rr.) [Material and living conditions of students of the postwar period (on the materials of the Belgorod-Dniester Teachers' Training Institute 1944-1949)]. III Dunays'ki naukovy chytannya: Holod 1946-1947 rr.: istorychni, filosofs'ko-psykholohichni ta pedahohichni aspekty: Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (18-19 travnya 2017 roku) [III Danube Scientific Readings: The Famine of 1946-1947: Historical, Philosophical, Psychological and Pedagogical Aspects: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (May 18-19, 2017)]. Izmayil: «SMYL». P. 295-300. [in Ukrainian].

Zhyrov O. A. (2009). Osoblyvosti kul'turno-osvith'oho protsesu v Ukrayini (druha polovyna 40-kh – pochatok 50-kh rokiv KhKh st.). [Features of the cultural and educational process in Ukraine (second half of the 40's – early 50's of the XX centiry.)]. *Pedahohichni nauky: teoriya, istoriya, innovatsiyni tekhnolohiyi: naukovyy zhurnal*. [Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies: scientific journal]. № 1. P. 11-21. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Регіональний підхід дозволяє визначити специфіку окремих регіонів й поглибити вивчення культурних процесів в Україні. Культурне життя населення Ізмаїльської області у 40-50-х рр. ХХ ст. було зосереджене навколо різних культурно-освітніх установ і закладів. У повоєнний період особливо розповсюдження набула художня самодіяльність, яка стала вагомим чинником мобілізації населення на відбудову зруйнованої країни й засобом пропаганди офіційної ідеології. Методичне й організаційне керівництво художньою самодіяльністю в Ізмаїльській області здійснював Обласний Будинок народної творчості. Звернення до проблеми художньої самодіяльності визначається тим, що вона до цього часу практично не досліджувалася. Результати аналізу матеріалів Комунальної установи «Ізмаїльський архів», зокрема фонду Ізмаїльського Обласного Будинку народної творчості, дозволяють стверджувати, що у післявоєнний період в Ізмаїльській області, незважаючи на складні відбудовчі процеси, значна увага приділялася розвитку культури. Наймасовішою і найпопулярнішою формою культурно-освітньої роботи й народної творчості стала художня самодіяльність. Методичним і творчим осередком розвитку цієї форми культурно-мистецького життя був Ізмаїльський Обласний Будинок народної творчості, який здійснював творче і методичне керівництво та надавав допомогу керівникам художньої самодіяльності населення області за жанрами: театральне мистецтво, музика, співи, хореографія, образотворче мистецтво та фольклор. У статті проаналізовано різні напрями діяльності цієї установи. Авторка дійшла висновку, що, попри відсутність коштів, слабку матеріально-технічну базу, недостатнє забезпечення фаховими працівниками, проблеми методичного характеру, надмірну ідеологізацію та постійний контроль партійних організацій, діяльність Ізмаїльського Обласного Будинку народної творчості сприяла організації дозвілля, зростанню культурного рівня населення регіону й залученню його до культурних здобутків вітчизняної та світової культури. Перспектива подальших дослідницьких пошуків полягає у вивченні розвитку різних жанрів мистецтва у регіоні, висвітленні життєвих шляхів та творчих доробків митців Ізмаїльщини.

Ключові слова: Ізмаїльська область, культурний розвиток, культурно-мистецьке життя, художня самодіяльність, культурно-освітні установи, Ізмаїльський Обласний будинок народної творчості.

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-15
УДК 94-054.74(477.74)«1948»

**CONCEALED DEPORTATION OR EXPULSION UNDER THE PRETEXT
OF THE FIGHT AGAINST THE KULAKS
(BASED ON MATERIALS FROM THE VILLAGE OF SUVOROVE,
IZMAIL REGION, 1948)**

**ПРИХОВАНА ДЕПОРТАЦІЯ АБО ВИСЕЛЕННЯ ПІД ПРИВОДОМ
БОРТЬБИ З КУРКУЛЬСТВОМ
(НА МАТЕРІАЛАХ С. СУВОРОВЕ, ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ, 1948 Р.)**

Лілія Циганенко

доктор історичних наук, професор
E-mail: liliatsyganenko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5014-9845
Research ID: A-8350-2018
Scopus Author ID: 57203764278
Ізмаїльський державний гуманітарний
університет, Україна

Lilia Tsyganenko

Doctor of History (Dr. habil), Professor
E-mail: liliatsyganenko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5014-9845
Research ID: A-8350-2018
Scopus Author ID: 57203764278
Izmail State University of Humanities,
Ukraine

ABSTRACT

There are tragic pages in the history of every nation. The inhabitants of Southern Bessarabia did not escape this participation either. Numerous wars that took place in the region during the 19th – 20th centuries, frequent changes of the nationality had a negative impact on the economic and socio-cultural development of local residents. The period of the first years of the Soviet regime was especially difficult. Radical changes of social orientations, liquidation of private property, total repressions, deportations of representatives of different ethnic groups – all this led to a significant change in the social and ethnic structure of the region, negatively affected the fate of individuals, families and family dynasties. In 1948, the second wave of collectivization took place in Ukrainian Bessarabia, which was accompanied by an «active search» for the kulaks and «enemies of the people». The Soviet government was particularly picky about the peasants, ethnic Bulgarians living in the region. On the example of the village of Suvorove (now – Izmail district), on the basis of archival documents, the features and characteristics of the process, specific facts were found out to confirm that the forcible deportation of the members of the Bulgarian ethnic group under the guise of "kulaks" in most cases had no objective basis, and cases against residents of the village of Suvorove were fabricated. Quite often, the so-called «kulaks» included people who did not have special wealth. Uncovering the truth about the crimes of the totalitarian rule is one of the main tasks of modern researchers.

Key words: *Southern Bessarabia, collectivization, deportation, Suvorove, kulaks.*

Постановка проблеми й актуальність дослідження. Наявність значної кількості вільних земель у Південній Бессарабії завжди приваблювала у регіон переселенців і колоністів. ХІХ століття стало для краю періодом інтенсивного заселення та освоєння. На території між Дунаєм та Дністром з'явилася велика кількість нових поселень, основою яких були переселенці з різних куточків Європи: болгари та греки, албанці та німці, австрійці та поляки, роми та вірмени. Це сприяло створенню в регіоні особливої, дуже специфічної та багатоваріативної етнічної структури.

Наділення переселенців землею, протекціоністська державна політика, сприятливі погодні умови дозволили визначити основною соціальною одиницею в Південній Бессарабії – селянина-господаря, такий собі селянин-середняк, який впевнено стояв на ногах, брав участь у господарському освоєнні регіону. Визнання непорушності приватної власності на державному рівні призводило до того, що більшість селянського населення краю досить спокійно переживали часті зміни влади. Але так було до приходу радянської влади.

Сталінська теорія побудови комуністичного майбутнього була несумісною з самим фактом існування приватної власності. Однією з базових умов побудови комунізму стало проведення політики колективізації, що було реалізовано на величезних просторах СРСР ще на початку 1930-х років. Серед наслідків колективізації були голод, депортації, загибель мільйонів людей. Той факт, що землі, які увійшли до складу СРСР перед Другою світовою війною (частина Молдови та Південна Бессарабія, Західна Україна та Білорусія, Прибалтійські держави) суттєво відрізнялися від основних більшовицьких територій, вимагав від комуністів у найкоротший термін ліквідувати ці відмінності за допомогою перевірених методів: націоналізації, колективізації, голоду, депортацій.

Перший рік радянської влади в Південній Бессарабії (червень 1940 – липень 1941 рр.) ознаменувався масовими репресіями, арештами та депортаціями, вигнанням із постійного місця проживання понад 2 тис. місцевих жителів (Циганенко, 2020). Війна принесла нові випробування населенню краю і з її закінченням багато хто пов'язував надії на краще майбутнє. Перемога породила сподівання на ліберально-демократичні та економічні перетворення існуючого ладу. Сільське населення з надією чекало відомостей про розпуск колгоспів та реалізацію гасла «Земля – селянам!». Однак державний бюрократичний апарат швидко відновив довоєнні принципи управління (Хасянов, 2015 : 147). На жаль, тоталітаризм та людяність – несумісні поняття. Разом із поверненням радянської влади до регіону (серпень 1944 р.) повернулися репресії, арешти, депортації. Під гаслами продовження колективізації в краї, радянська влада поступово та цілеспрямовано знищувала місцеве селянство та його приватну власність на землю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Злочини сталінської епохи – велике поле для дослідників, які посилено розробляють ... професійні історики, краєзнавці, журналісти і письменники», – зазначав Микола Руссев (Руссев, 2009 : 217). З цією думкою важко не погодитися. На жаль, в історії Українського Придунав'я також існують періоди, які потребують подальшої прискіпливої уваги дослідників. Сталінська колективізація в регіоні та пов'язані з нею процеси депортації та репресії є одним з них. З даного питання опубліковано кілька важливих статей авторів: М. Руссева, Ю. Тельпис, І. Грека, І. Попової, В. Хаджирадевої та інші. В статті «Сталинские щепки» Миколо Руссев на підставі раніше невідомих документів з архіву Ізмаїльської районної комісії по відновленню прав реабілітованих розглянув окремі аспекти історії виселення мешканців села Суворове в 1948 р. (Руссев, 2009 : 201-217). Стаття Ю. Тельписа, присвячена аналізу первинних джерел щодо розкуркулення 1948 р. в болгарських селах Болградського, Ново-Іванівського й Тарутинського районів (Тельпис, 1999 : 139-146). На розповідях свідків з Болградського району Ізмаїльщини І. Попова написала статтю про трагедію болгарських переселенців 1948 р. (Попова, 2006 : 176-178). Однак залишилося ще багато питань, які чекають на своїх дослідників.

Мета статті полягає в аналізі (на підставі архівних документів, що зберігаються в фондах Ізмаїльського архіву) антиселянської політики радянської влади наприкінці 40-х років ХХ ст. на прикладі окремого населеного пункту регіону.

Виклад основного матеріалу. Нагадаємо, що землі Південної Бессарабії (під назвою Аккерманська область) увійшли до складу України відповідно до закону, ухваленого Верховною Радою СРСР «Про включення північної частини Буковинського і Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР»

(Ведомости Верховного Совета СССР. 1940. № 51. 21.12. Закон от 02.08.1940 г.). В грудні того ж року центр Аккерманської області УРСР було перенесено до міста Ізмаїл, а область була перейменована на Ізмаїльську. Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 11.11.1940 р. у складі Ізмаїльської області було утворено 13 районів: Арцизький, Болградський, Ізмаїльський, Кілійський, Лиманський (центр – с. Шабо), Манзирський, Ново-Іванівський, Ренійський, Саратський, Старо-Козацький, Тарутинський, Татарбунарський, Тузлівський.

Взимку та навесні наступного року відбулася чергова адміністративна реорганізація. 22 лютого 1941 року (відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР) центр Ізмаїльського району було перенесено до села Шикирлікитай, Ізмаїльський район перейменовано на Суворовський, а село Шикирлікитай на село Суворове (Ведомости Верховного Совета СССР, 1941 : № 19. 08.05). 22 квітня 1941 року село Бородино було виключено зі складу Тарутинського району й передано до Манзирського відповідно центр району переходив до с. Бородино, а район отримував нову назву – Бородинський (Ведомости Верховного Совета СССР. 1941 : № 24. 06.06).

Аграрні перетворення в Південній Бессарабії відбувалися в кілька етапів. Перший тривав з липня по серпень 1940 рр. й характеризувався ліквідацією приватної власності на землю, перерозподілом поміщицьких та церковних земель між селянами. З вересня 1940 по червень 1941 рр. тривав другий етап колективізації в регіоні, що характеризувався окрім створення перших колгоспів і радгоспів, черговим перерозподілом землі, однак тепер за рахунок так званих «куркулів». Максимальна норма землі на один двір в краї мала становити до 20 га. Як зазначає дослідниця В. Хаджирадева, всі відібрані надлишки землі передавалися до так званого фонду наділення землею безземельного та малоземельного селянства. Дотепер невідомо, скільки землі було в цьому фонді. В.І. Демидюк називає цифру 65 тис. га, А.І. Мезенцев – 75 тис. га, П.Г. Смішко – 94 тис. га, С.К. Мельник – 105 тис. га, А.Д. Бачинський – 192 тис. га (Хаджирадева, 2004 : 284).

Особливість аграрних перетворень на Півдні Бессарабії у 1940-1941 рр. полягала ще в тому, що після від'їзду 12 000 сімей німецьких колоністів у розпорядженні держави опинилося ще майже 246 000 га землі, з яких селяни отримали 80 000 га (КУІА, ф. Р-424, оп.1, спр. 1). Цікаво, що післявоєнна радянська пропаганда стверджувала: 67 000 селянських господарств Ізмаїльщини були малоземельними й потребували землі для свого існування. Ми поділяємо точку зору дослідника О. Лазарева, який на основі архівних даних стверджував, що «радянські дані про кількість безземельних селян в краї були завищені втричі» (Лазарев, 1994 : 690).

На початку осені 1944 р. у Південній Бессарабії почалося поступове відновлення народного господарства. Разом з цим відновився процес колективізації та «прискіплива» увага до селян-власників. Аналіз архівних документів дозволив авторці скласти таблицю (див. *Таблиця 1*), яка наочно демонструє ситуацію з колективізацією в Ізмаїльській області на початок 1946 р.

Аналіз наведених даних дозволяє нам стверджувати, що на лютий 1946 р. колективізація в Ізмаїльській області практично не відбувалася – до колгоспів вступили 3 798 селянських господарств, що становило лише 4,7% від загальної кількості господарств у регіоні. Співставлення даних по районах також свідчить не на користь популярності ідеї колективізації у селян Південної Бессарабії: взимку 1946 р. в Саратському районі колгоспів взагалі не існувало; у Бородинському, Ренійському та Старокозацькому районах чисельність колективних господарств була мінімальною (від 0,5% до 1,1%). Найбільша кількість колгоспів і радгоспів спостерігалася у Білгород-Дністровському районі – 16% від загальної кількості селянських господарств району (КУІА, Ф. Р-424, оп. 1, спр. 467). Наведені цифри з одного боку свідчать про реальне відношення більшості селян регіону до ідеї об'єднання своїх приватних ділянок до

колективних селянських господарств, а з іншого – про фактичний провал політики колективізації у Південній Бессарабії в перші роки радянської влади. Тому цілком зрозуміло, що для комуністів прискорення темпів та «переможне» завершення колективізації в регіоні стали головними завданнями на наступні роки.

Таблиця 1

**Селянські господарства (колгоспників і одноосібників)
Ізмаїльської області на 01.02.1946 р.**

Райони	Кількість селянських господарств	
	Колгоспників	Одноосібників
Арцизький	759	5 486
Білгород-Дністровський	1 050	5 451
Болградський	623	7 796
Бородинський	38	7 335
Кілійський	502	6 536
Ново-Іванівський	321	10 488
Ренійський	67	4 319
Саратський	--	8 436
Старокозацький	96	8 209
Суворовський	164	9 280
Тарутинський	178	3 010
ВСЬОГО	3 798	76 346

В лещата радянської колективізації потрапляли представники різних етнічних груп регіону. Так, у 1948-1949 рр. з Української Бессарабії було депортовано 2 638 поляків (з Тарутинського району – 1 438 осіб, Арцизького району – 330 осіб, Бородинського району – 866 осіб, Ізмаїлу – 4 особи (ДАОО, ф. Р-7746, оп. 1, спр. 11: 38-38зв). Влітку 1949 р. протягом лише однієї доби, відбулася примусова депортація молдован/румун (операція «Південь»), під час якої виселенню до Сибіру й Казахстану підлягали представники молдовської спільноти з території Молдови, частково з Південної Бессарабії. Як вдалося встановити вченим, всього під час здійснення цієї операції під виглядом «боротьби з куркульством» з території Молдови було виселено 35 796 осіб (молдовани/румуні, українці, гагаузи, болгарі, євреї тощо), серед яких: 9 864 чоловіки, 14 033 жінки, 11 889 діти (6 июля 1949 г.). Кількість людей, що були виселені з Ізмаїльської області України до сього часу залишається невідомою.

Як зазначав дослідник О. Ільїн, «окремим напрямом механічного руху населення було виселення куркулів», яке здійснювалося у відповідності до постанови Ради Міністрів СРСР № 3785-1538-с від 6 жовтня 1948 р. (Ільїн, 2019 : 203) та постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 9 жовтня 1948 р. за № ПБ-180/8 (Руссев, 2017 : 202).

Так, за деякими даними станом на 1948 р. у містах регіону знаходилося 236 родин заможних землевласників (разом із членами їх сімей кількість збільшувалася до 787 осіб): Рені – 28 сімей (46 осіб), Болград – 50 сімей (125 осіб), Білгород-Дністровський – 28 сімей (59 осіб), Кілія – 66 сімей (164 особи), Ізмаїл – 64 сім'ї (155 осіб) (ДАОО. Ф. П-4980. Оп. 1. Спр. 864: 89-312), Вилково – 2 сім'ї (7 осіб) (ДАОО. Ф. П-4980. Оп. 1. Спр. 863: 40). Переважна більшість так званих «куркулів» були змушені залишити Ізмаїльську область. Всього з Ізмаїльської області наприкінці 1948 р. було примусово депортовано 250 родин (1 094 особи з членами родин), з них: 342 чоловіки, 405 жінок, 347 осіб молодше 16 років (Владимирцев, Кокурин, 2008: 369-371, 392-393). Скоріше за все, це неповні дані. Дослідник М. Руссев зазначав, що ще «за кілька місяців до жовтневих постанов Москви та Києва в Суворове вже були складені характеристики на місцевих кулаків, підписані

головою Суворовської райради Бірюковим, секретарем Суворовського партійного районного комітету Андрієнко, начальником райвідділу МДБ капітаном Сергієнко та начальником райвідділу МВС старшим лейтенантом Якименко. Кількість осіб, що підлягала виселенню з села можливо становила 150 осіб» (Руссев, 2017 : 204). Доповнює статистику депортованих осіб з Ізмаїльської області дослідження Ю. Тельписа, який зазначає, що такого роду довідки-характеристики «...були складені більш ніж на 2 200 голів родин» (Тельпис, 1999 : 141).

У фондах Ізмаїльського архіву (Комунальна установа Ізмаїльський архів), серед інших зберігаються документи виконавчого комітету Суворівської районної ради депутатів трудящих. В одній із справ зібрано акти опису майна громадян Ізмаїльського району, яких влада віднесла до категорії «куркулів». У справі зберігаються документи лише за два місяці – з жовтня до грудня 1948 року (КУІА, ф.Р-1004, оп.1, спр. 54). Але як багато можуть «розповісти» ці документи...

Суворове – селище міського типу Ізмаїльського району Одеської області, було засноване 1819 року болгарськими переселенцями, отримавши назву Шикірлікитай. У січні 1941 р. тут було створено колгосп «О.В. Суворов» і через місяць 22 лютого 1941 р. село набуло нової назви – Суворове, водночас ставши районним центром. У 1941 р. радянська влада провела тут першу депортацію, заарештувавши і виселивши 11 місцевих багатих селянських сімей під виглядом боротьби з куркульством. У роки Другої світової війни село називалося Король Михай І (*Regele Mixai I*), а з серпня 1944 року назва «Суворове» була повернена населеному пункту.

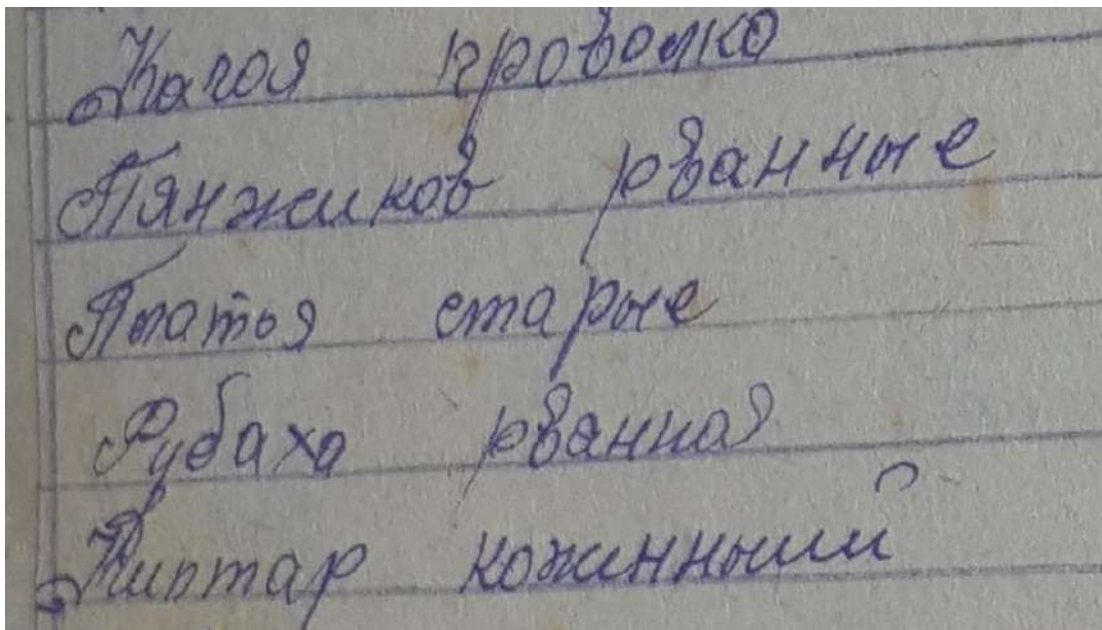
Повертаючись до арештів осені 1948 року зазначимо, в справі зустрічаються два списки «куркулів» – в одному 18 прізвищ голів родин, більшість з яких з с. Суворове, в іншому – 30. Загальний список наведено наприкінці справи (*див. Додаток 1*).

Ми виділили кілька особливостей у цих документах, на яких зупинимось більш детально. По-перше, кожен арешт супроводжувався заповненням офіційного документу – «Акт опису майна, що належало громадянину ...». При чому, документ складався в двох екземплярах. Чернетка – заповнювалася безпосередньо під час арешту та конфіскації, а чистовий варіант (виправлений та вивірений) передавався органам радянської влади разом із вилученим майном. Нами виявлені певні розбіжності в деяких «Актах...» чернеток і чистовиків. Так, в «Акті опису майна, що належало громадянину Македонському С.І.» в чернетці позначено: «вилучено 674 кг. пшениці», а у чистовому акті стоїть вже зовсім інша цифра – 300 кг. пшениці; з 10 ряден до державного складу попало лише 7 (КУІА, ф. Р-1004, оп.1, спр. 54, арк. 20-21 зв.). Аналогічна ситуація з актами Ануфрієва Т.Т. – замість конфіскованих 500 кг пшениці до державного складу дійшло лише 400 (КУІА, ф. Р-1004, оп.1, спр. 54, арк. 85); Кінева Д.С. (замість конфіскованих 337 кг пшениці залишилося 300, а замість 2 200 кг картоплі – лише 1 000 кг.) (КУІА, ф. Р-1004, оп.1, спр. 54, арк. 159) тощо. На нашу думку, це може свідчити про наявність в рядах радянської владної адміністрації не дуже чесних працівників, які не гребували привласненням для особистого використання частини речей арештованих земляків.

По-друге, аналізуючи зазначені документи, звертаємо увагу на перелік особистих речей арештованих мешканців. Поряд з сільськогосподарськими знаряддями праці, будинками, худобою, сільськогосподарськими продуктами, господарськими дрібницями є абсолютно жакливі речі, які свідчать, що людей виселяли практично в тому одязі, який був на них. Кілька прикладів з актів конфіскованого майна: родина Івана Котобана – дитячий одяг, іграшки, 2 пари чоловічого і жіночого взуття; родина Терентія Ануфрієва – шовкові блузи, туфлі жіночі; родина Степана Русева – дитячий одяг, дитячий светр, дитячі калоші тощо.

По-третє, прізвища в актах співпадають з наявними в справі списками куркулів. Однак аналіз наведених в документах відомостей викликає великі сумніви: чи всі, хто потрапив до цих списків були заможними селянами. Дійсно, частину з арештованих

можна віднести до категорії заможних – в актах вилученого майна фігурують сільськогосподарські продукти (кукурудза, пшениця, просо, ячмінь тощо в розмірах від 4 000 до 9 000 кг.), велика та дрібна худоба (коні, корови, вівці, гуси, кури – в кількості від 10 до 30 голів), сільськогосподарський інвентар (плуги, віялки, борони, жатки), меблі (віденські стільці, ікони, персидські ковдри, гардероби, великі дзеркала) тощо. Однак значна частина так званих «куркулів» мала досить мізерні статки. Кілька рядків з актів конфіскації майна: Дмитра Смокова – «80 кг. картоплі, 20 кг. квасолі, 8 качок» (КУІА, ф. Р-1004, оп.1, спр. 54, арк. 76-77); Афанасія Опрі – «машинка для стрижки овець, 3 літри вина, скляні пляшки» (КУІА, ф. Р-1004, оп.1, спр. 54, арк. 95-98); Гавриїла Маслова – «крісло (зламане), часи (не працюють)» (КУІА, ф. Р-1004, оп.1, спр. 54, арк. 105); Івана Рашкова – старі речі (див. *Фото 1*). Чому ці люди потрапили до «Списків куркулів» – історична загадка, яка може мати два пояснення: або ці селяни висловлювали своє невдоволення радянською владою та її представниками і це було своєрідною помстою; або місцевій адміністрації необхідно було виконати «спущену» зверху рознарядку щодо кількості «куркулів», й до списків потрапляли випадкові люди. Як слушно зазначив М. Руссев: «...по відпрацьованій ще в 1937 р. схемі з сільських мешканців намагалися зробити «ворогів народу» (Руссев, 2017 : 204).

Фото 1. Витяг з акту конфіскованого майна Івана Рашкова

По-четверте, всі акти були складені російською мовою, що призводило до маси орфографічних помилок. Як правило, в конфіскаціях брали участь місцеві (переважно мешканці цього ж села, болгари за національністю), які, як ми бачимо, не дуже добре володіли російською мовою. Наприклад: сковороТка – замість сковородка, кОстряля – кастрюля, клИенка – клеенка, цЕплята – цыплята, таЛЕРки – тарелки, Итажерка – этажерка, лаПаты – лопаты, виДро – ведро тощо.

По-п'яте, мало того, що в людей, так званих «куркулів» відбирали практично все, на них ще й «навішували» різного роду недоїмки, які вони нібито мали перед державою. Так, в одному з листів голови виконкому Суворовської райради Бірюкова на ім'я заступника голови облради Пащенко подано відомості про конфісковане куркульське майно: «В куркульських господарствах конфісковано – зерна всіх культур – 43 302 кг.; олійних культур – 2 384 кг. Претензії райуповнізнагу по куркульським господарствам

становлять: зерно – 17 339 кг., м'ясо – 283 кг., соняшник – 7 618 руб. ... Названу недоїмку потрібно покрити грошима, за рахунок реалізації майна куркулів, що передано колгоспам» (КУІА, ф. Р-1004, оп.1, спр. 54, арк. 115).

Архівні документи варто доповнити спогадами безпосередніх учасників тих подій.

«В 1944 р. знову повернулася радянська влада... Стали вишукувати ворогів та поплічників королівської Румунії. Маючи за плечима печальний досвід 1940-1941 рр. найбільш заможні та освічені люди пішли з румунами. Тих, хто залишився, заставили заплатити податки державі не лише за 1944 р., а й за 1941-1943 рр. .. Після сплати «недоїмок» у двері нещодавно заможних селян постукав голод. ... Людей виганяли із своїх домів й по всьому Півдню Бессарабії таких було немало. Влада про це добре знала. «Вон, кулачє!» – часто лунало над степом. Втихомирювати п'яного представника влади вдавалося лише хабаром», – зі спогадів Ф.Маркова (Руссев, 2017 : 493-494).

«Що було після 1944 р. добре відомо. Попередній уклад життя було знищено повністю. Немало заможних родин вислали. Більшість інших погрозами заставили вступити до колгоспу. .. Ми всі стали як солдати, а раніше таких порядків не знали», – згадує А. Стоянов (Руссев, 2017 : 501).

Висновки. 1948 рік став переломним в житті селян Ізмаїльщини, поховавши їх надії на землю, волю та справедливість. Репресивна політика й практика «розкуркулення» селянських господарств в Південній Бессарабії стали продовженням політики масових репресій в СРСР. Беззаконня розповсюджувалося не лише на голів родин, а й жінки, діти, люди похилого віку також підлягали примусовому виселенню й тортурам як члени родин «куркулів». Це, на наш погляд, було найбільш дієвим та наочним впливом з політичної точки зору та сприяло залякуванню сільського населення, підштовхувало до колгоспів. В цій ситуації комуністи намагалися ліквідувати саму психологію «заможних» хазяїв – їх діти наочно бачили відсутність перспективи розширювати та розвивати своє господарство. Дії державних органів влади з вилучення власності («у суспільних інтересах») мали неправомірний або псевдо-правовий характер. Знуцання над невинними людьми – чорна сторінка в історії тоталітарної держави. Про долю багатьох депортованих людей до сих пір мало що відомо. Долаючи заборони, секретні грифи та приховування, ми поступово встановлюємо об'єктивну історію трагедії селян Південної Бессарабії наприкінці 40-х рр. ХХ ст.

Додаток 1

Список куркульських господарств по Суворовському району за 1948 рік

1. Русев Степан Георгійович
2. Мінов Іван Костянтинівич
3. Кінев Федір Степанович
4. Минжиров Микола Федорович
5. Ілікчієв Іван Афанасійович
6. Македонський Степан Іванович
7. Кінев Дмитро Степанович
8. Рашков Іван Миколайович
9. Калаянов Ілля Іванович
10. Бічев Костянтин Федорович
11. Стефанов Семен Іванович
12. Кінев Іван Дмитрович
13. Рашков Іван Петрович

14. Стефанов Іван Іванович
15. Бічев Степан Васильович
16. Ілікчієв Степан Кирилович
17. Смоков Дмитро Іванович
18. Боцу Федір Миколайович
19. Опря Афанасій Олександрович
20. Болгаров Костянтин С.
21. Дерменжи Марія Федорівна
22. Дерменжи Михайло Д.
23. Винжим Прокоп. Степанович
24. Шевченко Сава Мет.
25. Ануфрієв Терентій Тимофійович
26. Акімов Трифон Пон.
27. Маслов Гаврил Іванович
28. Дерменжи Петро Михайлович
29. Чилик Микола Георгійович
30. Мокогон Парфир. Ол.
31. Андреев Харл. Ів.
32. Телеуца Петро Георгійович
33. Котобан Іван Федорович
34. Бакал Калин. Петрович
35. Далаков Федір Ф.

*КУІА, Ф. Р-1004 оп. 1 спр. 54. Акти опису майна громадян, репресованих по
Суворовському району за 1948 рік, л. 120-120 зв.*

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

6 июля 1949 г. 11 тыс. молдавских семей были депортированы в Сибирь и Казахстан.
URL: <https://locals.md/2019/6-iyulya-1949-goda-11-tysyach-moldavskih-semej-byli-deportirovany-v-sibir-i-kazahstan/>.

Ведомости Верховного Совета СССР. 1940. № 51. 21.12

Ведомости Верховного Совета СССР. 1941. № 19. 08.05

Ведомости Верховного Совета СССР. 1941. № 24. 06.06

Владимирцев Н. И., Кокурин А. И., составители. НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939-1956) : Сборник документов. Москва. 2008. 540 с.

Грек И. Гюлмян – Дюлмен – Яровое (Очерки истории болгарского села в Бессарабии). Кишинев. 2006. С.140.

Державний архів Одеської області (далі ДАОО). Ф. П-4980. Ізмаїльський обком компартії України. Оп. 1. Спр. 863. Довідка обкому про наявність куркульських господарств, список куркулів, торговців, колишніх підприємців і осіб, що існували на нетрудові доходи за районами області (1-й том). 70 арк.

ДАОО. Ф. П-4980. Ізмаїльський обком компартії України. Оп. 1. Спр. 864. Список куркулів, торговців, колишніх підприємців і осіб, що існували на нетрудові доходи за районами області (2 й том). 312 арк.

ДАОО. Ф. Р-7746. Виконавчий комітет Ізмаїльської обласної ради депутатів трудящих (облвиконком). Оп. 1. Спр. 11. Інструктивна вказівка переселенського управління при РМ РРФСР про супроводі переселенців і протоколи засідання комісії при облвиконкомі по переміщенню осіб польської і єврейської національності. Списки осіб, затверджених до переселення до Польщі. 106 арк.

Ільїн О. Демографічні процеси в містах Ізмаїльської області УРСР у повоєнний період. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки. Вип. 50. 2019. С.195 – 210.

Комунальна установа Ізмаїльський архів (далі КУІА). Ф. Р-424. Статистичне управління Ізмаїльської області (облстат) виконавчого комітету обласної Ради депутатів трудящих (м. Ізмаїл). Оп.1. Спр.1. Основні економічні показники по Ізмаїльській області за 1940 рік і 5 місяців 1945 р. 83 арк.

КУІА. Ф. Р-424. Статистичне управління Ізмаїльської області (облстат) виконавчого комітету обласної Ради депутатів трудящих (м. Ізмаїл). Оп. 1. Спр. 467. Річні звіти про фінансово-господарчу діяльність радгоспів області за 1946 р. 343 арк.

КУІА. Ф. Р-1004. Виконавчий комітет Суворовської районної ради депутатів трудящих (Суворово, Ізмаїльського району), оп.1, спр. 54. Акти опису майна громадян, репресованих по Суворовському району за 1948. 350 арк.

Лазарев А.М. Молдавская советская государственность и «бессарабський вопрос». Кишинев: Картя молдавеняске. 1994. 990 с.

Попова И. Политически гонения срещу българите от Болградски район през 40-те години на XX век: по спомени на очевидци// Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. 2006. Т. 9. Одеса. С.176-178.

Руссев Н. «Сталинские щепки» (репрессии 1948 г. в селе Суворово на Измаильщине). Българите в Северното Причерноморие. 2009. Т.10. Брой 1. С. 201-217.

Руссев Н.Д. Шикирлик-Суворово: два века в истории (1815-2015). По документам и рассказам участников событий. Одесса: издательство Черноморье, 2017. 682 с.

Тельпис Ю.М. Раскулачивание 1948 года в болгарских селах Измаильской области (по материалам Болградского, Ново-Ивановского и Тарутинского районов). История и культура болгар и гагаузов Молдовы и Украины (Сборник статей к 100-летию со дня рождения И.И. Мещерюка). Кишинев. 1999. С. 139-146.

Хаджирадева В.П. Аграрні перетворення в Бессарабії в 1940-1941 рр. Український селянин. 2004. Вип. 8. С. 284-286.

Хасянов О. Р. Государственная политика СССР по отношению к колхозному крестьянству в период позднего сталинизма (по материалам Куйбышевской и Ульяновской областей). *Вестник СамГУ*. 2015. № 4 (126). С. 147-153.

Циганенко Л. Репресії комуністичної влади по відношенню до місцевого населення Українського Придунав'я (червень 1940-червень 1941 років): Наука і освіта українського Придунав'я: виміри, виклики, перспективи. Колективна монографія укр. та англ. мовами / За ред. Я. Кічука; відп. ред. Л. Циганенко. Ізмаїл: РВВ ІДГУ – СМІЛ, 2020. 432 с.

REFERENCES

6 iyulia 1949 h. 11 tis. moldavskykh semei bily deportyrovani v Sybyr y Kazakhstan. Retrieved from: <https://locals.md/2019/6-iyulya-1949-goda-11-tysyach-moldavskih-semej-byli-deportirovani-v-sibir-i-kazahstan/>.

Vedomosty Verkhovnoho Soveta SSSR. 1940. № 51. 21.12

Vedomosty Verkhovnoho Soveta SSSR. 1941. № 19. 08.05

Vedomosty Verkhovnoho Soveta SSSR. 1941. № 24. 06.06

Vladimirtsev N. I., Kokurin A. I., sostaviteli. (2008). NKVD-MVD SSSR v bor'be s banditizmom i vooruzhennym natsionalisticheskim podpol'yem na Zapadnoy Ukraine, v Zapadnoy Belorussii i Pribaltike (1939 1956) : Sbornik dokumentov. [NKVD-MIA of the USSR in a fight against gangsterism and armed nationalistic underground on Western Ukraine, Western Belorussia and the Baltic States (1939-1956) : collection of documents] Moskva. 540 p. [in Russian].

Hrek Y. (2006). Hiulmian – Diulmen – Yarovoe (Ocherky ystoryy bolharskoho sela v Bessarabyy). Kyshynev. P. 140.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (dali – DAOO) [The State Archive of the Odessa Oblast]. F. P 4980. Izmailskiy obkom kompartii Ukrainy [The Izmail Regional Committee of the Communist Party of Ukraine]. Op. 1. Spr. 863. Dovidka obkomu pro naiavnist kurkulsykh gospodarstv, spysok kurkuliv, torhovtsiv, kolyshnykh pidpriyemtsiv i osib, shcho isnuvaly na netrudovi dokhody po raionam oblasti (1-i tom) [Information from the Regional Committee on the existence of kulak households, a list of kulaks, traders, former entrepreneurs and persons who existed on unearned income in the districts of the region (1st volume)]. 70 ark. [in Russian].

DAOO. F. P-4980. Op. 1. Spr. 864. Spysok kurkuliv, torhovtsiv, kolyshnykh pidpriyemtsiv i osib, shcho isnuvaly na netrudovi dokhody po raionam oblasti (2 y tom) [List of kulaks, traders, former entrepreneurs and people who existed on unearned income by district of the region (2 nd vol.)]. 312 ark. [in Russian].

DAOO. F. R-7746. Vykonavchyi komitet Izmailskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh (oblyvkonkom) [Executive Committee of the Izmail Regional Council of Workers' Deputies (Oblast Executive Committee)]. Op. 1. Spr. 11. Instruktyvna vkazivka pereselenskoho upravlinnia pry RM RRFSSR pro suprovodi pereselentsiv i protokoly zasidannia komisii pry oblyvkonkomi po peremishchenniu osib polskoi i yevreiskoi natsionalnosti. Spysky osib, zatverdzhenykh do pereselennia do Polshchi [Instruction from the Resettlement Department of the RSFSR Soviet Socialist Republic on escorting migrants and minutes of the meeting of the commission at the Regional Executive Committee on the relocation of Polish and Jewish nationals. Lists of persons approved for resettlement in Poland]. 106 ark. [in Russian].

Ilin O. (2019). Demografichni protsesy v mistakh Izmailskoi oblasti URSR u povoiennyi period. [Demographic processes in the cities of the Izmail region of the Ukrainian SSR in the postwar period]. Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky. Vyp. 50. S.195 – 210. [in Ukrainian].

Komunalna ustanovi «Izmailskiy arkhiv» (dali – KUIA) [The communal institution «Izmail Archive»]. F. R-424. Statystychnе upravlinnia Izmailskoi oblasti (oblstat) [Statistical Office of the Izmail region (regional statistics)]. Op. 1. Spr. 1. Osnovni ekonomichni pokaznyky po Izmailskii oblasti za 1940 rik i 5 misiatsiv 1945 r. [The main economic indicators in the Izmail region for 1940 and 5 months of 1945]. 83 ark. [in Russian].

KUIA. F. R-424. Statystychnе upravlinnia Izmailskoi oblasti (oblstat) [Statistical Office of the Izmail region (regional statistics)]. Op. 1. Spr. 467. Richni zvity pro finansovo-hospodarchu diialnist radhospiv oblasti za 1946 r. [Annual reports on financial and economic activities of state farms of the region for 1946]. 343 ark. [in Russian].

KUIA. F. R-1004. Vykonavchyi komitet Suvorovskoi raionnoi rady deputativ trudiashchykh (Suvorovo, Izmailskoho raionu), op.1, spr. 54. Akty opysu maina hromadian, represovanykh po Suvorovskomu raionu za 1948. [Acts describing the property of citizens repressed in the Suvorov district in 1948]. 350 ark. [in Russian].

Lazarev A.M. (1994). Moldavskaia sovetskaia hosudarstvennost y «bessarabskyi vopros». Kyshynev: Kartia moldaveniaske. 990 s. [in Russian].

Popova Y. (2006). Polytychesky honenyia sreshchu bŭlharyte ot Bolhradsky raion prez 40-te hodyny na XX vek: po spomeny na ochevydtsy. Bŭlharyte v Severnoto Prychernomye. Yzsledvaniya y materyaly. T. 9. Odesa. P. 176-178. [in Bulgarian].

Russev N. (2009). «Stalynskye shchepky» (repressyy 1948 h. v sele Suvorovo na Yzmaylshchynе). [«Stalin's chips» (repression in 1948 in the village of Suvorovo in the Izmil region)]. Вълharyte v Severnoto Prychernomorye. T.10. Broi 1. P. 201-217. [in Russian].

Russev N.D. (2017). Shykyrlyk-Suvorovo: dva veka v ystoryy (1815-2015). Po dokumentam y rasskazam uchastnykov sobityi. [Shikirlik-Suvorovo: two centuries in history (1815-2015). According to the documents and stories of the participants in the events]. Odessa: yzdatelstvo Chernomore. 682 p. [in Russian].

Telpys Yu.M. (1999). Raskulachyvanye 1948 hoda v bolharskykh selakh Yzmayl'skoi oblasti (po materyalam Bolhrad'skoho, Novo-Yvanov'skoho y Tarutyn'skoho raionov). Ystoria y kultura bolhar y hahauzov Moldovy y Ukrayny (Sbornyk statei k 100-letiyu so dnia rozhdeniya Y.Y. Meshcheriuka). Kyshynev. P. 139-146. [in Russian].

Khadzhyradieva V.P. (2004). Ahrarni peretvorennia v Bessarabii v 1940-1941 rr. Ukrainskyi selianyn. Vyp. 8. P. 284-286. [in Ukrainian].

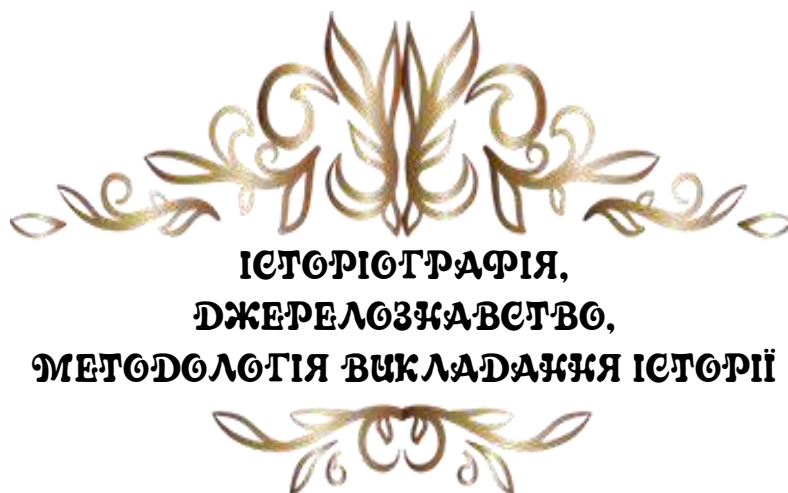
Khasianov O. R. (2015). Hosudarstvennaia polytyka SSSR po otnosheniyu k kolkhoznomu krestianstvu v peryod pozdneho stalynyzma (po materyalam Kuibyshev'skoi y Ulianov'skoi oblastei). Vestnyk SamHU. № 4 (126). P. 147-153. [in Russian].

Tsyganenko L. (2020). Represii komunistychnoi vlady po vidnosheniyu do mistsevoho naselennia Ukrainskoho Prydunavia (cherven 1940-cherven 1941 rokiv). [Repression of the communist government against the local population Of the Ukrainian Danube (June 1940-June 1941)] : Nauka i osvita ukrainskoho Prydunavia: vymiry, vyklyky, perspektyvy. [Science and Education of the Ukrainian Danube region: Opportunities, Challenges, Prospects]. Kolektyvna monohrafiia ukr. ta anhл. movamy [collective monograph]/ Za red. Ya. Kichuka; vidp. red. L. Tsyganenko. Izmil: RVV IDHU – SMIL. 432 p. [in Ukrainian, in English].

АНОТАЦІЯ

В історії кожного народу є трагічні сторінки. Не оминула ця участь й мешканців Південної Бессарабії. Чисельні війни, які проходили в регіоні протягом XIX – XX ст., часта зміна державної приналежності негативно позначалися на економічному та соціально-культурному розвитку місцевих жителів. Особливо складним видався період перших років становлення радянської влади. Кардинальна зміна соціальних орієнтирів, ліквідація приватної власності, тотальні репресії, депортації представників різних етнічних груп, – все це призвело до суттєвої зміни соціальної та етнічної структури регіону, негативно позначилося на долях окремих людей, родин, сімейних династій. У 1948 р. в Українській Бессарабії відбулася друга хвиля колективізації, яка супроводжувалася «активними пошуками» куркулів та «ворогів народу». Особливо прискіпливо радянська влада ставилася до селян – етнічних болгар, що мешкали в регіоні. На прикладі села Суворове (тепер – Ізмаїльський район), на підставі архівних документів з'ясовано особливості та характерні риси процесу; знайдено конкретні факти, які підтверджують, що насильницька депортація представників болгарської етнічної групи під виглядом «куркулів» в більшості випадків не мала під собою об'єктивних підстав, а справи проти мешканців села Суворове були сфабриковані. Доволі часто до числа так званих «куркулів» потрапляли люди, що не мали особливих статків. Розкрити правду, про злочини тоталітарної влади – одне з головних завдань сучасних дослідників.

Ключові слова: Південна Бессарабія, колективізація, депортація, Суворове, куркулі.

**ІСТОРИОГРАФІЯ,
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО,
МЕТОДОЛОГІЯ ВИКЛАДАЧНЯ ІСТОРІЇ**

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-16
УДК 94(498.7+477.72)

**THE NOBILITY OF KHERSON AND BESSARABIAN PROVINCES:
HISTORIOGRAPHY OF PROBLEM**

**ДВОРЯНСТВО ХЕРСОНСЬКОЇ ТА БЕССАРАБСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ:
ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

Маргарита Башли

кандидат історичних наук

E-mail: mibashly@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1519-8139

Researcher ID: AAA-9204-2021

Ізмаїльський державний гуманітарний
університет, Україна

Margaryta Bashly

PhD of Historical Science

E-mail: mibashly@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1519-8139

Researcher ID: AAA-9204-2021

Izmail State University of Humanities, Ukraine

ABSTRACT

The achievements of Ukrainian and foreign authors on the history of the nobility of Kherson and Bessarabian provinces of the post-reform period are analyzed in the present article. The author emphasized on the problematic presentation of the material in the following area: problem-historiographical works, general works on the history of the nobility, regional and personal research on the history of the nobility. Given the long period of research on this problem, the historiography of the issue is divided into three main periods: pre-revolutionary, soviet, modern. Each period is quite representative, covers a wide range of issues on the history of nobility in the Southern Ukrainian lands: nobilitation processes, the incorporation of foreign nobility into the general imperial, issues of socio-economic history and class confrontation, the history of individual genera etc. From the middle of the XIX century among the general array of historical research about nobility of the empire, appear works that analyze the activities of the nobility in specific sectors of the economy or government in provinces Russian Empire. A significant layer of pre-revolutionary literature was devoted to various aspects of political, administrative, estate, zemstvo activities of the nobility in the second half of the nineteenth - early twentieth century. However, studies of this period, as a rule, limited the description of the history of development the nobility, its participation in the political and social life of the state. The Soviet period of historiography was characterized by an extremely negative attitude towards the nobility and its individual representatives. This period was characterized by a directly limited framework and unquestioning subordination to the Marxist paradigm. After proclamation of the Independent of Ukraine, the number of works devoted to the nobility and its

participation in the life of society is steadily increasing. Modern historians are interested in the ethnic characteristics of the nobility of the Southern Ukraine and their place in the economic, political and cultural development of the region.

Key words: nobility, Kherson and Bessarabian provinces, historiography, research, regional studies.

Постановка проблеми й актуальність дослідження. На рубежі ХХ – ХХІ ст. спостерігається справжній ренесанс інтересу дослідників до питань, пов'язаних з історією дворянської верстви у всіх її аспектах. Незважаючи на те, що дворяни становили незначну частку в загальній чисельності населення губернії, вони відігравали важливу, інколи ж визначальну роль в управлінні та суспільному житті регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання історії дворянської верстви Російської імперії взагалі та її окремих губерній неодноразово були предметом дослідження науковців. В історичній літературі дворянству приділено чимало уваги: вивчаються історії дворянських родин, біографії окремих представників шляхетної верстви, їхня благодійна діяльність, участь аристократів у структурах губернського управління, взаємовідносини місцевої влади і корпоративних дворянських організацій тощо. Історіографію дворянства «українських губерній» у рамках свого дисертаційного дослідження розглядали Л. Циганенко, Ю. Константинова, Д. Каюк, О. Барвінок, І. Кочергін, Н. Проць та інші. Однак, провінційне дворянство Херсонської та Бессарабської губерній пореформеного періоду як окремий суб'єкт історичного процесу не було предметом самостійного вивчення в історіографії.

Метою статті є вивчення й аналіз наукових праць вітчизняних та іноземних істориків, присвячених різним сторінкам історії провінційного дворянства Херсонської і Бессарабської губернії, що дозволить окреслити подальші перспективи дослідження цієї теми.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи тривалий у часовому відношенні період досліджень цієї проблеми, ми умовно виділяємо кілька періодів в історіографії питання: дореволюційний, радянський, сучасний, кожен з яких характеризувався своїми підходами та проблематикою, а іноді й діаметрально протилежними оцінками діяльності дворянського стану.

В другій половині ХІХ ст. побачили світ кілька фундаментальних праць, присвячених історії дворянства Російської імперії. Це дослідження М. Яблочкова та М. Семенова. Михайло Яблочков – знаний історик, генеолог. Його праця присвячена питанням історії дворянства в Росії, зародження якого він відносить до ХІІІ ст. Автор дослідив динаміку складу дворянського стану, проаналізував види служби, що давали привілеї їх власникам, процес поступового відокремлення дворянства від інших груп та верств (Яблочков, 1876). На думку М. Яблочкова, російські буржуазні реформи 60–70-х рр. ХІХ ст. нівелювали права та привілеї дворянства, зрівнявши його з іншими станами. В 1893 р. вийшла праця дворянина, відомого письменника та державного діяча Миколи Петровича Семенова, який дав історичний огляд становища дворянства після 1862 р., проаналізував відносини між владою та нобілітетом, з'ясував специфіку дворянського землекористування (Семенов, 1898). Праці вказаних авторів стали одними з перших історіографічних спроб дослідження історії окремої верстви, її функцій та можливостей, обов'язків та привілеїв. Загалом у дореволюційній історіографії центральне місце посідало вивчення соціального та економічного становища дворянства.

На початку ХХ ст. були надруковані досить цікаві та інформативні роботи бібліографа та публіциста М.О. Рубакіна, який на підставі даних статистичних комітетів, переписів населення спробував підрахувати кількість дворянства в Російській імперії в

цілому та за окремими губерніями зокрема. На нашу думку, й до сьогодні немає більш ґрунтовних та об'єктивних підрахунків шляхетного стану імперії початку ХХ ст.

Якщо історія дворянства загалом досить докладно досліджена у дореволюційний період, то значно меншою мірою вивчено провінційне дворянство на регіональному рівні. Серед загального масиву історичної літератури дуже мала частка праць, в яких аналізується діяльність дворян у конкретних галузях економіки або управлінні окремих губерній Російської імперії.

Спробу відтворити, хоча й епізодично, історію бессарабського дворянства здійснив місцевий краєзнавець, один із засновників Бессарабської губернської архівної комісії Іван Халіппа. На фоні опису основних історичних подій з історії Бессарабії автор певну частину матеріалу відводить бессарабським аристократам (Халіппа, 1902). Аналогічним підходом характеризувалася збірка, що була підготовлена та видана в 1903 р. під керівництвом відомого бессарабського громадського діяча і мецената Павла Крушевана. Відомості про місцевих аристократів у книзі мають фрагментарний та описовий характер.

З робіт дореволюційного періоду найбільший інтерес для нашого дослідження являє книга бессарабського губернського предводителя дворянства Олександра Крупенського, який підготував та видав її в 1912 р. до сторічного ювілею входження Бессарабії до Російської імперії. Робота безпосередньо стосувалася історії бессарабського дворянства. Небагато губернських дворянських товариств періоду царської Росії можуть похвалитися аналогічним виданням! В книзі розглядається історія становлення молдавського боярства, дається пояснення чисельним боярським рангам і чинам, описуються процеси інкорпорації в шляхетній верстві після приєднання краю до Росії, наводяться цікаві відомості та розвідки генеалогічного спрямування (Крупенський, 1912).

Землі Херсонської губернії репрезентує робота В. Алексеєва, в якій подано характеристику населення регіону, його етнографічного складу, культури, побуту тощо. Є кілька згадок у ній і про представників дворянської верстви. Однак, на жаль, роботи, яка б безпосередньо стосувалася історії дворянства Херсонської губернії в цей період видано не було. Певним чином заповнює цю прогалину генеалогічними розвідками про дворянські родини з українським корінням Олександр Лазаревський (Лазаревський, 1875).

Одним із важливих аспектів, якому приділялося надзвичайно багато уваги з боку дослідників другої половини ХІХ – початку ХХ ст. були питання освіти. Проблеми дворянської освіти, місце та роль аристократів у системі військових навчальних закладів, історія відкриття та особливостей функціонування інституту шляхетних дівчат у південноукраїнських землях були предметом особливого інтересу таких дослідників, як А. Скальковський, В. Добротворський, Ф. Греков, М. Дерюгін, Н. Соколов та інші.

Окремо хотілось би сказати про дослідження М. Боровського, В. Малишевського, І. Халіппи. Завдяки аналізу наведених у роботах даних та спостережень (всі автори були активними учасниками описуваних подій) вдалося з'ясувати роль і місце провінційного дворянства Херсонської та Бессарабської губерній в роботі Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії (Боровський, 1978), Одеського відділення Імператорського російського музичного товариства (Малишевський, 1911), Бессарабської губернської архівної комісії тощо (Халіппа, 1900).

Значний пласт дореволюційної літератури було присвячено різноманітним аспектам політичної, управлінсько-станової, земської діяльності дворянства в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Місце предводителів дворянства повітів у системі державного управління характеризував М. Катков, який переконливо довів, що предводителі дворянства були важливою ланкою імперської системи управління, основним сполученим ланцюгом між повітовою та губернською владою. Роль дворян у земському управлінні на матеріалах Херсонської губернії була представлена в книзі «Історичний нарис діяльності Херсонського земства за 1865-1899 рр.» (1906). Наведені в кризі дані доводять, що дворянство відіграло головуючу (особливо на початковому етапі) роль в земському

управлінні. Протягом 70-80-х рр. XIX ст. майже 85% земських начальників мали класні чини та належали до дворянського стану. На початку XX ст. дослідники значну увагу приділили історії виборів до Державних Дум. Однак окремого спеціального дослідження ролі дворянства в цих подіях ніхто не провів.

Радянська історіографія досліджуваної теми достатньо бідна. Після революції з цілком зрозумілих причин до дворянської верстви та її окремих представників ставилися вкрай негативно. Слово дворянин було синонімом слову ворог, тому чекати на більш-менш об'єктивну оцінку діяльності дворянства в будь-якій сфері життя було марним. Особливо це було характерним для періоду до 50-х рр. XX ст. Навіть назви праць характеризують ставлення авторів до предмету дослідження: «Руський фашист Володимир Пуришкевич» (Любош, 1925) та інші. Цей проміжок часу характеризувався директивно обмеженими рамками проблематики та беззаперечним підпорядкуванням марксистській парадигмі.

У другій половині XX ст. відбулися певні зміни по відношенню до дворянства. З цього часу історія дворянства стає предметом дослідження праць радянських істориків, в яких вивчаються різноманітні аспекти діяльності дворянства на різних історичних етапах його існування. Розширення проблематики робіт, поява нових унікальних досліджень дозволили більш-менш повно відтворити історію шляхетного стану. Серед найбільш знаних дослідників даної проблематики ми можемо назвати М.Н. Тихомирова, Ю.Б. Соловйова, В.С. Дякіна, А.П. Кореліна та інших. Науковці цікавились роллю дворянства в політичній, адміністративній системі імперії, аналізували основні положення урядової політики щодо аристократів. Зауважимо, що радянським вченим вдалося зібрати значний за обсягом фактичний матеріал, більшість якого не втратила своєї значущості й до сьогодні. Так, дійсно першою в радянській історіографії узагальнюючою працею з історії дворянства стала монографія А. Кореліна. Автор дослідив кількісні показники розвитку стану, з'ясував причини внутрішнього розшарування, проаналізував діяльність корпоративних дворянських організацій (Корелін, 1979).

Наприкінці 70-х – в середині 90-х рр. XX ст. в радянській історичній науці з'являються більш помірковані та виважені оцінки подій минулого. В цей період дослідники вже набагато більше уваги почали приділяти проблемам регіональної історії. Етнічна палітра населення південноукраїнських територій опинилася в полі зору В.І. Наулка, А.П. Бажова, Я.В. Бойка та інших дослідників. Я.В. Бойко, характеризуючи в цілому процес заселення Південної України, надає відомості про чисельність представників дворянства серед населення Херсонської губернії (Бойко, 1993: 232).

В працях з історії політичних партій та об'єднань, написаних у зазначений період, була проаналізована соціальна база партій і союзів, описана участь нобілітету в політичних організаціях країни. Не залишилась без уваги радянських істориків і Рада Об'єднаного дворянства. Науковці займалися вивченням особливостей відносин між Об'єднаним дворянством, Думою, царською владою, робили спроби оцінити місце і роль дворянської організації в історії падіння самодержавства. В статті А.П. Кореліна охарактеризовані основні напрями діяльності Ради Об'єднаного дворянства. Однак поза увагою науковців залишились питання участі представників окремих губернських дворянських громад у цій організації та інші.

З проголошенням незалежної України для науковців відкрилися широкі можливості, знято табу на окремі тематичні ніші, вивільнено їх від преси цензури й ідеологічного диктату. Це не могло не позначитися на розвитку історичної наукової думки. Лише завдяки проголошенню Української держави, – зазначав український вчений, історик і педагог М. Алексієвець, – «розпочався якісно вищий етап у розвитку національної історичної науки, стало можливим проведення критично-об'єктивних досліджень, створення праць на новітній методологічній й джерелознавчій основі, на наукових засадах вивчення української і зарубіжної історії» (Алексієвець, 2010: 77).

У сучасній історичній науці зростає інтерес до вивчення соціальних та культурних аспектів історії дворянства, про що свідчить низка робіт, котрі вийшли в останні роки. Сучасний етап розвитку української історичної науки характеризується постановкою більш конкретних дослідницьких завдань; розширенням проблематики та направленості досліджень, пов'язаних з історією провінційного нобілітету; переважанням робіт краєзнавчої тематики; появою нових аспектів для досліджень – питань побуту, історико-культурних традицій, етнічних коренів та філантропічної діяльності. Серед цих тем історики найбільшу увагу приділяють особливостям процесів модернізації та трансформації дворянського стану з урахуванням багатофакторності тогочасних подій. Однією з перших узагальнюючих праць з історії південноукраїнського дворянства XIX – початку XX ст. стала монографія Л.Ф. Циганенко, в якій на основі широкого кола архівних джерел розглядається історія становлення та розвитку дворянства Бессарабської, Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній на протязі XVIII – 1917 р. В роботі з'ясовано особливості становлення та розвитку дворянського землеволодіння, участі нобілітету в організації та керівництві промисловими підприємствами, банками, пароплавствами тощо. На думку Л.Ф.Циганенко заможне дворянство південноукраїнських земель сприяло появі нових тенденцій в економічному розвитку регіону: «...збільшенню промислових підприємств, зростанню кількості продукції, утворенню нових галузей промисловості» (Циганенко, 2009: 293).

Значний інтерес у сучасних українських істориків викликають питання етнічної характеристики населення Південної України. Участь в освоєнні краю представників європейських, слов'янських, прибалтійських країн та їхня подальша діяльність на користь нової Батьківщини викликають неабиякий науковий інтерес. В цьому контексті потрібно назвати праці Олександра Машкіна, який дослідив місце російського дворянства іноземного походження в розвитку промисловості України в другій половині XIX – на початку XX ст. (Машкін, 1998); Олени Бачинської, яка проаналізувала участь українського населення в заселенні та освоєнні Придунайського краю (Бачинська, 2002); Віталія Тучинського, який дав докладну характеристику представникам молдавського етносу в історії південноукраїнських земель (Тучинський, 2007). Загальні питання етнорелігійного та етнічного складу населення Херсонської губернії стали предметом дослідження Ольги Герінбург, яка в дослідженні використала дані статистичної служби імперії, матеріали земських статистичних описів. В кожному з названих досліджень надана характеристика відповідної етнічної дворянської групи (Герінбург, 2007).

Досить популярними останнім часом стали історичні праці регіонального спрямування, в яких дослідники з позицій сьогодення вивчають історію окремих регіонів, участь представників різних станів і груп в економічному, політичному, культурному житті Півдня України (І. Векслер, С. Водотика, О. Лебеденко та А. Тичина, В. Пиворович, В. Шкварець).

Вивчення явища доброчинності цікавило багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, а особливості благодійності в регіонах знайшли своє відтворення в працях З. Орлової та О. Шинкаренка, В. Голованя, Ю. Гузенка. Так, професор Ірена Гребцова докладно досліджує становлення державного піклування та громадської благодійності у м. Одеса та на прикладі Новоросійського університету. В її працях знаходимо цікаві відомості про призначення іменних стипендій від бессарабського та херсонського дворянства збіднілим представникам шляхетного стану – студентам Новоросійського університету. До питань освіти на південноукраїнських землях та місця дворян у цьому процесі зверталися вчені Є. Сінкевич та Н. Кузовова, В. Киселева. Також, останніми роками з'явилися статті, що присвячені історії доброчинної діяльності дворян Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст. (Л. Циганенко, 2015; А. Форостян; Н. Гончарова, 2012; Є. Сінкевич; Н. Морошан, 2019).

На рубежі XX–XXI ст. вітчизняна історіографія поповнюється роботами, які розглядають різні аспекти теми індивідуальності та особистості в історії. Сьогодні створені умови для об'єктивного дослідження української біографістики, вивчення історії в особах, наукової і творчої спадщини громадсько-політичних, культурних і державних діячів, які зробили свій внесок у розвиток вітчизняної та світової культури. Так, дослідники історії херсонського дворянства та окремих місцевих родів М. Ганський та О. Голобородько спробували у своїх працях переосмислити роль особистості в історії. Життєвому і творчому шляху Олександра Стурдзи, його ролі та місцю в історії Південної України присвячено дослідження В. Романюка та Л. Єршова.

На сучасному етапі поступово розширюється проблематика досліджень, пов'язаних з історією правомонархічних, українських національних партій та їхнім місцем у громадському житті держави (С. Ковальчук, Є. Романенко, Р. Ромов).

Певний внесок у дослідження історії Південної України здійснили молоді науковці. Протягом перших двох десятиріч XXI ст. було успішно захищено чималу кількість дисертаційних робіт із різних аспектів економічного, політичного, соціального, адміністративного, культурного розвитку українських губерній другої половини XIX – початку XX ст. (Ветрова, 2008; Гузенко, 2004).

Окремо слід зупинитися на науковому доробку молдовських дослідників, присвяченому історії Молдови, які розглядали й історію Бессарабії в пореформений період. Так, перша загальна праця з історії Молдавії вийшла у 1951 р. під редакцією А. Удальцова та Л. Черепніна. В ній у кращих традиціях марксизму-ленінізму основна увага була приділена боротьбі знедолених класів проти аристократів. Спробу розібратися в тих складних місцевих перипетіях суспільно-політичного руху зробив І. Будак, в праці якого, на жаль, бессарабським дворянам дісталися лише негативні епітети.

У відповідності до загальних тенденцій розвитку історичної науки, починаючи з 70-х рр. XX ст. науковцями здійснюються спроби по-новому оцінити та викласти історію Бессарабії. Молдовські дослідники вивчали переважно особливості соціально-економічного розвитку краю в XIX ст.: історії міст Бессарабії в 1861–1900 рр. (Жуков, 1975); історії розвитку Бессарабії в складі Росії в XIX ст. (Бабилунга, 1978), етнічні та соціально-демографічні процеси в Бессарабії в XIX ст. (Зеленчук, 1979); чисельність, розселення, міжетнічні зв'язки руського населення регіону (Табак, 1990). В 1987 р. вийшло колективне дослідження під назвою «Історичне значення приєднання Бессарабії та лівобережного Подністров'я до Росії», в якому автори наполягали лише на прогресивному значенні приєднання вказаних земель до царської Росії. В монографії проаналізовано вплив загальноросійських факторів на демографічні, господарчі, соціальні процеси, що відбувалися в зазначеному регіоні. Вказані роботи містять значний масив фактажу, в тому числі й про місцевий нобілітет, згадки про окремих представників дворянства Бессарабії, аналіз діяльності корпоративної організації губернського дворянства тощо.

Чимало статей з генеалогії бессарабського дворянства було опубліковано у виданнях Інституту історії Молдавської Академії наук та Румунського інституту генеалогії та геральдики «Север Зотта». Про бессарабську еліту та окремих її представників написана велика кількість наукових робіт. Багато років працює над проблемою історії бессарабського дворянства історик–краєзнавець Є. Румянцев. Завдяки його наполегливій праці вдалося повернути історичну пам'ять про багатьох бессарабських аристократів.

У 2011 р. побачило світ історико-краєзнавче журналістське розслідування Володимира Гарнакіна і Тетяни Соловйової. Авторам вдалося відійти від ідеологічної звички ділити історичних особистостей на «своїх» та «чужих», відмовитись від образливих ярликів типу «зайди», «окупанти». Дослідники розкривають невідомі сторінки особистого та повсякденного життя місцевої еліти: німця-градоначальника Карла Шмідта, архітектора з італійським корінням Олександра Бернардацці, краєзнавця-історика українця за походженням Георгія Безвиконного, інших видатних діячів краю (Гарнакин,

2011). Розповідям про бессарабських дворян та їхній внесок в розвиток краю присвячена більша частина матеріалу.

У 2018 р. вийшла монографія В. Морозана «Бессарабия и её дворянство в XIX – начале XX в.». На основі документальних матеріалів петербурзьких, кишинівського та одеського архівів автор дослідив будні бессарабського дворянства у пореформені часи: дворянське землеволодіння та землекористування, освіта, служба та участь місцевої еліти в облаштуванні краю в XIX – початку XX ст. (Морозан, 2018). У монографії приділено увагу ролі аристократів у організації адміністративного управління Бессарабії, суспільного і культурного життя.

Грунтовністю та виваженими методологічними підходами характеризується стаття Ю. Ієрусалимського та Н. Ледньової, в якій дані оцінки сучасної російської історіографії з історії дворянства Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. (Ієрусалимський, 2012). Важко не погодитися з авторами, які стверджують, що сучасна російська історіографія зазначеної проблематики є досить помітною та багатогранною. Науковці знов повертаються до історії дворянських родів, функціонування дворянських корпорацій, розвитку інституту губернських та повітових предводителів, діяльності виборних від дворян.

Висновки. Таким чином, вітчизняні та зарубіжні дослідники зробили вагомий внесок у розвиток історіографії історії дворянської верстви імперії, окреслили основні напрями досліджень з теми. Інтерес до провінційного дворянства постійно зростає, про що свідчить поява дисертацій з історії дворянських громад окремих губерній. Разом з тим, у дослідженні історії дворянства південноукраїнських територій в другій половині XIX – на початку XX ст. залишилися питання, які потребують подальшої розробки.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Алексієвєць М. Наукові дослідження із всесвітньої історії в нашому університеті: стан і проблеми. *Україна – Європа – Світ : міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця*. Тернопіль. Вип. 5 : *Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку* : у 2 ч. 2010. Ч. 1. С. 77-86.

Бабилунга Н.В. Курс лекцій по истории Молдавии: Лекция 6. Бессарабия в составе России. Тирасполь : Издельство Приднестровского государственного университета им. Т.Г. Шевченко. 1978. 136 с.

Бачинська О. Українське населення Придунайських земель XVIII – початок XX ст. (заселення й економічне освоєння) : Монографія. Одеса : Астропринт, 2002. 328 с.

Бойко Я.В. Заселение Южной Украины, 1860-1890 гг.: (ист.-экон. исслед.). Черкасы: Сіяч, 1993. 256 с.

Боровский М.П. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности императорского общества сельского хозяйства Южной России с 1828–1878 год. Одесса: Типография П. Францова, 1878. 76 с.

Ветрова Г.В. Соціальні зміни у складі населення Півдня України у другій половині XIX ст.: дис. ... кандидата іст. наук. Ізмаїл, 2002. 277 с.

Герінбург О.В. Вивчення етнорелігійного складу населення Херсонської губернії статистичними службами Російської імперії. *Гуржіївські історичні читання: (зб.наук. пр.)*. Черкаси, 2007. Вип. XXI. С. 100-103.

Гончарова Н.О. Благодійна діяльність дворянства Південної України на сторінках «Вестника благотворительности». *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. 2012. Вип. 26. С. 141-147.

Гребцова И.С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX – начало XX ст.) : Монография. Одесса: Астропринт, 2009. 504 с.

Гузенко Ю.І. Становлення та діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) : дис. ... кандидата істор. Наук. Черкаси, 2004. 198 с.

Жуков В.И. Города Бессарабии 1861–1900 гг. (Очерки социально-экономического развития). Кишинев: Штиинца, 1975. 291 с.

Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Приднестровья в XIX в.: (Этнические и социально-демографические процессы). Кишинев : Штиинца, 1979. 287 с.

Иерусалимский Ю.Ю. Современная отечественная историография о дворянстве России второй половины XIX – начала XX в. *Ярославский педагогический вестник*. 2012. № 4. Т. I. С.49-54.

Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 годы. Херсон, Типография Губернского Земства, 1906. Вып. III. 280 с.

Историческое значение присоединения Бессарабии и левобережного Поднестровья к России. Кишинев: Штиинца, 1987. 337 с.

Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России, 1861 – 1904 гг. : Состав, численность, корпоративная организация. М. : Наука, 1979. 304 с.

Крупенский А.Н. Краткий очерк о Бессарабском дворянстве 1812 – 1912 : К столетнему юбилею Бессарабии. СПб. : Типография Р. Голике и А. Вильборг, 1912. 64 с.

Лазаревский А.М. Очерки малорусских фамилий: Иваненки. *Русский архив*. 1875. Т. 2. № 11. С. 297-300.

Любош С.Б. Русский фашист Владимир Пуришкевич. Л., 1925. 370 с.

Мальшевский В.И. Краткий исторический очерк Одесского отделения Императорского русского музыкального общества и состоящего при нём музыкального училища за двадцать пять лет (1886–1911). Одесса: Типо-литогр. Штаба окр., 1911. 141 с.

Машкін О.М. (1998). Російське дворянство іноземного походження у промисловості України другої половини XIX – початку XX ст. *Український історичний журнал*. № 2. С. 83-91.

Морозан В.В. Бессарабия и ее дворянство в XIX – начале XX в. : в 2 т. СПб. : Дмитрий Буланин, 2018. 528 с.

Морошан Н.В. Благодійна діяльність бессарабських дворян під час військових конфліктів середини XIX - початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький. 2019. 24 с.

Семёнов Н.П. Наше дворянство: Положение его до и после реформы. СПб. : Тип. СПб. акционерного общества печатного дела в России, 1898. 103 с.

Табак И.В. Русское население Молдавии: численность, расселение, межэтнические святы. Кишинев : Штиинца, 1990. 136 с.

Тарнакин В. Бессарабские истории. Историко-краеведческие журналистские расследования. Кишинев : Pontos, 2011. 300 с.

Тучинський В.А. Молдавани Півдня України з найдавніших часів до початку XX ст. : Монографія. Вінниця : Вид-во О. Власюк, 2007. 220 с.

Удальцова А.Д., Черепнина Л.В. История Молдавии. Кишинев : Карта молдовеняскэ. 1951. Т. 1. 655 с.

Халиппа И.Н. Основные исторические данные о Бессарабии. *Труды Бессарабской губернской архивной комиссии*. Кишинев: Паровая типо-литография Ф.И. Кашевского, 1902. Т. II. С. 11-119.

Халиппа И.Н. Отчет о работе Бессарабской губернской ученой архивной комиссии за 1898 год. *Труды Бессарабской губернской архивной комиссии*. Кишинев: Паровая типо-литография Ф.И. Кашевского, 1900. Т. I.

Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.). Ізмаїл: СМІЛ, 2010. 384 с.

Циганенко Л. Ф. Роль дворянства в розвитку жіночої освіти в Бессарабії (друга половина XIX – початок XX ст.). Наукова дискусія: питання соціології, політології,

філософії та історії: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 2015. С. 164-167.

Яблочков М. История дворянского сословия в России. СПб.: Типография А.М. Потемкина, 1876. 230 с.

REFERENCES

Aleksiyevets' M. (2010). Naukovi doslidzhennya iz vsesvitn'oyi istoriyi v nashomu universyteti: stan i problemy. [Research on world history at our university: state and problems.]. Ukrayina – Yevropa – Svit : mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats' na poshanu prof. M.M. Aleksiyevtsya. Ternopil'. Vyp. 5 : Ukrayina – Yevropa – Svit: istoryko-politychni ta humanitarni aspekty rozvytku : u 2 ch. [Ukraine – Europe – World: Historical, Political and Humanitarian Aspects of Development]. Ch. 1. P. 77-86. [in Ukrainian].

Babilunga N.V. (1978). Kurs lektsiy po istorii Moldavii: Lektsiya 6. Bessarabiya v sostave Rossii. [Course of lectures on the history of Moldova: Lecture 6. Bessarabia as part of Russia.] Tiraspol': Izdel'stvo Pridnestrovskogo gosudarstvennogo universiteta im. T.G. Shevchenko. 136 p.

Bachyns'ka O. (2002). Ukrayins'ke naselennya Prydunays'kykh zemel' XVIII – pochatok XX st. (zaselennya y ekonomichne osvoyennya). [Ukrainian population of the Danube lands XVIII – ear of XX century (settlement and economic development)]. Monohrafiya. Odesa: Astroprint. 328 p. [in Ukrainian].

Borovskiy M.P. (1878). Istoricheskiy obzor pyatidesyatiletney deyatel'nosti imperatorskogo obshchestva sel'skogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii s 1828–1878 god. [Historical overview of fifty years of activity of the Imperial Agricultural Society of Southern Russia from 1828-1878.]. Odessa: Tipografiya P. Frantsova. 76 p.

Boyko Ya. V. (1993). Zaselenie Yuzhnoy Ukrainy, 1860-1890 gg.: (ist.-ekon. issled.). [Settlement of Southern Ukraine, 1860-1890]. Cherkassy: Siyach. 256 p.

Grebtsova I.S. (2009). Novorossiyskiy universitet v razvitii blagotvoritel'nosti v Odesse (vtoraya polovina KhKh – nachalo KhKh st.). [Novorossiysk University in the development of charity in Odessa (second half of the 19th – early 20th century)]. Monografiya. Odessa: Astroprint. 504 p.

Herinburh O. V. (2007). Vyvchennya etnorelihiynoho skladu naselennya Khersons'koyi huberniyi statystychnymy sluzhbamy Rosiys'koyi imperiyi. [Study of the ethno-religious composition of the population of the Kherson province by the statistical services of the Russian Empire.]. Hurzhiyivs'ki istorychni chytannya: (zb.nauk. pr.). [Gurzhiyev's historical readings]. Cherkasy. Vyp. XXI. P. 100-103. [in Ukrainian].

Honcharova, N. O. (2012). Blahodiina diialnist dvorianstva Pivdennoi Ukrainy na storinkakh «Vestnyka blahotvorytel'nosti». [Charitable activity of the nobility of Southern Ukraine on the pages of the «Bulletin of Charity»]. Intelihentsiia i vlada. [Intelligentsia and authorities]. Seriya: Istorii. Vyp. 26. P. 141-147. [in Ukrainian].

Huzenko Yu.I. (2004). Stanovlennya ta diyal'nist' hromads'kykh blahodiynykh ob'yednan' na Pivdni Ukrayiny v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. (na materialakh Khersons'koyi huberniyi). [Formation and activity of public charitable associations in the South of Ukraine in the second half of the XIX – beginning of the XX century. (on the materials of the Kherson province)] : dys. ... kandydata istor. Nauk. Cherkasy. 198 p. [in Ukrainian].

Ierusalimskiy Yu.Yu. (2012). Sovremennaya otechestvennaya istoriografiya o dvoryanstve Rossii vtoroy poloviny XIX – nachala XX v. [Modern domestic historiography on the nobility of Russia in the second half of the XIX – early XX century]. Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik. [Yaroslavl Pedagogical Bulletin]. № 4. T.I. P. 49-54.

Istoricheskiy ocherk deyatel'nosti Khersonskogo gubernskogo zemstva za 1865–1899 gody. [Historical sketch of the activities of the Kherson provincial zemstvo for 1865-1899]. Kherson, Tipografiya Gubernskogo Zemstva, 1906. Vyp. III. 280 p.

Istoricheskoe znachenie prisoedineniya Bessarabii i levoberezhnogo Podnestrov'ya k Rossii. [The historical significance of the annexation of Bessarabia and the left-bank Dniester region to Russia]. Kishinev: Shtiintsa, 1987. 337 p.

Khalippa I. N. (1900). Otchet o rabote Bessarabskoy gubernskoy uchenoy arkhivnoy komissii za 1898 god. [Report on the work of the Bessarabian Provincial Scientific Archive Commission for 1898]. Trudy Bessarabskoy gubernskoy arkhivnoy komissii. [Proceedings of the Bessarabian Provincial Archival Commission]. Kishinev: Parovaya tipo-litografiya F.I. Kashevskogo. T.1.

Khalippa I. N. (1902). Osnovnye istoricheskie dannye o Bessarabii. [Basic historical data about Bessarabia]. Trudy Bessarabskoy gubernskoy arkhivnoy komissii. [Proceedings of the Bessarabian Provincial Archival Commission]. Kishinev: Parovaya tipo-litografiya F.I. Kashevskogo. T. II. P. 11-119.

Korelin A.P. (1979). Dvoryanstvo v poreformennoy Rossii, 1861 – 1904 gg. : Sostav, chislennost', korporativnaya organizatsiya. [Nobility in post-reform Russia, 1861 – 1904 : Composition, number, corporate organization]. M. : Nauka. 304 p.

Krupenskiy A.N. (1912). Kratkiy ocherk o Bessarabskom dvoryanstve 1812 – 1912 : K stoletnemu yubileyu Bessarabii. [A short essay on the Bessarabian nobility 1812 – 1912]. SPb. : Tipografiya R. Golike i A. Vil'borg. 64 p.

Lazarevskiy A.M. (1875). Ocherki malorusskikh familiy: Ivanenki. [Essays on Russian Surnames: Ivanenki.]. Russkiy arkhiv. T. 2. № 11. P. 297-300.

Lyubosh S.B. (1925). Russkiy fashist Vladimir Purishkevich. [Russian fascist Vladimir Purishkevich]. L. 370 p.

Malyshevskiy V.I. (1911). Kratkiy istoricheskiy ocherk Odesskogo otdeleniya Imperatorskogo russkogo muzykal'nogo obshchestva i sostoyashchego pri nem muzykal'nogo uchilishcha za dvadtsat' pyat' let (1886–1911). [A brief historical sketch of the Odessa branch of the Imperial Russian Musical Society and the musical college affiliated with it for twenty-five years (1886-1911)]. Odessa: Tipo-litogp. Shtaba okp. 141 p.

Mashkin O.M. (1998). Rosiys'ke dvoryanstvo inozemnoho pokhodzhennya u promyslovosti Ukrayiny druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st. [Russian nobility of the earthly proclamation at the promises of Ukraine of the other half of the XIX - the ear of the XX century]. Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. [Ukrainian Historical Journal]. № 2. P. 83-91. [in Ukrainian].

Moroshan, N. V. (2019). Blahodiina diialnist bessarabskykh dvorian pid chas viiskovykh konfliktiv seredyny XIX – pochatku XX st. [Charitable activities of Bessarabian nobles during the military conflicts of the mid XIX – early XX centuries.]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Pereiaslav-Khmelnitskyi. 24 p. [in Ukrainian]

Morozan V.V. (2018). Bessarabiya i ee dvoryanstvo v XIX – nachale XX v. : v 2 t. [Bessarabia and its nobility in the 19th – early 20th centuries]. SNb. : Dmitriy Bulanin. 528 p.

Semenov N.P. (1898). Nashe dvoryanstvo: Polozhenie ego do i posle reformy. [Our nobility. Its situation before and after the reform]. SPb. : Tip. SPb. aktsionernogo obshchestva pechatnogo dela v Rossii. 103 p.

Tabak I.V. (1990). Russkoe naselenie Moldavii: chislennost', rasselenie, mezhetnicheskie svyati. [Russian population of Moldova: number, settlement, interethnic sanctity]. Kishinev: Shtiintsa. 136 p.

Tarnakin V. (2011). Bessarabskie istorii. Istoriko-kraevedcheskie zhurnalistskie rassledovaniya. [Bessarabian stories. Historical and local history journalistic investigations]. Kishinev: Pontos. 300 p.

Tsyhanenko L. F. (2010). Dvoryanstvo Pivdnia Ukrainy (druha polovyna XVIII st. – 1917 r.). [Nobility of the South of Ukraine (second half of the XVIII century – 1917)]. Izmail: SMYL. 384 p. [in Ukrainian].

Tsyhanenko L. F. (2015 b). Rol dvoryanstva v rozvytku zhinochoi osvity v Bessarabii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). [The role of the nobility in the development of

women's education in Bessarabia (second half of the XIX – early XX century.)). Naukova dyskusii: pytannia sotsiologii, politologii, filosofii ta istorii: materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii. P. 164-167. [in Ukrainian].

Tuchyns'kyu V. A. (2007). Moldavany Pivdnya Ukrayiny z naydavnishykh chasiv do pochatku XX st. [Moldovans of the South of Ukraine from ancient times to the beginning of the XX century]: Monohrafiya. Vinnytsya: Vyd-vo O. Vlasyuk. 220 p. [in Ukrainian].

Udal'tsova A.D., Cherepnina L.V. (1951). Istoriya Moldavii. [History of Moldova]. Kishinev : Kartya moldovenyaske. T. 1. 655 p.

Vyetrova H.V. (2002). Sotsial'ni zminy u skladi naselennya Pivdnya Ukrayiny u druhiy polovyni XIX st. [Social changes in the composition of the population of southern Ukraine in the second half of the XIX century.]: dys. ... kandydata ist. nauk. Izmayil. 277 p. [in Ukrainian].

Yablochkov M. (1876). Istoriya dvoryanskogo sosloviya v Rossii. [History of nobility]. SPb.: Tipografiya A.M. Potemkina. 230 p.

Zelenchuk V.S. (1979). Naselenie Bessarabii i Pridnestrov'ya v KhIKh v.: (Etnicheskie i sotsial'no-demograficheskie protsessy). [Population of Bessarabia and Transnistria in the 19th century: (Ethnic and socio-demographic processes)]. Kishinev: Shtiintsa. 287 p.

Zhukov V.I. (1975). Goroda Bessarabii 1861–1900 gg. (Ocherki sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya). [Cities of Bessarabia 1861-1900 (Essays on socio-economic development)]. Kishinev: Shtiintsa. 291 p.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано доробок вітчизняних та іноземних дослідників щодо історії провінційного дворянства Херсонської та Бессарабської губерній пореформеного періоду. Автор зробив акцент на проблемному викладі матеріалу за напрямками: проблемно-історіографічні роботи, загальні праці з історії дворянства, регіональні та персональні дослідження з історії дворянства. Враховуючи тривалий в часовому відношенні період досліджень цієї проблеми, історіографія питання умовно поділяється на три основних періоди: дореволюційний, радянський, сучасний. Кожен з них є досить репрезентативним, охоплює широке коло питань з історії дворянської верстви в південноукраїнських землях: nobілітаційні процеси, інкорпорація іноземного дворянства до складу загальноімперського стану, питання соціально-економічної історії та класового протистояння верств, історія окремих родів тощо. З середини XIX ст. серед загального масиву історичних розвідок про дворянство імперії, з'являються праці, в яких аналізується діяльність дворян і в конкретних галузях економіки або управління, і на конкретних територіях, які входили на той час до складу Російської імперії. Значний пласт дореволюційної літератури було присвячено різноманітним аспектам політичної, управлінсько-станової, земської діяльності дворянства в другій половині XIX – на початку XX ст. Однак, дослідження цього періоду, як правило, обмежувалися описовою стороною історії розвитку шляхетного стану, його участі в політичному та громадському житті держави. Радянський період історіографії характеризувався вкрай негативним ставленням до дворянської верстви та її окремих представників. Цей період характеризувався директивно обмеженими рамками проблематики та беззаперечним підпорядкуванням марксистський парадигмі. З проголошенням незалежної України кількість праць, присвячених дворянству та його участі у житті суспільства, неухильно зростає. Значний інтерес у сучасних істориків викликають питання етнічної характеристики дворянства південноукраїнських земель та їх місце в економічному, політичному, культурному розвитку регіону.

Ключові слова: дворянство, Херсонська та Бессарабська губернії, історіографія, дослідження, регіональні розвідки.

ALBANIAN ISSUES IN MODERN SCIENTIFIC DEVELOPMENTS

АЛБАНСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА В СУЧАСНИХ НАУКОВИХ РОЗВІДКАХ

Наталія Гончарова

кандидат історичних наук, доцент
E-mail: natali.saga.777@ukr.net
ORCID: 0000-0002-0190-4015
Ізмаїльський державний гуманітарний
університет, Україна

Nataliia Goncharova

PhD of Historical Science, Associate
Professor,
E-mail: natali.saga.777@ukr.net
ORCID: 0000-0002-0190-4015
Izmail State University of Humanities, Ukraine

ABSTRACT

The modern achievements of scientists in Albanian history, their problem-thematic priorities are highlighted. The main principle of the implementation of Ukraine's foreign policy at the present stage is the further development of interstate cooperation. Within the framework of the post-Soviet space, relations between Ukraine and Albania are of undoubted importance. The aforementioned prompts scientists to theoretically comprehend the priority foundations for the implementation of Ukrainian-Albanian relations. That is why in recent years there has been an increase in scientific interest in various aspects of Albanian problems. The purpose of the article is to analyze the scientific heritage of modern researchers in the plane of Albanian history, international contacts, Ukrainian-Albanian relations, taking into account new publications. The methodology of this study is based on general scientific principles (historicity, objectivity, scientific nature) and historical and scientific methods (historical-typological, historical-comparative, chronological), which made it possible to objectively reveal the multidimensionality of modern historiography on the issues of Albanian history, the potential for activating and optimizing further research this issue. The analysis confirms the growth in the number of studies on Albanian history at different stages of its development. The problem under study is complex and interdisciplinary. Both historians and sociologists, political scientists, economists, culturologists, and lawyers are working on it. The problems of scientific developments are characterized by diversity: promising directions and forms of interstate mutual contacts, the essence and ways of overcoming the Kosovo conflict, analysis of ethnocultural relations between countries, partnership in the humanitarian sphere, etc. The study of historiography shows that in the entire body of existing literature there are practically no complex works on the chosen topic. However, thorough studies of individual aspects of Albanian history serve as the basis for the creation of generalizing works.

Key words: Albania, historiographical analysis, Kosovo, Serbia, European Union.

Постановка проблеми. Обов'язковим компонентом процесу вивчення наукової теми в контексті його всебічної, повної й об'єктивної реалізації є опрацювання дослідницьких здобутків попередників. Адже саме історіографічний аналіз дозволяє визначити основні надбання в площині наукових зацікавлень, висвітлені напрями, а також виявити коло питань, котрі потребують дослідження.

Головним принципом реалізації зовнішньополітичної діяльності України на сучасному етапі є подальший розвиток міждержавного співробітництва. У межах пострадянського простору незаперечно значущість мають взаємини України та Албанії.

За останні роки спостерігається зростання наукового інтересу до різноманітних аспектів албанської проблематики. Вищезазначене спонукає науковців до теоретичного осмислення пріоритетних засад здійснення українсько-албанських зв'язків. **Метою** статті є аналіз наукового доробку сучасних дослідників у площині албанської історії, визначення їхніх проблемно-тематичних пріоритетів з урахуванням нових публікацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. В останнє десятиліття з'явилися нові праці, автори яких вивчають різноманітні аспекти албанської історії. Н. Стрельчук аналізує формування національної ідентичності і державності в албанців в контексті загальноєвропейських і регіональних процесів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Албанці заселяли територію сучасної Албанії, а також були представлені як меншина на частині територій сучасних Болгарії, Греції, Італії, Македонії, Туреччини та Чорногорії на початку ХХ ст. Наразі албанський етнос є розділеним і його представники живуть у різних країнах світу (Австралія, Греція, Італія, Македонія, США, Чорногорія та ін.). Авторка зазначає, що історія Албанії й албанців розглядається насамперед у контексті «албанського питання», поширення ідеї «Великої Албанії», а також здобуття незалежності Косово (Стрельчук, 2016: 178). Проведений аналіз дозволяє їй стверджувати, що значний спектр етнополітичних, культурних та мовних проблем албанського етносу залишається поза увагою дослідників.

О. Пономарьова на основі аналізу значного масиву історичних джерел, аналітичної літератури та фактологічних матеріалів доводить, що формування албанської нації як органічної складової міжнародних відносин ХІХ–ХХІ ст. великою мірою є наслідком політики великих держав. Дослідниця наголошує: «тригером минулих та теперішніх балканських суперечок є націоналізм «малих націй», що ініціюється зовнішніми гравцями та підтверджує значущість концепту «нового минулого»» (Пономарьова, 2019: 158). Наведемо тезу О. Пономарьової: «якщо в минулому столітті стараннями Австро-Угорщини, Німеччини, Італії та США було створено державу Албанія на противагу сербському впливу, то ХХІ ст. відзначене заохоченням колективним Заходом та низкою мусульманських країн процесів радикальної албанізації регіону» (Пономарьова, 2019: 166).

Політику чорногорської держави щодо Албанії на початку ХХ ст. Н. Струніна-Бородина вивчає на основі аналізу повідомлень російських дипломатів у Чорногорії. Авторка переконує, що активізації антитурецьких виступів албанців сприяло зростання визвольного руху інших балканських народів (Струніна-Бородина, 2014: 213). Важливим чинником, на думку дослідниці, є те, що під впливом загальнобалканського визвольного руху в другій половині ХІХ ст. в албанців почали складатися принципи й ідеї щодо необхідності створення власної незалежної держави. Однак, слід розуміти, що їхніми носіями були лише радикальні представники албанського національного руху (Струніна-Бородина, 2014: 214).

Дослідження О. Самохіна, А. Пахомова присвячене ролі Призренської ліги у формуванні албанського національного руху в останній чверті ХІХ ст. Автори зазначають, що геополітичні зміни в Південно-Східній Європі після закінчення російсько-турецької війни спричинили актуалізацію албанського питання. Науковці переконують, що головну роль в албанському національному русі в 1870-х рр. відіграли вихідці з Косова та Метохії, ставши таким чином об'єднуючим ядром усього албанського народу (Самохин, Пахомов, 2017: 144). Зауважимо, Призренській лізі не вдалося реалізувати своє основне завдання – проголошення незалежної албанської держави, хоча це була реальна спроба консолідації албанського народу.

Стаття К. Каменської висвітлює представленість Албанії в рамках таких радянських повсякденних практик як партійні збори та лекції з міжнародних питань в другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. Насамперед, представлені основні питання, котрі цікавлять населення, стосовно відносин Албанії та СРСР, погляди радянських громадян щодо місця Албанії в соціалістичній системі (Каменская, 2020: 154). Джерельна база наукової

розвідки презентована опублікованими та неопублікованими матеріалами центральних і регіональних архівів.

У статті Є. Коренева представлено загальну схему використання албанського націоналізму в якості специфічного інструмента реалізації регіональної стратегії НАТО на Балканах у 1990–2000-ті рр. Чималу увагу науковець приділяє розгляду позиції Північноатлантичного альянсу з албанського питання в Сербії та Македонії під час підготовки і проведення операцій та місій Альянсу. Також аналізуються відносини НАТО з Албанією в контексті змін архітектури регіональної безпеки, розглядаються геополітичні наслідки прийняття цієї держави до лав організації (Коренев, 2017).

Праця О. Каравайцевої висвітлює проблему проголошення незалежності Косово від Сербії. Дослідниця розкриває історичні аспекти виникнення конфлікту, його сучасний стан та вірогідні наслідки для світової спільноти. О. Каравайцева наголошує, що нагальні пріоритетні завдання полягають у наступному: «утримати сторони від будь-яких військових та насильницьких дій; забезпечити права сербів і представників інших народів на території Косово; мінімізувати збиток системам міжнародних і міжнаціональних відносин, який був нанесений самопроголошенням незалежності Косово» (Каравайцева, 2013: 118). А. Гац у своїй науковій розвідці також досліджує цю актуальну проблему сучасних міжнародних відносин – Косовський конфлікт. Акцент історикиня робить на витоках проблеми, проявах її розвитку до отримання незалежності.

У науковій розробці А. Анашкиної розглядаються головні віхи історичного розвитку албанського і сербського народів, що вплинули на виникнення Косовського конфлікту. Корисними є наведені науковицею статистичні матеріали щодо змін чисельності албанського і сербського населення в даному регіоні. Авторка пов'язує причини Косовської кризи з історичними долями двох народів. У праці аргументується точка зору, згідно з якою територія Косова є складовою частиною сербської держави (Анашкина, 2014).

З. Клименко характеризує важливе видання джерел з історії албанського чинника югославської кризи, зокрема його косовської фази. Авторкою розглядаються історичне підґрунтя сербо-албанських протиріч, статус Косова в загальноюгославській державі в різні історичні періоди, причини загострення албанського питання в СФРЮ у 1980-х рр. Окремо висвітлюється роль міжнародного фактора у врегулюванні сербо-албанського конфлікту (Клименко, 2016). В іншій розвідці науковиця висвітлює етап розвитку албанського питання у Чорногорії. З. Клименко розкриває історію албанського національного питання у цій колишній югославській республіці після розпаду СФРЮ, а також приділяє увагу сучасному становищу албанської етнічної меншини. Дослідниця наводить позиції знаних албанських політиків, характеризує взаємини провідних національних політичних партій, визначає місце албанської громади в структурі чорногорського товариства. Акцент робиться на проблемі впливу Албанії та Косова на розвиток міжнаціональних відносин та загалом внутрішньополітичну ситуацію в Чорногорії (Клименко, 2017).

Д. Сорокін розглядає генезу етнічних протиріч у республіці Македонія, зосереджує увагу на висвітленні албансько-македонського аспекту. Науковець стверджує, в даний час етнічний принцип твердо закріплюється за стосовно законів, що стосуються сфери культури, освіти, місцевого фінансування, місцевих виборів та вживання символіки (Сорокін, (2015: 40). Автор доводить, етнічна ідентичність албанців Македонії відрізняється від ідентичності албанців Албанії та Косова.

М. Туров предметом вивчення обирає проект «Великої Албанії», котрий, за визначенням автора, є ідеєю албанців щодо створення держави, в якій албанський етнос є превалюючим. Нагадаємо, ідея була вперше озвучена у 1878 р. під час створення Призренської Ліги Албанського народу, котра виступала за автономію у складі Османської імперії територій, де албанці становили етнічну більшість. Практична

реалізація проекту «Великої Албанії» відбулася під час італо-німецької окупації 1939–1944 рр. Наразі даний проект у різних країнах реалізується по-різному. М. Туров відзначає, цей проект підтримується державною владою, яка відкрито наголошує на необхідності приєднання територій з переважаючим албанським населенням (Туров, 2014; 44).

Окремо визначимо низку статей, котрі у висвітленні загальноісторичного процесу торкаються певних аспектів албанської проблематики. Увагу М. Юрчак зосереджено на виявленні та оцінці масштабів участі балканських держав у творенні стратегії розширення Європейського Союзу. Враховуючи глибокі традиції співпраці між країнами Балканського півострова та Україною і спільність їхнього історичного досвіду, авторка визначає можливі шляхи впливу останніх на формування політики ЄС відносно України на сучасному етапі (Юрчак, 2014). Дослідниця переконує, що поглиблення інтеграції ЄС у балканському напрямі є своєрідним викликом для Європи, котрий у даному процесі спроможний трансформувати власні підходи щодо стратегій розширення і для європейських перспектив України зокрема. М. Юрчак відзначає схожість соціально-економічної, політичної ситуації у країнах Балкан напередодні їхнього вступу до Європейського Союзу з сьогоденними українськими реаліями, вважаючи, що для України існують реальні шанси повторити шлях Хорватії (Юрчак, 2014: 168).

У статті О. Хрящевської вивчається еволюція відносин між Європейським Союзом та Західними Балканами, нагальні виклики, з якими зіштовхується ЄС в даному регіоні, а також перспективи вступу західнобалканських країн до ЄС. Авторка визначає розширення впливу Європейського Союзу в Західних Балканах як важливий вектор його зовнішньополітичної стратегії. Результатом наукових пошуків О. Хрящевської є такі тези: «у середньостроковій перспективі провідні напрями співпраці між ЄС та Західними Балканами залишаться незмінними. В державах регіону триває процес здійснення політичних та економічних реформ, котрі стимулюються Європейським Союзом та спрямовані на досягнення головної зовнішньополітичної мети західнобалканських держав – членство в ЄС» (Хрящевська, 2019).

В. Мартинюк наголошує, що конституційно закріплена мета України на членство в НАТО стимулює державу до активнішого вивчення й використання досвіду країн, які нещодавно вступили до Альянсу – країн із регіону Західних Балкан. Їхнє інтегрування до НАТО триває на тлі недавнього здобуття незалежності, розв'язання післявоєнних проблем і протидії впливу Росії в регіоні. Ця проблематика близька Україні, а тому статтю присвячено вивченню ставлення та вимог НАТО до нових країн-кандидаток, порівняльному аналізу особливостей процесів євроатлантичної інтеграції країн Західних Балкан. Автор переконаний, спадщина югославських воєн вплинула на перспективи євроатлантичної інтеграції держав Західних Балкан. По-перше, період воєн і поствоєнного відновлення забрав час і ресурси, які країни регіону могли спрямувати для проведення реформ за стандартами НАТО. По-друге, між новими незалежними країнами досі є нерегульовані моменти, пов'язані з територіальними питаннями, розподілом майна колишньої СФРЮ, захистом прав етнічних груп і ВПО. По-третє, сформоване через операції НАТО з примусу до миру негативне ставлення сербського населення стало перешкодою для відносин Сербії з Альянсом і руху інших країн до вступу (Мартинюк, 2020: 799).

Значущим чинником двосторонніх відносин залишатиметься стабілізація внутрішньополітичної ситуації в регіоні, демократизація держав Західних Балкан і сприяння формуванню громадянського суспільства, котре впливає на політичні еліти (Хрящевська, 2019). Для нашої країни неабияке значення має досвід долучення до ЄС Хорватії, що переконує в реальності приєднання до союзу шляхом виконання вимог поставлених європейськими інституціями і досягнення відповідних економічних та соціальних критеріїв.

Праця Е. Гугніна вирішує завдання щодо визначення відмінностей між примусовим та добровільним обмеженням суверенітету держави, наводить сценарії примусового обмеження суверенітету в межах двох кейсів конфліктів (у Косово та Південно-Східному регіоні України). Дослідження містить описово-аналітичну характеристику обмеження суверенітету як наслідку зовнішнього впливу одних суспільств на інші. У висновку автор стверджує, що попри специфічні відмінності «обидва сценарії є пов'язаними з культурним імперіалізмом супердержав щодо суспільств, котрі перебували в стані запізної та непослідовної модернізації» (Гугнін, 2020: 8).

Маємо згадати про наукові розробки, здійснені в площині інших гуманітарних наук: соціології, політології, економіки тощо. Так, у науковій розвідці Ю. Шевченко розглядається правова позиція Європейського суду з прав людини, висловлена у рішенні у справі «Джоджай проти Албанії» на предмет визначення необхідності запровадження і функціонування інституту декларування посадових осіб, зокрема представників судової влади. Також наведено структуру правового регулювання декларування посадових осіб та притягнення до відповідальності за подання недостовірних відомостей у декларації, а також ті виклики, що створили перепону в належному функціонуванні даного інституту внаслідок визнання неконституційними певних положень Кримінального кодексу України та Закону України «Про запобігання корупції» Конституційним Судом України. У висновках авторка відзначає, що у світовій практиці рішення Страсбурзького суду натеper є безпрецедентним відносно надання оцінки щодо порушення прав людини. Варто зауважити, що вказане рішення стало своєрідним плацдармом дотримання державами прав людини під час встановлення законодавчої вимоги та механізму подання декларацій про майновий стан, здійснення перевірок таких декларацій на предмет достовірності поданих у них відомостей, а також у цілому питань доброчесності посадових осіб (Шевченко, 2021).

М. Менджул досліджує принципи сімейного права в законодавстві держав Південної Європи. Зокрема, в статті досліджені сімейні кодекси Албанії, Андорри, Боснії та Герцеговини, Греції, Іспанії, Італії, Македонії, Португалії, Словенії, Хорватії та Чорногорії. В ході аналізу визначені загальні для переважної кількості країн регіону принципи, як-от: рівності кожного подружжя; добровільності шлюбу; особливого державного захисту шлюбу, сім'ї і дітей; принцип «найвищих інтересів дитини»; державної підтримки збереження цілісності сім'ї з дітьми; принцип моногамії тощо, більшість з яких закріплена в законодавстві Албанії (Менджул, 2018: 135).

Висновки. Отже, проведений аналіз підтверджує зростання кількості досліджень щодо албанської історії на різних етапах розвитку. Досліджувана проблема є комплексною і міждисциплінарною. Над нею працюють як історики, так і соціологи, політологи, економісти, культурологи, юристи.

Проблематика наукових розробок характеризується розмаїтістю: перспективні напрями і форми міждержавних взаємодій, сутність і можливі шляхи подолання Косовського конфлікту, аналіз етнокультурних взаємин країн, партнерство в гуманітарній сфері тощо. Вивчення історіографії свідчить, що в усьому масиві наявної літератури практично відсутні комплексні роботи з обраної теми. Однак, активізація досліджень окремих аспектів албанської історії сприятиме створенню узагальнюючих праць.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Анашкина А. Г. Этнополитический фактор Косовского конфликта. *Вестник Московского государственного областного университета*. Серия «История и политические науки». 2014. № 3. С. 53-58.

Гац А. Косовський конфлікт: історія та сучасність. *Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива*. 2013. Вип. 3. С. 8-10.

Гугнін Е. А. Консенсуальні та конфліктні стратегії обмеження суверенітету через зовнішній вплив: соціологічний аспект (на прикладах конфліктів Косово та на Південному Сході України). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2020. Вип. 87. С. 8-18.

Каменская Е. В. Албания и советско-албанские отношения в публичной сфере СССР во второй половине 1960-х – начале 1970-х гг. *Международные отношения в XX–XXI вв.: IV Чемпаловские чтения, посвящённые 75-летию Победы в Великой Отечественной войне и 75-летию окончания Второй мировой войны: сборник научных статей и сообщений Всероссийской научной конференции*, г. Екатеринбург, 17–18 декабря 2020 г. Екатеринбург: Издательство УМЦ УПИ, 2020. С. 154-161.

Каравайцева О. В. Незалежність Косово: історія та міжнародні наслідки конфлікту. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 50. С. 111-120.

Клименко З. В. Албанский вопрос в Черногории. *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2017. Вып. 4. С. 309-334.

Клименко З. В. Албанский фактор и косовский кризис в истории Югославии (о новом издании источников). *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2016. № 1. С. 42-50.

Корнев Е. С. Албанский фактор в региональной стратегии НАТО на Балканах в 1990–2000-е годы. *Известия Саратовского университета. Серия: История. Международные отношения*. 2017. Т. 17. Вып. 1. С. 92-98.

Мартинюк В. Євроатлантична інтеграція в регіоні Західних Балкан: висновки для України. *Україна дипломатична*. 2020. Вип. XXI. С. 787–802.

Менджул М. В. Підходи до визначення принципів правового регулювання сімейних відносин в південно-європейських державах. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 133-136.

Пономарёва Е. «Новое прошлое»: албанский вопрос в европейской политике. *Современная Европа*. 2019. № 7. С. 158-167.

Самохин А. А., Пахомов А. В. Призренская лига в истории албанского национально-освободительного движения. *Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология*. 2017. Вып. 4 (209). С. 138-144.

Сорокин Д. А. Генезис этнических противоречий в республике Македония (албанско-македонский аспект). *Филологические заметки*. 2015. С. 31-41.

Стрельчук Н. Формування національної ідентичності і державності у албанців Балканського півострову (друга половина XIX – початок XX ст.). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2016. Т. 1. С. 178-187.

Струнина-Бородина Н. Г. Политика черногорского государства в отношении Албании в начале XX в. (по донесениям русских дипломатов в Черногории). *Независимость Албании в общебалканском контексте: к 100-летию образования Албанского государства / Отв. редактор П. А. Искендеров. М.: Институт славяноведения РАН*, 2014. С. 213-234.

Туров Н. Л. Идеологический проект «Великая Албания» на современной политической карте мира. *Сравнительная политика. Научно-практический рецензируемый журнал*. 2014. Вып. 4 (16-17). С. 39-44.

Хрящевська О. В. Політика розширення Європейського Союзу в Західних Балканах. Науковий блог Національний університет «Острозька академія», 2019. URL: <https://naub.oa.edu.ua/2019/політика-розширення-європейського-с/>

Шевченко Ю. А. Аналіз рішення Європейського суду з прав людини у справі «Джоджай проти Албанії» крізь призму міжнародного і національного права. *Юридичний*

науковий електронний журнал. Електронне наукове фахове видання. 2021. № 4. С. 660-663. URL: http://lsej.org.ua/4_2021/165.pdf

Юрчак М. Потенціал впливу Балканських держав на формування політики ЄС щодо України. *Україна-Європа-Світ*. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2014. Вип. 13. С. 163-170.

REFERENCES

Anashkina A. G. (2014). Etnopoliticheskiy faktor Kosovskogo konflikta. [Ethnopolitical factor of the Kosovo conflict]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta*. [Moscow State Regional University Bulletin]. Seriya «Istoriya i politicheskie nauki». № 3. P. 53-58. [in Russian].

Hats A. (2013). Kosovs'kyi konflikt: istoriya ta suchasnist'. [Kosovar Conflict: History and modernity]. *Mizhnarodni vidnosyny i turizm: suchasnist' ta retrospektyva*. [International Weeks and Tourism: A modernity and a Retrospective]. Vyp. 3. P. 8-10. [in Ukrainian].

Huhnin E. A. (2020). Konsensual'ni ta konfliktni stratehiyi obmezheniya suverenitetu cherez zovnishniy vplyv: sotsiologichnyy aspekt (na prykladakh konfliktiv Kosovo ta na Pivdenomu Skhodi Ukrayiny. [Consensual and conflict strategies for limiting sovereignty through external influences: sociological aspect (on the examples of the conflicts in Kosovo and South-Eastern Ukraine)]. *Sotsial'ni tekhnolohiyi: aktual'ni problemy teorii ta praktyky*. [Social technologies: current issues of theory and practice]. Vyp. 87. P. 8-18. [in Ukrainian].

Kamenskaya E. V. (2020). Albaniya i sovetsko-albanskіe otnosheniya v publichnoy sfere SSSR vo vtoroy polovine 1960-kh – nachale 1970-kh gg. [Albania and Soviet-Albanian relations in the public sphere of the USSR in the second half of the 1960s - early 1970s.] *Mezhdunarodnye otnosheniya v XX–XXI vv.* [International relations in the XX-XXI centuries]: IV Chempalovskie chteniya, posvyashchennye 75-letiyu Pobedy v Velikoy Otechestvennoy voyne i 75-letiyu okonchaniya Vtoroy mirovoy voyny: sbornik nauchnykh statey i soobshcheniy Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii, g. Ekaterinburg, 17–18 dekabrya 2020 g. Ekaterinburg: Izdatel'stvo UMTs UPI. P. 154-161. [in Russian].

Karavaytseva O. V. (2013). Nezalezhnist' Kosovo: istoriya ta mizhnarodni naslidky konfliktu. [Kosovo's independence: history and international consequences of the conflict]. *Aktual'ni problemy polityky*. [Current policy issues]. Vyp. 50. P. 111-120. [in Ukrainian].

Khryashchevs'ka O. V. (2019). Polityka rozshyrennya Yevropeys'koho Soyuzu v Zakhidnykh Balkanakh. [The European Union's enlargement policy in the Western Balkans]. *Naukovyy bloh Natsional'nyy universytet «Ostroz'ka akademiya»*. [in Ukrainian]. URL: <https://naub.oa.edu.ua/2019/polityka-rozshyrennya-yevropeys'koho-s/>

Klimenko Z. V. (2016). Albanskiy faktor i kosovskiyy krizis v istorii Yugoslavii (o novom izdaniі istochnikov). [The Albanian factor and the Kosovo crisis in the history of Yugoslavia (on the new edition of sources)]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo*. [Bulletin of the Nizhny Novgorod University. N.I. Lobachevsky]. № 1. P. 42-50. [in Russian].

Klimenko Z. V. (2017). Albanskiy vopros v Chernogorii. [Albanian question in Montenegro]. *Problemy istorii, filologii, kul'tury*. [Problems of history, philology, culture]. Vyp. 4. P. 309-334. [in Russian].

Korenev E. S. (2017). Albanskiy faktor v regional'noy strategii NATO na Balkanakh v 1990–2000-e gody. [The Albanian Factor in NATO's Regional Strategy in the Balkans in the 1990s – 2000s]. *Izvestiya Saratovskogo universiteta*. Seriya: Istoriya. Mezhdunarodnye otnosheniya. [Bulletin of the Saratov University. Series: History. International relationships]. T. 17. Vyp. 1. P. 92-98. [in Russian].

Martynyuk V. (2020). Yevroatlantychna intehratsiya v rehioni Zakhidnykh Balkan: vysnovky dlya Ukrayiny [Euro-Atlantic integration in the Western Balkans: conclusions for

Ukraine]. *Ukrayina dyplomatychna*. [Ukraine is diplomatic]. Vyp. XXI. P. 787-802. [in Ukrainian].

Mendzhul M. V. (2018). Pidkhody do vyznachennya pryntsyviv pravovoho rehulyuvannya simeynykh vidnosyn v pivdenno-yevropeys'kykh derzhavakh. [Approaches to determining the principles of legal regulation of family relations in southern European countries]. *Porivnyal'no-analitychne parvo*. [Comparative and analytical law]. № 5. P. 133-136. [in Ukrainian].

Ponomareva E. (2019). «Novoe proshloe»: albanskiy vopros v evropeyskoy politike. [«New Past»: the Albanian Question in European Politics]. *Sovremennaya Evropa*. [Modern Europe]. № 7. P. 158-167. [in Russian].

Samokhin A. A., Pakhomov A. V. (2017). Prizrenskaya liga v istorii albanskogo natsional'no-osvoboditel'nogo dvizheniya. [Prizren League in the history of the Albanian national liberation movement]. *Vestnik Adygeyskogo gosudarstvennogo universiteta*. Seriya 1: Regionovedenie: filosofiya, istoriya, sotsiologiya, yurisprudentsiya, politologiya, kul'turologiya. [Bulletin of the Adyghe State University]. Vyp. 4 (209). P. 138-144. [in Russian].

Shevchenko Yu. A. (2021). Analiz rishennya Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny u spravi «Dzhodzhay proty Albaniyi» kriz' pryzmu mizhnarodnoho i natsional'noho prava. [Analysis of the decision of the European Court of Human Rights in the case «Jojai v. Albania» through the prism of international and national law]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*. [Legal scientific electronic journal]. Elektronne naukove fakhove vydannya. № 4. P. 660-663. [in Ukrainian]. URL: http://lsej.org.ua/4_2021/165.pdf

Sorokin D. A. (2015). Genezis etnicheskikh protivorechiy v respublike Makedoniya (albansko-makedonskiy aspekt) [Genesis of ethnic contradictions in the Republic of Macedonia (Albanian-Macedonian aspect)]. *Filologicheskie zametki*. [Philological notes]. P. 31-41. [in Russian].

Strel'chuk N. (2016). Formuvannya natsional'noyi identychnosti i derzhavnosti u albantsiv Balkans'koho pivostrova (druha polovyna KhIKh – pochatok KhKh st.). [Formation of national identity and statehood among the Albanians of the Balkan Peninsula (second half of the XIX – beginning of the XX century)]. *Pytannya starodavn'oyi ta seredn'ovichnoyi istoriyi, arkeolohiyi y etnolohiyi*. [Issues of ancient and medieval history, archeology and ethnology]. T. 1. P. 178-187. [in Ukrainian].

Strunina-Borodina N. G. (2014). Politika chernogorskogo gosudarstva v otnoshenii Albanii v nachale KhKh v. (po donesenyam russkikh diplomatov v Chernogorii). [The policy of the Montenegrin state towards Albania at the beginning of the twentieth century. (according to reports of Russian diplomats in Montenegro)]. *Nezavisimost' Albanii v obshchebalkanskom kontekste: k 100-letiyu obrazovaniya Albanskogo gosudarstva*. [Independence of Albania in a pan-Balkan context: to the 100th anniversary of the formation of the Albanian state] / Otv. redaktor P. A. Iskenderov. M.: Institut slavyanovedeniya RAN. P. 213-234. [in Russian].

Turov N. L. (2014). Ideologicheskyy proekt «Velikaya Albaniya» na sovremennoy politicheskoy karte mira. [Ideological project «Great Albania» on the modern political map of the world]. *Sravnitel'naya politika*. [Comparative politics]. Nauchno-prakticheskyy retsenziruemyy zhurnal. Vyp. 4 (16–17). P. 39-44. [in Russian].

Yurchak M. (2014). Potentsial vplyvu Balkans'kykh derzhav na formuvannya polityky YeS shchodo Ukrayiny. [Potential of influence of the Balkan states on the formation of EU policy towards Ukraine]. *Ukrayina-Yevropa-Svit*. [Ukraine-Europe-World]. Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats'. Seriya: Istoriya, mizhnarodni vidnosyny. Vyp. 13. P. 163-170. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Висвітлюються сучасні досягнення вчених з албанської історії, їхні проблемно-тематичні пріоритети. Головним принципом реалізації зовнішньополітичної діяльності України на сучасному етапі є розвиток міждержавного співробітництва. У рамках пострадянського простору безперечно значущість мають відносини України та Албанії. Вищезгадане спонукає вчених до теоретичного осмислення пріоритетних засад здійснення українсько-албанських зв'язків. Саме тому останніми роками спостерігається зростання наукового інтересу до різних аспектів албанської проблематики. Метою статті є аналіз наукової спадщини сучасних дослідників у площині албанської історії, міжнародних контактів, українсько-албанських відносин із урахуванням нових публікацій. Методологія даного дослідження ґрунтується на загальнонаукових засадах (історичності, об'єктивності, науковості) та історико-наукових методах (історико-типологічний, історико-порівняльний, хронологічний), які дозволили об'єктивно розкрити багатоаспектність сучасної історіографії з питань албанської історії, потенційні можливості активізації та оптимізації подальшого вивчення даної проблематики. Проведений аналіз підтверджує зростання кількості досліджень з албанської історії на різних етапах її розвитку. Досліджувана проблема є комплексною та міждисциплінарною. Над нею працюють як історики, так і соціологи, політологи, економісти, культурологи, юристи. Проблематика наукових розробок характеризується різноманітністю: перспективні напрями та форми міждержавних взаємодій, сутність та шляхи подолання Косовського конфлікту, аналіз етнокультурних відносин країн, партнерство в гуманітарній сфері тощо. Вивчення історіографії свідчить, що в усьому масиві існуючої літератури практично немає комплексних робіт з обраної теми. Проте ґрунтовні дослідження окремих аспектів албанської історії є основою для створення узагальнюючих робіт.

Ключові слова: *Албанія, історіографічний аналіз, Косово, Сербія, Європейський Союз.*

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-18
УДК 94(47.74).92

RESEARCH ON THE PROBLEMS SOURCES OF ODESSA PORT CUSTOMS

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ДЖЕРЕЛ ОДЕСЬКОЇ ПОРТОВОЇ МИТНИЦІ

Катерина Гришина

асистент

E-mail: Katryn-zz88@ukr.net

ORCID: 0000-0002-3521-6691

Одеська державна академія будівництва та архітектури, Україна

Kateryna Gryshyna

Assistant

E-mail: Katryn-zz88@ukr.net

ORCID: 0000-0002-3521-6691

Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture, Ukraine

ABSTRACT

The article analyzes educational, reference and scientific publications devoted to the study of sources Odessa port customs. The existence of pre-Soviet and Soviet scientific works devoted to the study of the peculiarities of the creation and activity of a customs institution is stated. The customs documentation used by researchers in their scientific works is analyzed. The classification official documentation of the Odessa customs which is stored in archives is offered. In the paper the attempt to fix the historiographical analysis of sources of customs law is done. The article presents various approaches and methods of historiographic research, shows the interrelation between history and historiography. The works depicting the historiographic analysis of important sociological categories and concepts are singled out. The subject, methods and tasks of historiographic studies of the knowledge of historical science are characterized. Types and varieties of historiographic sources are indicated. The article definitely starts the historical direction in historiography, highlights the degree of study of historiographic and source research problems. It is shown that such analysis is to be the beginning of the fundamental study of history of customs law. It is also underlined that such an activity must be a very important aspect of state activity. Regarding the research of certain aspects of the sources of history customs Odessa the following generalization is made: significant expansion of the system of sources history customs in modern educational and scientific publications and consistency (traditionally approach). A generalized analysis of the content of educational publications from 1837 to 2017 is given. The peculiarities of the composition of customs' of the State Archives of Odessa region in the last quarter of XVIII – at the beginning of XX centuries, the organization of the custom archives are considered in the article. In can be traced that the history of the formation Odessa customs, the development of foreign trade relations, political and economic aspects of the customs system, the causes and consequences of changes in customs and tariff policy were considered in the pre-revolutionary works. Researches focused mainly on primary sources and paid considerable attention to the development of the city, government agencies, rather than customs.

Key words: *historiography, customs system, Odessa port customs, customs sources, archival documents, research sources.*

Постановка проблеми. Розвиток історичної науки по суті не може повноцінно розглядатися без збереження, дослідження та використання науково-історичних здобутків істориків попередніх епох, які зацікавлені були проблематикою вивчення митної системи.

Митна справа в Одесі, за даними Державного архіву Одеської області (далі ДАОО), формувалася від дня офіційного відкриття Одеської митниці – 12 квітня 1795 року і продовжує удосконалювати концептуальні засади її діяльності й сьогодні. Дослідження історіографії митної системи, фактично, тільки останнім часом історики почали вивчати як повноцінну науково-історичну проблему.

Актуальність теми дослідження обумовлюється: по-перше, необхідністю вивчення історії розвитку митної справи в Одесі, як важливого складника економічного розвитку держави; по-друге, необхідністю використання досвіду організації митної служби в попередні століття для його аналізу і можливого використання в процесі реформування митної служби в Одесі; по-третє, незважаючи на досить велику кількість джерел (законодавчі, офіційно-документальні, статистичні, звітні друковані, а також архівні матеріали), на сьогодні історія становлення і розвитку митної справи Одеси ще не стала предметом спеціального історичного дослідження.

Аналіз останніх досліджень. До найбільш відомих робіт з історії розвитку митної справи слід віднести праці таких учених, як Балкова В. Г., Білоусова Л. Г., Малинова Г. Л. (Білоусова, 1995), Головка Ю. І. (Головка, 2015), Гончарук Т. Г. (Гончарук, 2015), Пилєва В. В. (Пилєва, 2017) та багато інших. У них автори розглядають різні історичні етапи і аспекти становлення та розвитку митної системи кінця XVIII – початку XX століття. Як у дореволюційній, радянській, так і в сучасній науковій літературі мало праць, які б історично розглядали зазначену проблему, не говорячи вже про більш-менш глибоке розкриття цієї теми з використанням загальних джерел.

Мета даної роботи – показати основні шляхи пошуку і зберігання історичних джерел, розглянути погляди дослідження документів істориками, їх публікації, проаналізувати основні аспекти вивчення джерел митної служби, простежити які джерела використовувались у дослідженні сучасних істориків, з'ясувати які проблеми у вивченні історії митної служби Одеси залишаються не вирішені, дати оцінку прийомам видання історичних джерел.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж звернутися до розгляду процесу дослідження проблематики джерел Одеської митниці, необхідно сказати про особливості розвитку митної служби кінця XVIII століття. До періоду реформ Петра I митні установи російської держави діяли безсистемно, не мали єдиного контролю і були не централізованими.

Розвиток митної інфраструктури Півдня Російської імперії кінця XVIII століття перебував у нерозривному зв'язку з політичною і зовнішньоекономічною ситуацією. Саме політичні відносини імперії з європейськими державами і зовнішньоекономічні фактори, і торгівельні визначали митну політику, митні тарифи і штат митних органів.

Історик Скальковський А. О. підкреслює, що з відкриттям Одеської митниці і порту уряд переорієнтовує увагу на Одесу. Місто стало, як головні морські ворота Півдня Російської імперії. Як зазначалося вище, офіційна назва Одеської портової митниці за документами ДАОО стартує з 12 квітня 1795 року. (Скальковський, 1837: 270). За твердженням одеського історика Гончарука Т. Г. до появи офіційної назви міста – «Одеса», територія була заселена османами і населений пункт був названий «Хаджибеем» (Гончарук, 2000: 271). За наказом губернатора Хорвата після затвердження 14 липня 1795 року нової назви міста – «Одеса», митниця почала називатися Одеською. Ці факти, спонукають не обмежуватися вивченням джерел синхронним ракурсом, тобто від офіційного відкриття митниці і до повалення імперії, але й значну увагу звертати на вивчення документів задовго до офіційного відкриття Одеської портової митниці.

Завдяки розвитку ринкових відносин і споконвічній транзитній привабливості Одеси об'єктивно зростає науковий інтерес до вивчення джерел з історії митної справи як одного із значимих інститутів регулювання національної економіки.

Кінець XVIII століття ознаменувався складними геополітичними процесами, які вплинули на становлення і формування Одеської портової митниці, що ввійшла до складу Російської імперії внаслідок російсько-турецьких війн (1768 – 1774 років та 1787 – 1791 років). Головним сюжетом історичного розвитку митниці стали події, пов'язані із розбудовою міста, порту, карантину, економічним освоєнням, що активно стимулювало з кожним роком удосконалювати митну систему Одеси.

Незважаючи на те, що у вітчизняній історичній літературі є певний досвід зі створення узагальнюючих праць у сфері дослідження джерел Одеської портової митниці, проблемі становленню і розвитку митної системи регіонального рівня належної уваги з боку вчених-істориків права все ще не отримали.

Історія Одеської портової митниці вивчалася переважно українськими та російськими істориками дорадянського та пострадянського періоду. Становлення та розвиток митної системи в Одесі кінця XVIII – початку XX століть у переважній більшості праць описується не точно, як правило, тільки в одному контексті чи загалом вивчається проблематика джерел з розвитку митниці всього Південного регіону. У дослідженнях, присвячених одеській митній політиці аналізуються лише окремі функції митної служби, загалом фіксальної.

Перші з істориків, які зацікавилися саме дослідженням джерельної бази Одеської портової митниці були Скальковський Аполлон Олександрович (Скальковський, 1837, 1865), Смольянінов Костянтин Миколайович (Смольянінов, 1895, 1852), Орлов Олексій Олексійович (Орлов, 1885).

На початку XIX століття з розбудовою Одеської портової митниці, порту та карантину спостерігалася активізація наукового інтересу до міста. У вивченні розвитку митної служби Одеси необхідно відзначити роботи історика Скальковського А.О. (Скальковський, 1865). Незважаючи на те, що дослідник вивчав історію місцевого краю, характерною особливістю історичних творів автора було те, що на їх сторінках він друкував знайдені історичні документи та матеріали, які є джерелом становлення і розвитку Одеської портової митниці. Отже, важливу значимість для дослідження портової митниці становить опублікована Скальковським А.О. низка документів: генеральний план місцезнаходження гавані і міста (Скальковський, 1865: 292); лист-подяка місцевих жителів очільнику Одеської митниці прем'єр-майору Михайлу Михайловичу Кір'якову (Скальковський, 1865: 290); нагорода орденом президента комерц-колегії князя Гагаріна надана Кір'якову М.М. (Скальковський, 1865: 272); листи Й.М. де-Рібаса до графа Зубова Платона Олександровича (Скальковський, 1865: 271); статистика митних зборів (Скальковський, 1865: 162); статистика ввозу до Одеси іноземних товарів (Скальковський, 1865: 160).

Проте, дослідження Скальковського А.О. становить лише початкове підґрунтя у вивченні проблематики Одеської портової митниці. Наприклад, історик Смольянінов К.М. звернув увагу, що у роботах Аполлона Олександровича де описується заснування Одеси, порту та митниці не зазначені посилання на джерела з яких були взяті відомості (Пиляєва, 2017: 5).

Також, праця Скальковського А.О. має досить романтичний підхід. У своєму доробку, автор описуючи становлення митниці підкреслив, що створення порто-франко для Одеси вплинуло позитивно – особливо для розбудови міста. Але у сучасного одеського історика Гончарука Т.Г. є інша думка. У своєму дослідженні він наводить перелік дослідників, які навпаки вважають побудову порто-франко не вигідним в силу того, що за рахунок вільної торгівлі зростала в Одесі контрабанда. Також, через розмежування митного кордону порто-франко виникло багато незручностей для жителів передмість (Гончарук, 2015: 40).

Важлива інформація стосовно вивчення джерельної бази Одеської портової митниці знайшла своє відображення у роботі російського історика Орлова Олексія Олексійовича.

Дослідник перебуваючи у 1884 році на VI археологічному з'їзді в Одесі зацікавився історією міста (Орлов, 1885: 8). Орлов О. О. посилаючись на роботи Скальковського А.О. і маючи доступ до документів Московського архіву міністерства юстиції, за допомогою плану Хаджибеївської пристані зумів детально описати побудову гавані (Орлов, 1885: 3). Важливою знахідкою став опублікований ним список митного і карантинного штату службовців, які перебували на посаді з початку офіційного відкриття Одеської митниці

(Орлов, 1885: 67). З подальшого аналізу роботи Орлова О. А. випливає, що дослідник розписав, які функції виконував кожен посадовець з митних службовців Одеси (Орлов, 1885: 68). В кінці книги подається детальний перелік джерел, які автор використовував при написанні роботи.

Дослідник посилаючись на московські архівні документи зосередив свою увагу на тому, що велика заслуга офіційного відкриття портової митниці належить Катерині II. Завдяки її рескрипту місто активно почало розбудову (Орлов, 1885: 58).

Якщо розглянути з іншої точки зору то Одеса знаходиться у вигідному територіальному положенні, тут перетинаються не тільки транспортні потоки, але й культурні зв'язки країн Чорноморського басейну, Східної Європи, Близького Сходу та Середземномор'я. Це місто – конгломерат морських і річкових маршрутів. У центрі такого комунікативного вузла ще задовго до офіційного відкриття митниці були на кордонах сформовані озброєні форпости, які контролювали ввіз і вивіз товару з міста. Тож, Одеса не змогла б обійтися без митної служби і Російській імперії було вигідно відкрити митницю, адже вона приносила чималий дохід в царську скарбницю.

В кінці XIX століття з'являються дослідження одеського історика Смольянінова Костянтина Миколайовича (Смольянінов, 1895) в якому описується історія Одеси на документально підтверджених матеріалах. У своїй праці, дослідник повідомляє, що знайдений ним документ (від 24 січня 1797 року) свідчить, що саме 22 серпня (2 вересня за новим стилем) 1794 року було розпочато важливі роботи щодо спорудження Одеського порту. Тим самим, автор підтвердив, що запропонована дата офіційного заснування Одеської портової митниці варто вважати документально обґрунтованою (Смольянінов, 1895: 21). Описуючи роботу Одеської портової митниці використовував не лише посилання на літературу та документи, але й спогади старожилів. Смольянінов К.М. детально розглядає зовнішню торгівлю Одеси, подає оцінку діяльності роботи посадових осіб митної служби, карантину та порту. Переважна більшість інформації дослідження, як і у його попередників, базується на архівних документах.

Разом із тим, частина джерел, на які посилаються Скальковський А.О., Орлов О.А., Смольянінов К.М., була втрачена і тому, не можна стверджувати про повну достовірність викладеного матеріалу щодо формування митної справи у Одесі.

У дореволюційних працях розглядалася, перш за все, історія становлення Одеської митниці, розвиток зовнішньо-торгівельних відносин, політичні та економічні аспекти формування митної системи, причини і наслідки змін митно-тарифної політики. Дослідники орієнтувалися загалом на першоджерела і значну увагу приділяли розбудові міста, державних установ. Також, займалися пошуками документів: таємного листування чиновників, скарг митних службовців, укази, плани проектів розбудови порту, які відігравали важливе значення у становленні митної системи, але так і залишилися до кінця вивченими.

Одна з перших праць по історії Одеської портової митниці у сучасній історіографії, яка служить основним орієнтиром у дослідженні по проблематиці становлення та розвитку Одеської митниці дослідження істориків Білоусової Лілії Григоріївни та Малинової Галини Леонідівни (Белоусова, 1995).

У роботі були використані матеріали ДАОО, в якому збереглися фонди митних структур: канцелярія начальника Одеського митного округу (ф. 40), канцелярія начальника Південного митного округу за 1883 – 1911 рр. (ф. 247), Одеська митниця за 1805 – 1920 рр. (ф. 41), Одеська портова митниця за 1805 – 1920 рр. (ф. 41), Одеська портова митниця за 1795 – 1914 рр. (ф.88), внутрішня застава Одеського порто-франко за 1819 – 1859 рр. (ф.87), одеський митний інспектор за 1913 – 1919 рр. (ф. 99). Вони нараховують близько 2000 справ. У тому числі матеріали про організацію Одеської митниці, укази Державної Ради і циркуляри департаменту зовнішньої торгівлі і митних зборів, звіти митних установ, постанови начальника митного округу, листування

організації митного огляду і затримання контрабандних товарів, про заборону в'їзду до Росії учасників демократичного руху, звіти імпорту і експорту товарів у динаміці (Белюсова, 1995: 3).

Крім того, дослідники посилалися не лише на архівні фонди, але й на праці перших істориків Одеси: Скальковського А.П., Смольянінова К.М., Орлова О.А. та інші.

Дослідження Білоусової Л.Г. і Малинової Г. Л. охопили розширену низку питань про розвиток та роботу Одеської митниці з урахуванням зовнішньо-торгівельної політики держави. Особливу увагу вони приділили таким проблемам: яке саме місце Одеська митниця займала в системі митних установ Російської імперії, який обсяг доходів надходив до державної скарбниці, як формувалася структура штатному укомплектування службовців в різні історичні періоди (1795 – 1995 роки), які були особливостям митної діяльності в період порто-франко, яка структурі ввозу і вивозу товарів через Одеський порт, як боролися з контрабандою і багато інших питань досліджували. В роботі було висвітлено особливості формування одеської митної справи. Звісно, не всі питання стосовно історії Одеської митниці були в повній мірі розкриті особливо це стосується проблем організаційно-штатної структури, але в тексті зустрічається значна кількість посилань на документи ДАОО, що мають історичну цінність для детального вивчення проблеми.

Власне ж, саме вивченням проблематики джерел митних установ Півдня України займається історик Головка Юлія Іванівна. У своїй статті дослідниця розглянула особливості формування архівів митних установ у тому числі й Державного архіву Одеської області (Головка, 2015). Щодо організації зберігання митної документації, Головка Ю.І. зазначає, що з кінця 20-х – початку 30-х рр. XIX століття Департамент зовнішньої торгівлі розпочав реорганізацію відомчих архівів через її завантаженість і нестачу місця для зберігання нових справ. Реорганізація передбачала списання необхідних для діяльності митних установ архівних справ та запровадження нового порядку фондування та зберігання потрібних документів (Головка, 2015: 9).

У дослідженні автор представляє статистичні дані, щодо списаних митних документів із яких виявилось близько 700 справ на кілька тисяч аркушів за 1722 – 1812 роки і за 1774 – 1818 роки, які були утилізовані. У тому числі це були справи успадковані від попередніх установ, і як пише Головка Ю. І., що списані справи були незазначені у переліках документів на списання і це дає змогу припустити, що саме неможливість встановити приналежність документів була однією з головних причин їх списання (Головка, 2015: 10).

Таким чином, дослідження Головка Ю.І. дало змогу прослідкувати, що списана велика кількість документів містила важливу історичну цінність для вивчення історії Одеської портової митниці, яку було втрачено. Серед списаних документів були матеріали офіційного відкриття митниці, таємне листування чиновників, секретна переписка, вилучення контрабанди, статистичні дані фінансування та багато іншого. Також, велика кількість справ залишається неупорядкованою і архівісти не можуть їх надати науковцям для дослідження.

Незважаючи на чисельні проблеми у дослідженні митної справи Одеси в ДАОО відкрито вісім фондів, які надають можливість вивчати роботу митної служби: Канцелярія начальника Одеського митного округу (1811 – 1896 рр.) (ДАОО); Одеська митниця (1905 – 1920 рр.) (ДАОО); Одеська портова митниця» (ДАОО); Одеський митний інспектор (1913 – 1920 рр.) (ДАОО); Новоросійський митний інспектор (1800 – 1801 рр.) (ДАОО); Канцелярія начальника Південного митного округу (1893 – 1913 рр.) (ДАОО); Кір'яков Михайло Михайлович (1787 – 1844 рр.) (ДАОО); Одеська сухопутна митниця (1834 – 1847 рр.) (ДАОО).

Вище перераховані фонди також не повністю укомплектовані документами. Багато справ відсутні і їх реконструкція на сьогодні стає практично неможливою.

Проблеми розвитку провінційної історіографії стали актуальними і у сучасних російських дослідників. Останнім часом дослідження проблематики джерельної бази митної системи займається російська дослідниця Балковая Валентина Григоріївна. Її праця присвячена розвитку внутрішнього діловодства митниці Російської імперії XVIII – XIX століть. Авторка використовуючи джерела Російського державного архіву давніх актів вважає, що саме на рубежі кінця XVIII – початку XIX століття митне діловодство було обумовлено штатним укомплектуванням. Саме цей процес і став основною складовою загального процесу бюрократизації державного управління в умовах становлення Російської імперії (Балковая, 2012: 17).

Дійсно, у документах ДАОО кінця XVIII – початку XIX століття часто зустрічаються накази з приводу введення нових форм документації, правил оформлення митної документації та вимоги до написання звітів Одеської митниці (ДАОО: 15). Вирішенням проблеми сформуванню централізовану митну систему спричинило розвиток посиленої бюрократії та корупції, що вплинуло негативно для формування та становлення Одеської портової митниці.

Таким чином, дослідниця Балковая В. Г. вивчаючи джерельну базу митної системи прослідкувала тенденцію бюрократизації державного управління, що проявилася і торкнулася усіх митних установ Російської імперії, у тому числі Одеської портової митниці. Централізація митної системи повинна була призвести до появи ведення упорядкованої системи митної документації і документообігу. Ця об'єктивна потреба матеріально була забезпечена виготовляти папір у більш об'ємному обсязі. Отже, з моменту формування Одеської митної служби в централізовану форму кількість документування управлінських процедур значно виріс.

Тобто, якщо простежити статистику Одеської митної документації за 1794 – 1818 роки і документації за 1818 – 1842 роки то не зважаючи на те, що значна кількість джерельної бази була втрачена, кількість внутрішньої документації збільшувалась і до її оформлення з'являлися нові вимоги (ДАОО: 101).

Особливості історичного процесу Одеської портової митниці її становлення та формування протягом кінця XVIII – початку XX століття., призводили до специфічного його віддзеркалення в історичних джерелах. А інтерес українських та російських науковців до історії митної установи виявився у активному дослідженні писемних джерел. Внаслідок цього, на думку російської дослідниці Пиляєвої В. В., саме письмові джерела є важливим свідченням. Так як вони дають повне уявлення про стан справ в митній системі та митній політиці (Пиляева, 2017: 13).

У такий спосіб варто розуміти усю значимість джерел Одеської портової митниці, що збереглися до сьогодні. Кожна справа з письмових джерел певного історичного періоду розкриває розвиток відносин не тільки всередині міста, але й у зовнішньоекономічних відносинах. Пиляєва В. В. у своїй праці подала характеристику письмовим джерелам з історичної точки зору. Вони дають нам можливість дослідити особливості діловодства, дозволяють зробити статистичний аналіз ввезених і вивезених товарів; показують оплату різних мит, а також підстави звільнення від митних зборів, надають можливість прослідкувати дипломатичні зв'язки; вивчити організаційно-штатну структуру, внутрішню політику установи, проаналізувати, які кораблі заходили в порти і яким товаром торгували і дізнатися багато іншого (Пиляева, 2017: 14).

Також, для більш зручного дослідження проблематики митних джерел Пиляева В. В. запропонувала класифікацію письмових джерел, які розділила на групи: жалувані грамоти, книги записи судів, торгові книги, митні книги, договірні грамоти, статuti, звіти, листування та переписку митних службовців (Пиляева, 2017: 14). Але такого роду класифікація джерел для дослідження Одеської портової митниці не можна назвати зручною.

Працюючи з джерелами митної документації Державного архіву Одеської області простіше було б поділити на три групи: 1) вхідна документація – розпорядження керівництва, листування, документація з інших установ, укази комерц-колегії; 2) вихідна документація – копії, чернетки, невідправлена документація; 3) внутрішня документація – митні книги, реєстраційні журнали, списки митних службовців. Найретельніше у ДАОО збереглася документація першої групи. Можна сказати, що вона забезпечувала усю нормативну базу діяльності Одеської портової митниці і таким чином, списувались лише ті документи, які були у поганому стані. Тому, саме завдяки вхідній документації визначається найбільший обсяг даної документації, який можна досліджувати і сьогодні.

Історія митної справи і митної політики на різних етапах її розвитку була розкрита в праці Соломеєна О. Ю. Автор дав детальну характеристику митним тарифам 1857, 1868 і 1891 роках, особливу увагу приділив «протекціоністському повороту» в митній політиці, яку Соломеєн О. Ю. датує 1877 р. (Соломеєн, 2007: 95 – 102). Головна увага автора зосереджена на тому, що митній політиці в цей час було надано значення політичного курсу.

Висновки. Таким чином, на підставі вивчення та аналізу навчальних, довідникових та наукових публікацій, в яких характеризується становлення і розвиток Одеської портової митниці останньої чверті XVIII – початку XX століття, було виявлено, що довгий час історичні дослідження не присвячували належної уваги цій темі. Аналіз літератури показує, що дану проблему було представлено досить однобічно.

Завдяки ретельному аналізу документації Одеської митниці: митні статuti, повне зібрання законів Російської імперії, звіти, протоколи засідань, накази, службові і приватне листування митних чиновників дає підстави твердити, що дослідники у своїх наукових працях описують джерела митної установи не систематизовано. Характерно, що на розгляді проблеми дослідження джерел Одеської митниці, практично в її рамках розглядається вузьке коло питань. Крім того, особливістю дослідження науковців стала концентрація узагальненого вивчення історії становлення митної структури, ніж поглиблене вивчення окремих аспектів розбудови одеської портової митниці.

Центральною проблемою у дослідженнях джерел Одеської портової митниці для істориків в останні 10 – 15 років стала відсутність комплексу службової документації на яку посилались одеські історики XIX століття. Саме це і ускладнює дослідити хронологічну послідовність організації і функціонування Одеської митниці. У такому випадку науковці досліджували не лише історію Одеської портової митниці, але й аналізували роботу інших митних установ. До широкого спектру проблем, пов'язаних з вивченням еволюції митної політики кінця XVIII – початку XX століття, в тому числі на регіональному рівні, належить аналіз ролі представницької організації роботодавців і окремих осіб, побудова принципів і правил митної справи, формування митної політики в цілому.

На сучасному етапі розвитку історичної науки зберігається стійкий інтерес дослідників до вивчення історії Одеської портової митниці. Перспективи подальших досліджень є поглиблене аналізування історіографічного огляду джерел історії становлення і функціонування Одеської митної установи. В силу не повного огляду досліджень залишається багато не вирішених проблем у особливостях формуванні і опрацюванні службової документації, можливості реконструкції втраченої документації та аналіз сучасних дослідників по історії митної системи останньої чверті XVIII – початку XX століття.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Балковая В.Г. Организация таможенного делопроизводства в Российской империи в XVIII веке. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2012. № 5 (88). С. 17-22.

Белоусова Л.Г., Малинова Г.Л. Одесской таможне 200 лет. Одесса: ОКФА, 1995. 98 р.

Головко Ю.І. Митні архіви останньої чверті XVIII – початку XIX ст.: основні джерелознавчі реконструкції (на прикладі митних установ Південної України). Студії з архівної справи та документознавства. *Держ. архів. служба України, УНДІАСАД*. К., 2015. Т. 22. С. 7-12.

Гончарук Т.Г. Історія Хаджибея (Одеси) 1415 – 1795 рр. в документах. Одеса: Астропринт, 2000. 372 с.

Гончарук Т.Г. Юридичні умови функціонування Одеського порто-франко 1819 – 1859 рр. *Краєзнавство*. 2015. (1/2). С. 38-46.

Державний архів Одеської області (Далі – ДАОО). Ф. 214. (1796 – 1798). Оп. 1. Спр. 1. 65 арк.

ДАОО. Ф. 247. (1803-1815). Оп. 1. Спр. 6. 460 арк.

ДАОО. Ф. 270. (1810). Оп. 2. Спр. 20. 350 арк.

ДАОО. Ф. 303. (1794). Оп. 1. Спр. 8. 52 арк.

ДАОО. Ф. 41. (1896 – 1897). Оп. 6. Спр. 2. 48 арк.

ДАОО. Ф. 87. (1904). Оп. 2. Спр. 2. 120 арк.

ДАОО. Ф. 88. (1894). Оп. 1. Спр. 20. 350 арк.

ДАОО. Ф. 99. (1812). Оп. 1. Спр. 19. 89 арк.

ДАОО. Ф. 40. (1903 – 1906). Оп. 1. Спр. 216. 701 арк.

Орлов А.А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. Одесса: Тип. А. Шульце, 1885. 93.

Пиляева В. В. История таможенного дела и таможенной политики. М.: Litres, 2017. 841.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. 3. 1689 – 1699 гг. С.-Петербург, 1830. 694 с.

Скальковский А. Записки о торговле и промышленных силах Одессы. Санкт-Петербург: тип. В. Безобразова, 1865. 181 с.

Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы 1793 – 1823. Одесса: Гор. тип, 1837. 296 с.

Смольянинов К. 22-е августа 1794 года, день рождения Одессы. *Одесский Вестник*. 1852 (30 августа). № 5. С. 12 .

Смольянинов К. Н. История Одессы. Одесса: Гор. тип., 1895. 284 с.

Соломеин А. Ю. История таможенного дела и таможенной политики России. СПб: Рио СПб филиала РГА, 2007. 148 с.

REFERENCES

Balkovaya V.G. (2012) Organization customs office work in Russian Empire in the XVIIIth century. *Vestnik Saratovskoj gosudarstvennoj yuridicheskoy akademii*. № 5 (88). P. 17-22. [in Russian].

Belousova L.G., Malinova G.L. (1995). Odessa customs is 200 years old. Odessa: OKFA. 98 p. [in Ukrainian].

Complete collection of laws of the Russian Empire since 1649. Т. 3. 1689 – 1699 gg. S.-Peterburg, 1830. 694 p. [in Russian].

DAOR. F. 41. (1896 – 1897). Op. 6. Spr. 2. 48 ark. [in Ukrainian].

DAOR. F. 214. (1796 -1798). Op. 1. Spr. 1. 65 ark. [in Ukrainian].

DAOR. F. 247. (1803 – 1815). Op. 1. Spr. 6. 460 ark. [in Ukrainian].

DAOR. F. 270. (1810). Op. 2. Spr. 20. 350 ark. [in Ukrainian].

DAOR. F. 303. (1794). Op. 1. Spr. 8. 52 ark. [in Ukrainian].

DAOR. F. 87. (1904). Op. 2. Spr. 2. 120 ark. [in Ukrainian].

DAOR. F. 88. (1894). Op. 1. Spr. 20. 350 ark. [in Ukrainian].

DAOR. F. 99. (1812). Op. 1. Spr. 19. 89 ark. [in Ukrainian].

Golovko Y.I. (2015) Customs archives of the last quarter of the XVIII – begining of the XIX century: basic source reconstructions (on the exemple of customs institutions of the Southren Ukraine). Studios in archival affairs and document science. *Studiyi z arhivnoyi spravi*

ta dokumentoznavstva. [Derzh. arhiv. sluzhba Ukraini, UNDIASAD]. К. Т. 22. Р. 7-12 [in Ukrainian].

Goncharuk T.G. (2000) History of Hadjibey (Odesi) 1415 – 1795 in documents. Odesa: Astroprint. 372 p. [in Ukrainian].

Goncharuk T.G. (2015) Legal conditions of functioning of Odessa porto-franko 1819 – 1859 rr. *Kraeznavstvo*. (1/2). P. 38-46. [in Ukrainian].

Orlov A.A. (1885) Historical scetch of Odessa from 1794 to 1803. Odessa: Tip. A. Shultse. 93 p. [in Ukrainian].

Pilyaeva V. V. History of customs and customs policy. M.: Litres, 2017. 841 p. [in Ukrainian].

Skalkovskiy A. (1837) The first thirty years history of the city Odessa 1793 – 1823. Odessa: Gor. tip. 296 p. [in Ukrainian].

Skalkovskiy A. (1865) Noteson on trade and industrial forces of Odessa. Sankt–Peterburg: tip. V. Bezobrazova. 181 p. [in Russian].

Smolyaninov K. August 22, 1794, Odessa's birthday. *Odesskiy Vestnik*. 1852 (30 avgust). (5). 12 p. [in Ukrainian].

Smolyaninov K. N. (1895) History of Odessa. Odessa: Gor. tip. 284 p. [in Ukrainian].

Solomein A. Y. (2007) The history customs and customs policy in Russia. SPb: Rio SPb filiala RTA. 148 p. [in Russian].

State Archives of Odessa region (hereinafter – DAOR). (1903 – 19060). F. 40. Op. 1. Spr. 216. 701 ark. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано навчальні, довідкові та наукові публікації, присвячені вивченню джерел Одеської портової митниці. Констатовано існування дорадянських та радянських наукових праць, присвячених дослідженню особливостей створення та діяльності митної установи. Проаналізовано митну документацію, яку дослідники використовують у своїх наукових роботах. Запропоновано класифікацію службової документації Одеської митниці, яка зберігається в архіві. У роботі зроблена спроба закріпити історіографічний аналіз джерел митного права. У статті представлено різноманітні підходи та методи історіографічного дослідження, показано взаємозв'язок історії та історіографії. Окремо виділяються роботи з історіографічного аналізу важливих соціологічних категорій і понять. Охарактеризовано предмет, методи та завдання історіографічних досліджень знань історичної науки. Вказано типи та різновиди історіографічних джерел. Стаття однозначно започатковує історичний напрям в історіографії, висвітлює ступінь вивченості історіографічних та джерелознавчих проблем портової митниці Одеси. Показано, що такий аналіз має стати початком фундаментального вивчення історії митного права. Також наголошується, що така робота має бути дуже важливим аспектом у діяльності держави. Щодо дослідження окремих аспектів джерелознавства історії Одеси зроблено таке узагальнення: значне розширення системи джерел історії в аналізі сучасних навчальних та наукових виданнях (традиційний підхід). Дано узагальнений аналіз змісту навчальних видань за 1837-2017 рр. У статті розглянуто особливості складу митниці на основі документів взятих з Державного архіву Одеської області в останній чверті XVIII – на початку XX ст., організації митного архіву. Простежується, що історія становлення Одеської митниці, розвиток зовнішньоторговельних зв'язків, політичні та економічні аспекти митної системи, причини та наслідки змін у митно-тарифній політиці розглядалися в дореволюційних працях. Дослідження зосереджувалися переважно на періодджерелах і приділяли значну увагу розвитку міста, державних органів, а не митниці.

Ключові слова: історіографія, митна система, митниця Одеського порту, митні джерела, архівні документи, джерела дослідження.

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-19
УДК 93(378.095+32.019.5)«1945/1950»

THE HISTORICAL EDUCATION IN BILHOROD-DNISTROVSKYI TEACHERS' INSTITUTE IN THE CONTEXT OF SOVIET POLITICS OF MEMORY DURING THE SECOND HALF OF THE 1940S

ІСТОРИЧНА ОСВІТА В БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКОМУ УЧИТЕЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ В КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-х РР.

Віктор Дроздов

кандидат історичних наук, доцент
E-mail: victordrozdov.84@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1381-8878
Research ID: A-7822-2018
Ізмаїльський державний гуманітарний
університет, Україна

Viktor Drozdov

PhD of Historical Science, Associate Professor
E-mail: victordrozdov.84@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1381-8878
Research ID: A-7822-2018
Izmail State University of Humanities, Ukraine

ABSTRACT

The purposes of the research are to discover the features of the history teachers' training at the Bilhorod-Dnistrovskiy Teachers' Training Institute in the postwar years, to determine the methods and consequences of the ideologization of the content of higher historical education as one of the tools for disseminating official historical memory, to analyze the impact of ideological campaigns on the training, scientific and educational activities of the Department of History lecturers. The article is based on the application of historical-systemic, historical-genetic and historical-typological methods that allowed to characterize the development of historical education at the institute in the context of the then ideological campaigns in the USSR, known as «Zhdanovshchina», to identify problems that affected the organization of the educational process, to classify groups of students who studied at the Faculty of History. The scientific novelty is that based on archival documents of the Municipal Institution «Izmail Archive» for the first time the analysis of training, scientific and educational work at the historical faculty of the Bilhorod-Dnistrovskiy Teachers' Training Institute in the conditions of Sovietization of the region in the postwar years is realized. The author has concluded the training of history teachers at the institute met with some problems of material, educational, methodological, and staffing nature, but the ideologization, which turned the learning process into a tool for spreading official historical memory and Marxist-Leninist ideology, was the most significant factor that negatively affected historical education. The increasing ideological pressure on historical education put lecturers and students even more in a position of dependence on Soviet historical discourse. Additional means of control over the educational process were introduced, which required teachers to follow faithfully to the version of history adopted by the Communist Party.

Key words: *historical education, teachers' institute, politics of memory, ideologization, late Stalinism, Southern Bessarabia.*

Постановка проблеми. Приєднання Південної Бессарабії до складу Української РСР потребувало не лише політичної та економічної інтеграції регіону, а й формування нової радянської ідентичності місцевого населення. У зв'язку з цим важливу роль відіграла політика пам'яті, завданням якої було конструювання нової історичної

пам'яті, що базувалася на нерозривному зв'язку історичного минулого регіону із загальнорадянським та українським історичними наративами. Одним із найголовніших її інструментів була історична освіта, яка в сталінські часи неодноразово зазнавала трансформацій. За відсутності педагогічних кадрів у Південній Бессарабії влада була зацікавлена в підготовці молодих вчителів історії, які, оволодівши марксистсько-ленінською концепцією історичного процесу та основами радянської педагогіки, сприяли б поширенню офіційної пам'яті серед молодого покоління. Саме тому із заснуванням у 1940 р. учительського інституту в місті Аккермані (із серпня 1944 р. – Білгород-Дністровський) було створено історичний факультет, де розпочалася підготовка вчительських кадрів. Дослідження історичної освіти в Білгород-Дністровському учительському інституті є доволі актуальним, оскільки, з одного боку, вона розвивалася в умовах посилення ідеологізації освітнього процесу в Україні в роки «ждановщини», а з іншого – мала свої особливості у зв'язку з процесами радянзації Південної Бессарабії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню розвитку історичної освіти в педагогічних навчальних закладах УРСР у роки пізнього сталінізму присвячено чимало наукових розвідок. Серед комплексних праць треба виділити монографію Н. Венцевої (2016), дисертаційні дослідження С. Буряк (2015) та В. Петриківа (2016), у яких розглядаються проблеми відновлення історичної освіти в педагогічних ВНЗ у воєнний та післявоєнний період, трансформації змісту вищої історичної освіти, розвитку кадрового потенціалу, матеріального становища та статусу учасників освітнього процесу, їхньої суспільно-політичної діяльності тощо. Організаційні засади історичної науки в педагогічних інститутах проаналізовано в статті В. Бугрія (2019). Характеристика діяльності історичних факультетів і нормативно-правової бази історичної освіти у вищих педагогічних закладах інших приєднаних регіонів здійснюється в роботах І. Антоняк (2017) та Р. Попп (2018). Проблеми організації історичної освіти в Білгород-Дністровському учительському інституті не були предметом наукового вивчення, однак важлива джерельна інформація про розвиток інституту в 1940–1965 рр. була опублікована в першому томі видання «Ізмаїльський державний гуманітарний університет: сторінки історії» (2020).

Формулювання цілей статті. Метою роботи є дослідження організації історичної освіти в Білгород-Дністровському учительському інституті, особливостей її розвитку в умовах посилення ідеологічного впливу в другій половині 1940-х рр. та визначення її ролі в процесі поширення радянської історичної пам'яті в регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Навчання в Аккерманському учительському інституті розпочалося 1 жовтня 1940 р. Стаття в газеті «Знамя Советов» за 16 лютого 1941 р. висвітлювала перші підсумки діяльності інституту. За цей час було підготовлено навчальні й робочі плани та конспекти викладачів, укомплектовано бібліотечний фонд, організовано кабінети й лабораторії для практичних занять студентів. Крім навчального процесу, велика увага приділялася політико-виховній і культурно-масовій роботі зі студентами. Зокрема, за перші три місяці було прочитано 9 лекцій на соціально-політичні теми, встановлено систематичне проведення політзанять, створено культурні і спортивні гуртки, організовано вечори художньої самодіяльності, екскурсії та відвідування театру (Снисарь, 1941: 2). Проте робота інституту була зупинена з початком війни й відновлена лише в 1944 р. після повернення території Ізмаїльської області до складу УРСР. Новий навчальний рік Білгород-Дністровського учительського інституту (у зв'язку з перейменуванням м. Аккермана було змінено й назву інституту) розпочався в листопаді-грудні 1944 р. у складних умовах післявоєнної відбудови: приміщення інституту було зайняте шпиталем, тому заняття до січня 1945 р. проводилися в житловому будинку, було відсутнє будь-яке навчальне обладнання, а в бібліотеці не було жодної книги (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 2: 1-2).

Навчання в Білгород-Дністровському учительському інституті було дворічним і спрямовувалося на підготовку педагогічних кадрів для семирічних шкіл. Випускники історичного факультету за результатами рішення державної екзаменаційної комісії здобували «кваліфікацію та звання вчителя історії 5-7 класів» (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 2: 28). Із 68 студентів, які розпочали навчання в інституті в 1944–1945 н. р., 18 осіб навчалися на історичному факультеті (14 – на першому курсі, 4 – на другому) (Циганенко, 2020: 33-34). Наприкінці 1944 р. було прийнято рішення про організацію в інституті заочного навчання. За результатами вступної кампанії на перший курс історичного факультету було зараховано 56 студентів-заочників, однак приступили до занять лише 33 особи (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 2: 4). Станом на кінець 1948–1949 н. р. на історичному факультеті навчались 70 студентів (44 – на першому курсі, 26 – на другому) (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 29: 5). Як зазначає С. Буряк, у Білгород-Дністровському учительському інституті були одні з найгірших показників набору студентів-істориків серед вищих педагогічних навчальних закладів УРСР (Буряк, 2015: 16). У 1949 р. набір на перший курс уже не проводився, а в 1950 р. відбувся останній випуск учителів історії. Згідно з наказом від 7 грудня 1950 р. студенти історичного факультету були переведені до Одеського учительського інституту (Архів ІДГУ, ф. 1, оп. 1-л, спр. 80: 20). Припинення підготовки вчителів історії в Ізмаїльській області було пов'язано з урядовими планами щодо укрупнення учительських інститутів та поступової їхньої реорганізації в педагогічні інститути. В 1951 р. Білгород-Дністровський учительський інститут було переведено до міста Ізмаїлу, а наступного року реорганізовано в педагогічний інститут. Проте в новоствореному інституті історичний факультет так і не було відкрито, незважаючи на пропонування з боку Ізмаїльського обкому КП(б)У (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 30, спр. 2021: 20).

Склад студентства в інституті був доволі неоднорідним, що спричиняло певні труднощі під час навчання. Аналіз звітних матеріалів кафедр дає змогу виділити кілька соціально-вікових груп студентів-істориків: 1) демобілізовані особи, які вступили на навчання після завершення військової служби – були найбільш здібними до навчання, активними й дисциплінованими (наприклад, з 26 студентів першого курсу в 1947–1948 н. р. відмінні оцінки мали лише 6 осіб, з яких усі належали до цієї групи (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 16: 6)); 2) місцеві мешканці, які вступили на навчання після завершення школи – мали погані знання з російської мови та історії СРСР у зв'язку з навчанням у румунських школах; 3) особи, які прибули з інших регіонів Української РСР після завершення навчання в школі – мали низький базовий рівень знань та переважно були тими, хто не вступив до інших інститутів за конкурсом; 4) студенти, які завершили школу до початку війни й мали тривалу перерву в навчанні (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 15: 12).

Серйозні проблеми на історичному факультеті були з професорсько-викладацьким складом, який постійно змінювався. В 1944–1945 н. р. викладач історії СРСР О. Девдера, який керував кафедрою історії, за своєю спеціальністю не відповідав призначенню, тому в наступному навчальному році він був замінений. З вересня 1945 р. на кафедрі працювало троє викладачів: доц. С. Соловійов (завідувач кафедри), А. Комова та Н. Сафронова (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 2: 32). Проте вже в 1947–1948 н. р. склад кафедри повністю змінився і включав доц. О. Михайличенка (завідувач кафедри), О. Чернову та М. Краснянського, а лекції з історії України викладав завідувач відділу пропаганди та агітації міського комітету КП(б)У П. Козирев. У 1948 р. О. Михайличенко звільнився, а в 1949 р. новим завідувачем було призначено Я. Сімана. Також у зв'язку зі звільненням М. Краснянського через «халатне ставлення до викладання» на посаду викладача було прийнято О. Шабуніна (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 30: 10). На початку 1949–1950 н. р. кафедру історії було ліквідовано, а її викладачів Я. Сімана та О. Чернову було переведено на кафедру основ марксизму-ленінізму (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 42: 53). Після ліквідації історичного факультету обох викладачів було звільнено.

У річних звітах кафедри історії неодноразово вказувалося, що кадрові зміни, які відбувалися часом упродовж навчального року, негативно впливали на виконання навчального плану та якість освіти. Серед проблем в організації історичної освіти визначалися також відсутність або застарілість навчальних програм, критична нестача підручників, навчальних посібників і наочних матеріалів, а також недостатнє обладнання кабінету історії, який було відкрито лише в 1946 р. Досить важкими були умови навчання, зокрема нестача палива в зимові місяці. Наприклад, в аналізі викладання історії СРСР за перший семестр 1946–1947 н.р. вказувалося: «Були випадки, коли температура в аудиторіях доходила до 5-7° нижче нуля. Це, звичайно, не могло не позначитися на стані здоров'я студентів та їхньому відвідуванні інституту...» (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 8: 70).

Навчальні плани та програми підготовки майбутніх вчителів історії укладалися відповідно до нормативних вимог Народного комісаріату освіти УРСР (із 1946 р. – Міністерство освіти УРСР). Навчальний план за 1945–1946 н.р. містив 17 навчальних дисциплін, серед яких найбільшими за обсягами були «Історія СРСР» (372 год.) та «Основи марксизму-ленінізму» (254 год.), що викладалися впродовж усього періоду навчання. Також студенти вивчали курси «Історія України» (108 год.) та «Конституція» (52 год.). Вивчення всесвітньої історії включало такі дисципліни: «Давня історія» (198 год.), «Історія середніх віків» (216 год.) та «Нова історія» (170 год.) (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 3: 25). Варто відмітити, що при плануванні історичних дисциплін кількість лекційних годин суттєво перевищувала кількість семінарських. Наприклад, на вивчення історії СРСР виділялося 322 лекційні та 50 семінарських годин (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 7: 76-77). Педагогічна складова включала дисципліни «Педагогіка» (82 год.), «Психологія» (84 год.), «Шкільна гігієна» (18 год.) та «Методика історії» (60 год.), а педагогічну практику було заплановано на другому курсі під загальним керівництвом кафедри педагогіки. Значна увага надавалася філологічній підготовці, яка передбачала вивчення російської й української мов, загальної, російської та української літератури. До навчального плану було включено проходження військової підготовки. Крім основних дисциплін, студентам пропонувалися факультативні курси. Зокрема, історики слухали курс з археології, викладати яку було запрошено директора обласного історико-краєзнавчого музею Г. Крисіна. Студентам факультету мови та літератури історію СРСР викладав колишній випускник інституту В. Кокош (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 16: 1).

Робочі плани історичних дисциплін мали чітко відповідати затвердженим програмам, які відображали марксистсько-ленінське (а точніше, сталінське) розуміння історичного процесу, що ґрунтувалося на формаційному підході й ідеях класової боротьби, а також російськоцентричну модель історії СРСР, яка впроваджувалася із середини 1930-х рр. У систему історичної освіти була міцно вкорінена міфотворчість радянських істориків про «Київську Русь – колыску східнослов'янських народів», «дружбу народів» із провідною роллю російського народу як «першого серед рівних», «Велику вітчизняну війну» тощо. Показово, що в курсі історії СРСР, який викладався протягом усього строку навчання, лише останній четвертий семестр був присвячений, власне, історії радянської держави. Попередні семестри переважно включали тематику історії дорадянської Росії, яка розпочиналася з давніх часів, із вкрапленнями історії інших союзних республік як складової частини великоросійського наративу (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 7: 78-81).

Проблеми з постачанням навчально-методичної літератури до Білгород-Дністровського учительського інституту призводили до того, що викладачі самостійно укладали програми з деяких дисциплін, у тому числі з «Історії України». Зміст робочого плану з історії України 1946 р., укладачем якого був П. Козирев, яскраво свідчить про впровадження радянського історичного дискурсу в історичну освіту регіону. Ідеї класової боротьби й національного визволення українського народу подавалися в нерозривній єдності. Історія України вивчалася студентами під кутом національного, соціального та

релігійного гноблення різних держав, окрім Російської імперії (наприклад, «посилення феодално-кріпосницького та національно-релігійного гноблення на Україні під владою Шляхетської Польщі», «Західна Україна під Австро-Угорським гнітом», та, з іншого боку, «Україна в складі російської дворянської Імперії»). Водночас українські націє- та державотворчі процеси фактично не викладалися: козацтво розглядалося лише в контексті боротьби проти «Султанської Туреччини та Кримського Ханства», були відсутні теми з історії української козацької держави та національно-культурного розвитку України. Особливий акцент ставився на «визвольній війні 1648–1654 рр.» та постаті Богдана Хмельницького. Події початку ХХ ст. викладалися з марксистсько-ленінських позицій, де революційна боротьба ставала основним об'єктом вивчення. Водночас, замовчувався період Української національної революції 1917-1921 рр., а поворотним моментом в історії України вважалася «Велика Жовтнева Соціалістична революція», після якої розпочинався її «розквіт». Окрема тема була присвячена приєднанню до СРСР українських земель на початку Другої світової війни, яке розглядалося як «возз'єднання українського народу». Курс історії України завершувався вивченням «Вітчизняної війни» та п'ятирічного плану відновлення та розвитку народного господарства на 1946–1950 рр. (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 7: 70-71). Зауважимо, що в робочому плані 1946 р. російськоцентрична модель у вивченні історії України поки що не простежується.

Звітні матеріали з державної екзаменаційної атестації свідчать про наявність проблем у підготовці студентів. Зокрема, у звіті за 1947–1948 н. р. зазначалося, що студенти погано опанували матеріал з історії СРСР і нової історії. Недоліки стосувалися не лише недостатнього знання фактичного матеріалу, а й розуміння історичного процесу, яке мало відповідати сталінській ідеології. «Студенти-випускники слабко орієнтуються в таких питаннях, як національно-визвольний рух на Україні в XVI–XVIII ст. та роль народів СРСР у розвитку слов'янської культури в країнах південно-східної Європи, причини розпаду Київської держави, революційний рух на Україні в XIX ст. та ін.», – вказувалося у документі (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 15: 29). Також не всі студенти змогли опанувати в достатній мірі російську мову. Однією з головних причин низького рівня знань студентів уважалася їхня слабка підготовка в школі. Зрозуміло, що не вивчаючи історію СРСР у румунській школі, місцевим студентам Білгород-Дністровського учительського інституту досить важко було опанувати марксистську концепцію історії, про що неодноразово вказувалося у звітах кафедри. Втім, саме вони з отриманням вищої педагогічної освіти й початком професійної кар'єри ставали основним знаряддям поширення офіційної історичної пам'яті серед учнів регіону. Відповідно до наказів про розподіл випускників історичного факультету, усі вони направлялися на роботу до шкіл Ізмаїльської області (Циганенко, 2020: 72-73, 77-78).

Проведення ідеологічних кампаній в Україні в другій половині 1940-х рр., відомих під загальною назвою «ждановщина», мала серед основних цілей подолання будь-яких проявів «буржуазного націоналізму» в українській історичній науці та освіті. Активний наступ влади розпочався наприкінці квітня 1947 р., коли була скликана спеціальна нарада істориків при ЦК КП(б)У з метою обговорення питань «про прояви буржуазного націоналізму в галузі історії». В серпні 1947 р. було видано постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», у якій крім нещадної критики діяльності Інституту зазначалося про наявність серйозних недоліків у викладанні історії України у вишах республіки та вивченні питань історії України в середніх школах (Смолій, 1996: 86). Керівники закладів освіти були зобов'язані встановити систематичний контроль за викладанням історії СРСР і України та суспільних наук, переглянути програми й робочі плани викладачів та обговорити їх на засіданнях кафедр і вчених радах, заслухати цикл докладів і лекцій із важливих проблеми історії України, встановити обов'язкове відвідування завідувачами кафедр лекцій і семінарів із подальшим їхнім обговоренням, систематично стенографувати лекції й семінари всіх

членів кафедр, розробити конкретні заходи щодо поліпшення викладання історії України (Смолій, 1996: 98-99).

Заходи щодо поліпшення викладання історії СРСР та історії України в педвишах були затверджені наказом міністра освіти УРСР П. Тичини від 20 вересня 1947 р., згідно з яким директори до 10 жовтня мали перевірити стан викладання історії, обговорити результати цієї перевірки й визначити конкретні заходи щодо «піднесення викладання історії кожним, зокрема, професором і викладачем». На основі надісланих закладами звітів про проведену роботу Управління вищої школи мало скласти методичні вказівки професорсько-викладацькому складу на допомогу у висвітленні питань історії України з марксистсько-ленінських позицій. Крім того, завідувачі кафедр історії мали організувати для професорсько-викладацького складу та студентства доповіді з історії України на визначені в наказі ідеологічні теми (КУІА, ф. Р-445, оп. 1, спр. 82: 94). Нормативну базу щодо боротьби з «проявами буржуазного націоналізму» доповнювали наказ начальника Управління в справах вищої школи від 7 жовтня 1947 р. та наказ Міністра освіти УРСР П. Тичини від 31 грудня 1947 р. «Про стан викладання історії України в педагогічних та учительських інститутах УРСР (Антоняк, 2017: 81). У квітні 1948 р. Управлінням у справах вищої школи були ухвалені заходи щодо покращення викладання історії України у вищих навчальних закладах УРСР. Серед іншого визначалося, що викладання історії України мало здійснюватися на основі сталінського підручника «Короткий курс історії ВКП(б)», зауважень Сталіна, Кірова та Жданова на підручники з історії та постанови ЦК КП(б)У від 29 квітня 1947 р. Керівники вишів та викладачі історії, зі свого боку, мали «... послідовно проводити принцип більшовицької партійності у викладанні, вести рішучу боротьбу з буржуазно-націоналістичними спотвореннями у викладанні історії України» (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 23: 132-133). Суттєвих змін зазнали також навчальні програми, у яких, відповідно до інструкцій сталінського керівництва, «нова версія» історії України перебувала в цілковитій залежності від російського гранд-нарративу. Як зазначає В. Петриків, у науковому вжитку дефініції «історія України» або «українська історія» швидко замінялися універсальним визначенням «історія Української РСР» (Петриків, 2014: 184).

Боротьба з «буржуазним націоналізмом» в історичній науці та освіті супроводжувалася ідеологічним тиском на історичні кафедри багатьох закладів освіти. Не оминула вона й кафедру історії Білгород-Дністровського учительського інституту, діяльність якої неодноразово піддавалася критиці впродовж 1947–1948 н. р. На засіданні вченої ради інституту від 23 жовтня 1947 р. кафедрі було зобов'язано переглянути програми та робочі плани викладачів, покращити проведення семінарських занять, обговорювати на засіданнях плани й конспекти лекцій, організувати стенографування лекцій і семінарів та їхнє рецензування, посилити контроль за підвищенням ідейно-політичної підготовки викладачів. Також для кафедри було встановлено тематику лекцій із питань історії України, які мали явно ідеологічний характер, та графік їх проведення для студентів і викладачів інституту, а також інтелігенції міста (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 12: 8-9).

У грудні 1947 р. робота кафедри історії знову стала об'єктом уваги на засіданні вченої ради, що було викликано результатами перевірки інституту з боку Ізмаїльського обкому КП(б)У. У рішенні бюро обкому було зазначено, зокрема, і про наявність значних недоліків у роботі кафедри стосовно ідейно-політичного рівня проведення занять та роботи зі студентами. У результаті було прийнято рішення, що заняття викладачів історії мали відвідувати викладачі кафедр основ марксизму-ленінізму та обговорювати їх на спільних засіданнях (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 12: 16).

Негативно була оцінена робота кафедри в річному звіті інституту за 1947–1948 н. р., у якому зазначалося про слабе забезпечення викладання курсів історії СРСР і нової історії, формальне ставлення до документів партії та уряду з ідеологічних питань,

невиконання постанов ученої ради інституту. Також вказувалися недоліки в роботі її завідувача О. Михайличенка, який не врахував під час перегляду робочих планів вимоги постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», не надавав методичну допомогу співробітникам кафедри й не здійснював керівництво науковою роботою викладачів (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 15: 23). Наприкінці навчального року О. Михайличенко звільнився, хоча й до цього дирекція інституту неодноразово зверталася до Міністерства освіти УРСР із проханням про заміну завідувача. Ставлення кафедри історії до ідеологічної кампанії 1947–1948 н. р. було так відображене в її річному звіті: «Загалом, увесь цей навчальний рік, наповнений систематичною та наполегливою боротьбою нашої партії та її ЦК із грубими спотвореннями та помилками на ідеологічному, культурному фронті, був для членів кафедри історії та студентів істфаку школою виховання й вироблення нової людини комуністичного суспільства» (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 16: 5).

Відкриті лекції, які обговорювалися на засіданнях вченої ради інституту, а також стенограми лекцій викладачів яскраво ілюструють вплив сталінської ідеології на історичну освіту. Так, у грудні 1947 р. на вченій раді відбулося обговорення лекції зі стародавньої історії О. Чернової на тему «Проникнення Риму на Схід. Третя Пунічна війна». Під час свого виступу викладачка назвала одним з істотних недоліків своєї лекції те, що вона не роз'яснила зміст наведеної нею цитати В. Леніна про характер Пунічної війни. Крім методичних зауважень, їй були надані рекомендації ідеологічного характеру, зокрема про доцільність співставлення тих подій із сучасною історією, а саме з агресивними планами Муссоліні та Гітлера, яким «не давали спати» лаври Цезаря, а також про необхідність використання зразків лекцій Леніна і Сталіна під час побудови структури заняття (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 12: 21-22).

Прикладом нав'язування радянських історичних наративів є лекція викладача Я. Сімана на тему «Зовнішня політика російської держави в 70-х рр. XIX ст.», стенограма якої зберігається у фондах Комунальної установи «Ізмаїльський архів» (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 17: 1-11). Ця лекція була проведена в 1948 р. в рамках курсу «Історія СРСР» для студентів другого курсу історичного факультету. Заняття починалося з цитати Сталіна, яка визначала основну тезу лектора про слабкість російського царизму та його зовнішньої політики. В оцінюванні зовнішньополітичних відносин Росії в лекції була присутня відверта антинімецька спрямованість, що відповідало духу післявоєнного часу. Найбільша увага приділялася аналізу ставлення російської влади й суспільства до «східного питання». Цитуючи класиків марксизму й відомих революційних демократів та навіть публікації в тогочасних ліберальних і консервативних періодичних виданнях, лектор доводив тезу про братерські зв'язки й почуття солідарності південних слов'ян із «великим російським народом», який змальовувався ним як «народ-визволитель», наголошував на вирішальній ролі Росії в «пробудженні політичного життя народних мас слов'янського світу», а також підкреслював вплив прогресивних верств російського суспільства на рішення царизму розпочати війну з Туреччиною, щоб звільнити поневолені народи.

Історична наука в Білгород-Дністровському учительському інституті теж розвивалася в межах офіційної радянської ідеології, проте мала певну специфіку. Через брак достатніх відомостей про історичне минуле Південної Бессарабії велика увага була приділена краєзнавчій тематиці. Зокрема, у планах наукової роботи інституту за 1946–1950 рр. були присутні такі теми з історії: «Українська народність на Ізмаїльщині» (О. Михайличенко), «Історія міста Ізмаїла та його перспективи» (А. Комова), «Історичні пам'ятки міста Білгород-Дністровська» (Н. Сафронова), «Історія міста Білгород-Дністровська» (П. Козирев), «Ізмаїльщина в минулій IV-й п'ятирічці» (О. Чернова), «Жовтнева революція в Ізмаїльській області» (П. Козирев) та «М. І. Кутузов – комендант м. Білгород-Дністровський» (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 6: 11-12; спр. 28: 3, 9). У 1948 р. було завершено підготовку кандидатської дисертації П. Козирева на тему «Історія міста

Білгород-Дністровська», у якій із марксистських позицій було висвітлено історію міста «від скіфських поселень до соціалістичного Білгороду» (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 17: 25). Варто зазначити, що постійні зміни науково-педагогічного складу негативно позначилися на науковій діяльності кафедри, й кожного року вона звітувала про невиконання плану наукової роботи.

Наукова діяльність студентів зводилася до участі в науково-історичному гуртку, який було створено в 1944–1945 н. р. Наступного року до складу гуртка входили 27 студентів першого і другого курсів (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 3: 34). Робота гуртка включала обговорення студентських рефератів та проведення екскурсій. У 1947 р. було затверджено тему роботи гуртка «Видатні історичні події у висвітленні класиків марксизму-ленінізму», що також вказує на переважно ідеологічне значення такого різновиду діяльності (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 16: 3).

Важливе місце в підготовці фахівців мала політико-ідеологічна робота, яка була неодмінною складовою виховного процесу. У вересні 1947 р. були прийняті постанова ЦК КП(б)У «Про покращення викладання й політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах УРСР» і відповідний наказ Управління в справах вищої школи. Обговорюючи ці документи, вчена рада Білгород-Дністровського учительського інституту ухвалила рішення про організацію постійного семінару з вивчення історії й теорії партії, систематичне проведення серед студентів і викладачів доповідей про внутрішню та зовнішню політику СРСР, створення в студентському гуртожитку червоного кутка, заслуховування на засіданнях вченої ради доповідей про якість і методику викладання (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 12: 3-4). Провідну роль в організації політико-ідеологічної роботи інституту грала кафедра основ марксизму-ленінізму, проте викладачі-історики також активно залучалися до цієї діяльності. Вони проводили лекції для студентів і співробітників інституту, міської інтелігенції та військовослужбовців, здійснювали роботу з агітаторами в період виборчих кампаній, брали участь в організації і проведенні конференцій і заходів із нагоди святкування соціалістичних свят та ювілеїв тощо. Наведемо приклади тем лекцій, які були прочитані викладачами для трудящих міста в 1947–1948 н. р.: «Київська Русь – колыска трьох братських народів – російського, українського й білоруського», «Тридцятирічна боротьба зі спотвореннями на історичному фронті», «Великий історичний акт 1654 р.», «Великий російський народ та його роль в історії» (КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 16: 2).

Висновки. Історична освіта в Білгород-Дністровському учительському інституті розвивалася в складних умовах післявоєнного часу, що проявлялися в недостатньому матеріальному й навчально-методичному забезпеченні освітнього процесу, неоднорідному складі студентів та їхньому низькому рівні базової підготовки, а також частій змінюваності педагогічного персоналу. Поряд з освітньою метою підготовка вчителів історії мала важливе ідеологічне значення, оскільки влада була зацікавлена в поширенні офіційних історичних наративів серед молодого покоління, що потребувало нових педагогічних кадрів. Радянська ідеологія охоплювала навчальну, виховну та наукову сфери діяльності, впливала як на структуру навчальних планів та програм, так і на зміст кожного заняття, яке мало відображати марксистсько-ленінську концепцію та сталінське бачення історичного процесу. З початком кампаній проти української історичної науки та освіти ідеологізація навчального процесу ще більше посилилася і вплинула на діяльність кафедри історії Білгород-Дністровського учительського інституту, яка мала переробляти робочі програми, підвищувати свій ідейно-політичний рівень, обговорювати, стенографувати та рецензувати лекції викладачів тощо. Крім того, викладачі історичного факультету мали виконувати роль місцевих пропагандистів, проводячи лекції на ідеологічну тематику для мешканців міста. У науковій діяльності істориків домінувала краєзнавча тематика, яка передбачала висвітлення історичного минулого Південної Бессарабії з позицій марксистської ідеології. Перспективою подальших досліджень є

вивчення інших інструментів радянської політики щодо конструювання історичної пам'яті населення Ізмаїльської області.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Антоняк І. Нормативно-правова база функціонування історичної освіти в педагогічних ВНЗ Львова (1944–1957 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. № 5. С. 79-85.

Архів Ізмаїльського державного гуманітарного університету (далі – Архів ІДГУ), ф. 1, оп. 1-л, спр. 80, 54 арк.

Бугрій В. С. Перебудова організаційних засад історичної науки в педагогічних інститутах України (кінець 40-х – 50-ті рр. ХХ ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Історія. Філософія. Політологія*. 2019. № 17. С. 4-7.

Буряк С. А. Вища історична педагогічна освіта в УРСР (1945–1956 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. № 1 (40). С. 180-184.

Буряк С. А. Історична освіта в педагогічних вузах Української РСР (1943–1956 рр.). (Автореф. дис. канд. іст. наук). Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2015.

Венцева Н. О. Вища історична педагогічна освіта України в першій половині ХХ століття: історичний аспект. Бердянськ: ФОП Ткачук О.В, 2016.

Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА), ф. Р-445, оп. 1, спр. 82, 199 арк.

КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 12, 58 арк.

КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 15, 52 арк.

КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 16, 103 арк.

КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 17, 43 арк.

КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 2, 30 арк.

КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 23, 510 арк.

КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 28, 12 арк.

КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 29, 71 арк.

КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 3, 55 арк.

КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 30, 104 арк.

КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 42, 153 арк.

КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 6, 61 арк.

КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 7, 168 арк.

КУІА, ф. Р-739, оп. 1, спр. 8, 104 арк.

Петриків В. І. Формування змісту вищої історичної освіти в Україні у кінці 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. *Наукові записки [Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова]. Серія: Педагогічні та історичні науки*. 2014. № 118. С. 181-188.

Петриків В.І. Розвиток змісту вищої історичної освіти в Україні (1945–1991 рр.). (Дис. канд. пед. наук). Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич, 2016.

Попп Р. Історичний факультет Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка в перші повоєнні роки (1944–1953). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. № 6. С. 189-196.

Смолій В.А. (відп. ред.). *У лежачих тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Збірник документів і матеріалів*. Ч. 2. К.: Інститут історії України НАН України, 1998.

Снисарь А. Итоги работы института. *Знамя Советов*, 16 лютого, 2. 1941.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 30, спр. 2021, 68 арк.

Циганенко Л. Ф. (гол. ред.). *Ізмаїльський державний гуманітарний університет: сторінки історії. Збірник документів*. Т. 1: 1940–1965 рр. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2020.

REFERENCES

Antoniak I. (2017). Normatyvno-pravova baza funktsionuvannia istorychnoi osvity v pedahohichnykh VNZ Lvova (1944–1957 rr.). [Regulatory Base of the Functioning of Historical Education in the Pedagogical Institutions of Lviv (1944–1957)]. *Naukovyi visnyk Shkhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*. [Scientific Bulletin of the Lesia Ukrainka East European National University]. № 5. P. 79-85. [in Ukrainian].

Arkhiv Izmailskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu (next – Arkhiv IDHU), fund 1, description 1-1, file 80, 54 pages.

Buhrii V. S. (2019). Perebudova orhanizatsiinykh zasad istorychnoi nauky v pedahohichnykh instytutakh Ukrainy (kinets 40-kh – 50-ti rr. KhKh st.). [Restructuring of organizational foundations of historical science in pedagogical institutes of Ukraine (late 40's – 50's of XX century)]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Istoriiia. Filosofiiia. Politolohiia*. [International Humanitarian University Herald. History. Philosophy. Political Science]. № 17. P. 4-7. [in Ukrainian].

Buriak S. A. (2014). Vyshcha istorychna pedahohichna osvita v URSR (1945–1956 rr.). [Higher historical pedagogical education in the Ukrainian SSR (1945–1956)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu* [Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University]. № 1 (40). P. 180-184. [in Ukrainian].

Buriak, S. A. (2015). *Istorychna osvita v pedahohichnykh vuzakh Ukrainskoi RSR (1943–1956 rr.)*. [Historical education in pedagogical institutes of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (1943–1956)]. (Avtoref. dys. kand. ist. nauk). Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova, Kyiv. [in Ukrainian].

Komunalna ustanova «Izmailskyi arkhiv» (next – KUIA), fund R-445, description 1, file 82, 199 pages.

KUIA, fund R-739, description 1, file 12, 58 pages.

KUIA, fund R-739, description 1, file 15, 52 pages.

KUIA, fund R-739, description 1, file 16, 103 pages.

KUIA, fund R-739, description 1, file 17, 43 pages.

KUIA, fund R-739, description 1, file 2, 30 pages.

KUIA, fund R-739, description 1, file 23, 510 pages.

KUIA, fund R-739, description 1, file 28, 12 pages.

KUIA, fund R-739, description 1, file 29, 71 pages.

KUIA, fund R-739, description 1, file 3, 55 pages.

KUIA, fund R-739, description 1, file 30, 104 pages.

KUIA, fund R-739, description 1, file 42, 153 pages.

KUIA, fund R-739, description 1, file 6, 61 pages.

KUIA, fund R-739, description 1, file 7, 168 pages.

KUIA, fund R-739, description 1, file 8, 104 pages.

Petrykiv V. I. (2014). Formuvannia zmistu vyshchoi istorychnoi osvity v Ukraini u kints 40-kh – pochatku 50-kh rr. XX st. [Formation of the content of higher historical education in Ukraine in the late 40's – early 50's of the twentieth century]. *Naukovi zapysky [Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M. P. Drahomanova]. Seriiia: Pedahohichni ta istorychni nauky* [Scientific notes [National Pedagogical Dragomanov University]. Series: Pedagogical and historical sciences]. №118. P. 181-188. [in Ukrainian].

Petrykiv V. I. (2016). *Rozvytok zmistu vyshchoi istorychnoi osvity v Ukraini (1945–1991 rr.)* [Development of the content of higher historical education in Ukraine (1945–1991)]. (Dys. kand. ped. nauk). Drohobyskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Ivana Franka, Drohobych. [in Ukrainian].

Popp R. (2018). Istorychnyi fakultet Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka v pershi povoienni roky (1944–1953) [The Historical Faculty of Drohobych State Pedagogical University during the first postwar years (1944 – 1953)]. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk* [East European Historical Bulletin]. № 6. P. 189-196. [in Ukrainian].

Smolii V. A. (vidp. red.). (1998). *U leshchatakh totalitaryzmu: Pershe dvadtsiatyrichchia Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy (1936–1956 pp.): Zbirnyk dokumentiv i materialiv* [In the grip of totalitarianism: The first twentieth anniversary of the Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine (1936–1956): Collection of documents and materials]. Vol. 2. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Snisar' A. (1941). Itogi raboty instituta. *Znamya Sovetov*, February 16, 2. [in Russian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy (dali – TsDAHOU), fund 1, description 30, file 2021, 68 pages.

Tsyhanenko L. F. (hol. red.). (2020). *Izmailskyi derzhavnyi humanitarnyi universytet: storinky istorii. Zbirnyk dokumentiv* [Izmail State University of Humanities: pages of history. Collection of documents]. Vol. 1: 1940–1965. Izmail: RVV IDHU. [in Ukrainian].

Vientseva N. O. (2016). *Vyshcha istorychna pedahohichna osvita Ukrainy v pershii polovyni XX stolittia: istorychnyi aspekt*. [Higher historical pedagogical education of Ukraine in the first half of the XX century: historical aspect]. Berdiansk: FOP Tkachuk O.V. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Мета дослідження полягає у висвітленні особливостей підготовки вчителів історії в Білгород-Дністровському учительському інституті в післявоєнні роки, визначенні методів і наслідків ідеологізації змісту вищої історичної освіти як одного з інструментів поширення офіційної історичної пам'яті, аналізі впливу ідеологічних кампаній на навчальну, наукову та виховну діяльність викладачів кафедри історії. Робота ґрунтується на застосуванні історико-системного, історико-генетичного та історико-типологічного методів, які дали змогу розкрити розвиток історичної освіти в інституті в контексті тогочасних ідеологічних кампаній у СРСР, відомих під назвою «ждановщина», визначити проблеми, що впливали на організацію навчально-виховного процесу, класифікувати групи студентів, які навчалися на історичному факультеті. Наукова новизна полягає в тому, що на основі архівних документів Комунальної установи «Ізмаїльський архів» уперше здійснюється аналіз навчальної, наукової та виховної роботи на історичному факультеті Білгород-Дністровського учительського інституту в умовах радянської країни в післявоєнні роки. Автор дійшов висновку, що підготовка вчителів історії в інституті мала низку проблем матеріального, навчально-методичного та кадрового характеру, проте найбільш суттєвим чинником, що негативно впливав на процес навчання, була ідеологізація, яка перетворювала його на інструмент поширення офіційної історичної пам'яті та марксистсько-ленінської ідеології. Посилення ідеологічного тиску на історичну освіту ще більше поставило викладачів і студентів у залежність від радянського історичного дискурсу. Були запроваджені додаткові засоби контролю над освітнім процесом, які вимагали від викладачів суворого дотримання визначеної комуністичною партією версії історичного розвитку.

Ключові слова: історична освіта, учительський інститут, політика пам'яті, ідеологізація, пізній сталінізм, Південна Бессарабія.

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-20

УДК [94 (930)/92 (929.7)]

**KURIS FAMILY HISTORY (THE END OF XVIII – BEGINNING OF XX CENTURY):
HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCE PROBLEMS**

**ІСТОРІЯ РОДУ КУРІСІВ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТЬ):
ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛЮЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ**

Валерій Кондратюк

директор

ORCID: 0000-0002-7111-5142

E-mail: ozernuk@ukr.net

Благодійний фонд ім. І. Куріса, Україна

Valeriy Kondratyuk

Director

ORCID: 0000-0002-7111-5142

E-mail: ozernuk@ukr.net

Charitable Foundation named after I. Kuris,
Ukraine

ABSTRACT

The article is dedicated to the Kuris family historiographical features sources analyze based on the different historical epochs source base study. Sources mentioning the activities of the Kuris family have been found from the mid-19th century. It is established that the southern Ukraine nobles research formation, including the Kuris family, was influenced by general historical events and can be divided into three periods: 1) pre-Soviet – publications of the XIX – early XX century; 2) Soviet – historiography of 1920 – 1980's; 3) modern – works published after 1991. It was found that the first Kuris family mentions are mainly contained in general historical works and obituaries, statistical reports, etc. There is a relatively small number of works dated the middle of the nineteenth century that would analyze the social, military, economic or cultural activities of the Kuris. Among the general array of historical intelligence about the nobility, there were works that analyzed the aristocrats activities in certain economy or government sectors. They contain factual material about the landowners estates and, in particular, the Kuris family, location, landscape, proximity to rivers, soil characteristics, major industries etc. Peculiarities of historical figures activities covering were the study of their lives in the general historical process context, as well as the study of the genealogy of the nobility through a negative attitude towards them as a social class in the second period. Only from the second half of the twentieth century the nobility history became the research subject, the works problems were expanded, original works appeared, which more or less fully reproduced this class history, single works about the Kuris family began to appear. Since the late 1970s, more historical and balanced assessments of past events have emerged in Soviet historical science, and since the mid-1980s, the nobility has been given the right to rehabilitation and objective history. The third, modern period was marked as the period of the nobility's participation problems in the colonization of southern Ukrainian territories, socio-economic processes, the work of local governments, issues of charity among the nobility, the activities of various societies and organizations research. The study of the genealogy of the Kuris family is beginning to receive attention at the monographic and dissertation level.

Key words: Kuris family, nobility, source base, persons historiography.

Постановка проблеми. Серед актуальних питань української історії чільне місце посідає аналіз ролі української знаті, національної еліти в державно-політичних, соціальних та культурних процесах розбудови української держави. Посилений інтерес історичної науки до видатних особистостей, зокрема й представників роду Курісів, що спостерігається в останні десятиліття, спонукає на проведення більш глибоких досліджень. При вивченні генеалогії роду Курісів, особливого значення набувають історіографія та дослідження джерел різних періодів, їх систематизація, розуміння

авторських точок зору в контексті історичних періодів видання, їх переосмислення та подальше доопрацювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Генеалогія роду Курісів представлена у працях вітчизняних та зарубіжних авторів, серед яких В. Абрамов, Р. Красюков, О. Музичко, О. Неверова, С. Побожій, Н. Полуніна, О. Пеший, Л. Савицька, І. Фролова, В. Хмарський та інші.

Метою статті є провести історіографічний аналіз та характеристику джерельної бази, присвяченої роду Курісів, проаналізувати особливості історичних джерел з обраної проблематики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історіографія досліджень сім'ї Курісів бере початок від середини XIX століття. Процес її формування, в залежності від авторських підходів та історичних подій, охопив три історичні періоди, й відповідно до цього джерельну базу можна розділити на:

- 1) дорадянський – публікації XIX – початку XX століття;
- 2) радянський – історіографічний доробок 1920 – 1980-х років;
- 3) сучасний – праці, видані після 1991 року.

Особливістю *першого історіографічного* періоду, XIX – початку XX століття, є висвітлення українського дворянства крізь призму розв'язання різних науково-пізнавальних проблем: колонізаційних, демографічних, соціально-економічних, військово-політичних процесів тощо. При цьому дворянські роди Південної України тут представлені фрагментарно, що не дозволяє скласти уявлення про дворянську станову організацію навіть у кількісному вимірі. Існує порівняно невелика кількість праць, у яких би аналізувалась громадська, військова, господарська чи культурна діяльність Курісів. Проте й ці роботи приділені здебільше лише окремим аспектам, пов'язаними з представниками цієї родини. Інформація про членів роду Курісів міститься далеко не у всіх виданнях. Безпосередньо історики вперше згадують про Курісів, характеризуючи їхню військову діяльність. Про це писали К. Манзей, С. Любимов, Н. Мурзакевич, В. Модзалевський та інші.

Серед праць загального характеру, в яких висвітлювалась історія дворянства окремих регіонів імперії, можливо виділити роботи А. Скальковського, І. Подоби, Н. Дерягіна, І. Лінке та інших. Вказані дослідники навели важливий фактичний матеріал щодо участі представників шляхетної верстви в адміністративному, політичному, культурному житті держави.

З середини XIX століття серед загального масиву історичних розвідок про дворянство, з'явилися роботи, в яких проаналізована діяльність аристократів в окремих галузях економіки або управління. Вони містять фактичний матеріал про маєтки поміщиків і, зокрема, родини Курісів, розташування, ландшафт, близькість до річок, особливості ґрунтів, основні галузі господарства та інше.

Одним з перших інформацію про родину Курісів залишив в своїй археографічній публікації Григорій Петрович Данилевський. Впродовж 1850 – 1852 та 1854 – 1856 років він відвідував Південну Україну, побував в Одесі, Криму і на Кавказі. Саме тоді він відвідав родовий маєток Курісів в містечку Курісово-Покровському в 60-ти верстах від Одеси, де й зробив точні списки з листів О. В. Суворова, які зберігалися у нащадків І. О. Куріса, правителя канцелярії, полководця. В передмові до публікації цих листів в «Журналі Міністерства народного просвіти» він відзначив, що їх люб'язно надала Л. С. Куріс, мати 14-річного І. І. Куріса. Після наведеної короткої довідки про Івана Онуфрійовича Куріса, його зв'язок з О. В. Суворовим та версії, яким чином ці папери могли опинитись у нього, зазначено, що вони не були раніше видані. Лише в 1833 році було знято копію для потреб графа М. Воронцова, про що свідчила відповідна записка (Данилевський, 1856). Згадки про І. О. Куріса знаходимо й у інших виданнях, присвячених О. В. Суворову (Андріанов, 1913; Маркевич, 1901; Петрушевский, 1900).

Крім того, у другій половині XIX ст. у спеціалізованих сільськогосподарських виданнях з'являлися публікації, присвячені проведенню всерйованих та регіональних виставок, участь у яких брали Куріси (Память Одесской выставки, 1884).

У відділі рукописів і рідкісних книг Одеської державної наукової бібліотеки зберігається виданий типографією Д. Нітче в 1886 р. альбом «Знімки з предметів і картин із зібрання Ів. Ір. Куріса, що були на виставці 6 археологічного з'їзду в Одесі 1884 року» (Снимки с предметов..., 1884). Це велике, вишукане видання, фоторепродукції і геліографіюри для якого виконувались в Москві та Парижі. На думку мистецтвознавців його унікальність полягає в тому, що більшість приватних колекцій Одеси XIX – початку XX ст. (за винятком зібрання О. П. Русова) не мають своїх каталогів або описів, тим більше ілюстрованих (Абрамов, 2009).

Біографія Івана Іраклійовича Куріса також простежується по некрологах, вміщених після його смерті на шпальтах одеських газет в 1898 р. Також в 22-у томі «Записок Імператорського Одеського товариства історії та старовини 1900 р.» підготував і опублікував статтю-некролог О. Маркевич (Маркевич, 1900). По суті, це одна з перших системних характеристик біографії І. І. Куріса з вказівкою, нехай, навіть, і поверхневою, на головні його заслуги в різних сферах суспільного життя.

Згадки про представників роду Курісів знаходимо й в літературі спеціально присвяченій заснуванню й діяльності різних товариств і організацій на півдні України. Чимало таких видань присвячувались черговій річниці з часу їх заснування.

Так, серед найбільш відомих історичний нарис до 50-річчя Одеського купецького зібрання, де І. І. Куріс згаданий серед членів клубу на момент його заснування в 1861 році (50-летие Одесского купеческого, 1911]. В історичному нарисі Є. Шуманського зазначено, що 15 квітня 1863 р. І. І. Куріс як колезький секретар, член наглядового комітету Херсонського банку вступив до лав членів Одеського благородного зібрання (Шуманский, 1914). В замітці Н. Мельников з приводу відкриття Кримського гірського клубу, серед членів також вказаний І. І. Куріс (Мельников, 1891). Серед засновників «Товариства піклування про хворих дітей міста Одеси» названа Любов Іванівна Куріс (Рыхляков, 2008).

Одною із значних праць щодо маєтку родини Курісів стала робота Статистичного відділення при Херсонській губернській земській управі видана в 1883 році в одеській типографії П. А. Зеленого «Местечко Курисово-Покровское. Балай-тож» (Местечко..., 1883). Статичне описання поселення склали на основі даних, отриманих за допомогою подвірного перепису. Оприлюднена інформація має надзвичайно цінний характер як для характеристики населеного пункту та його розвитку упродовж XIX століття, так і для характеристики власників та їхніх зусиль в цьому напрямку. Значна кількість статистичного матеріалу та деталей побутового життя й елементів ведення господарства в Курисово-Покровському суттєво розширюють та поглиблюють інформацію про досліджувану епоху та доповнюють відомості інших джерел.

Останніми за хронологічним принципом роботами цього періоду можна вважати кілька статей Еріха Голлербаха, який з 1918 р. під керівництвом відомого мистецтвознавця Г. Лукомського почав працювати в художньо-історичній комісії Дитячого села (так після подій 1917 р. почали називати Царське село) (Голлербах, 1921; Голлербах, 1922). В 1919–1921 рр. був науковим співробітником Відділу охорони пам'яток мистецтва і старовини Петроградської ради. Він описував й аналізував націоналізовані новою владою мистецькі колекції колишніх власників, що мешкали в цьому населеному пункті. Серед них чимало було речей з колекцій родини Курісів.

Другий історіографічний період, який умовно можна назвати «радянським», розпочався із третьої, та тривав до передостанньої декади XX ст., охоплюючи 1920 – 1980-і роки. З кінця XIX – початку XX ст. методологія історичного дослідження все більше

зміщується в бік матеріалістичного позитивізму, набуває рис детермінованого історичного нарративу.

Особливостями висвітлення діяльності історичних осіб в вказаний період стали дослідження їх життя в контексті загального історичного процесу, а також вивчення генеалогії дворянства крізь негативне ставлення до них як суспільної верстви. Тому, чи не єдиною конкретною працею цього періоду, присвяченою Курісам, є робота Б. М. Чистякова. Головним чином автор зосередив увагу на колекції, що належали родині Курісів. Зібрану інформацію автор оприлюднив 26 травня 1932 р. у своїй доповіді на 25 засіданні секції Північно-Західного відділу Всеросійського товариства філателістів. Доповідь була видана окремим відбитком в кількості 1000 екземплярів (Иван Ираклиевич Курис и его коллекции, 1932).

Лише з другої половини ХХ століття історія дворянства стала предметом дослідження, була розширена проблематика праць, з'явилися оригінальні роботи, які більш-менш повно відтворювали історію цієї верстви.

Серед найбільш відомих і знаних дослідників даної проблематики вказаного періоду необхідно виділити І. О. Гуржій, А. П. Кореліна, Ю. Б. Соловйова та інших. Перераховані автори цікавились роллю дворянства в політичній, адміністративній системі імперії, намагалися оцінити основи урядової політики по відношенню до нобілітету. З'явилось нове розуміння характеру поміщицької колонізації Південної України, пов'язане з господарським переворотом, який призвів до втрати натурального характеру поміщицьких господарств та перетворенням їх на джерело грошової ренти. Саме це обумовило значимість портових міст – Одеси, Миколаєва, Херсона тощо, звідки була можливість експорту зерна. На сторінках таких праць дворяни характеризувались як великі підприємці, зацікавлені у розширенні виробничих й торгівельних операцій та капіталізації економіки.

З кінця 1970-х років в радянській історичній науці з'являються більш помірковані та виважені оцінки подій минулого, а з середини 1980-х років дворянство отримало право на реабілітацію та об'єктивну історію. Все більшої уваги серед істориків, краєзнавців та інших зацікавлених вивченням минулого осіб набували проблеми регіональної історії: етнічні аспекти, участь в політичних партіях і організаціях, відносинах між Об'єднаним дворянством, Думою, царською владою, оцінка діяльності дворянських корпоративних органів в регіоні тощо. Курісам почали присвячувати праці історики та краєзнавці.

Так, відомий одеський краєзнавець, один із найавторитетніших дослідників історії літературного і культурного життя України, автор багатьох розвідок на теми, що десятиліттями замовчувались в історичній науці, Г. Зленко в газеті «Вечірня Одеса» в 1974 році опублікував статтю «Втрачені колекції». Серед згаданих ним колекцій культурно-мистецьких надбань, що були втрачені в буремні роки війни, революції і визвольних змагань, зроблений наголос і на цінному зібранні І. І. Куріса («Вечерня Одесса», 1974).

Певні відомості про родовий маєток Курісів опубліковані в дослідженні «Пам'ятники містобудування і архітектури Української РСР» (Памятники градостроительства..., 1985).

В дев'ятому випуску історико-біографічного альманаху «Прометей» одеський автор О. С. Говоров розмістив невелику замітку під назвою «Сподвижник Суворова», присвячену І. О. Курісу. В ній простежено біографічні відомості, пов'язані з його військовою кар'єрою, набуття ним дворянства і отримання земельної ділянки, наведені уривки з листів О. В. Суворова (Говоров, 1972).

Загалом І. О. Куріс став героєм багатьох досліджень життя й діяльності полководця О. В. Суворова. Викладена про нього інформація має схожу тональність й фактологічну тотожність, зустрічаються, навіть, анекдоти, героями яких стали генералісімус та його ад'ютант (Андріанов, 1913; Петрушевский, 1884).

Позитивні зміни в дослідженні дворянської тематики в українській історичній науці почалися з 90-х рр. ХХ ст. позначили собою початок *третього* найбільш плідного історіографічного періоду у вивченні курісівської тематики. Із розвитком регіоналістики зросла кількість написаних історико-краєзнавчих та літературно-краєзнавчих нарисів, довідникових видань, статей у періодичній пресі, присвячених місцевій еліті, відбувся захист докторських та кандидатських дисертацій, пройшли засідання круглих столів та наукових конференцій. Вивчення літературних джерел вказаного періоду дозволяє розділити їх на загальні та спеціальні – присвячені курісовському роду та його значенню на теренах України.

В сучасний період розвитку історичної науки жваво ведуться дослідження проблем участі дворянства в процесах колонізації південноукраїнських територій, соціально-економічних процесах за участі дворянства, участі дворянства в роботі місцевих органів самоврядування – земств, питань розвитку благодійності серед дворянського стану, діяльності різноманітних товариств і організацій тощо.

Одним з перших дослідників, хто торкнувся у своїх працях курісівської тематики, піднявши цей рід з глибини забуття, був Р.Г. Красюков. Його історична довідка «Дворянський рід Курісів» (Красюков, 1996) стала першою спробою фундаментального вивчення відомих в Херсонській губернії діячів, які багато зробили корисних справ для всього регіону. Крім того, Р. Г. Красюкову належить і огляд літератури з проблем генеалогії за період 1917 – 1987 рр., яка підбивала підсумки тривалого 70-літнього розвитку студій у цій галузі (Красюков, 1994).

Н. Темірова вперше простежила зміни в соціально-економічному становищі поміщиків українських губерній, що входили до складу Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. На основі широкого кола джерел нею показане економічне підґрунтя еволюції поміщицтва в напрямку від стану до класу, переглянуто традиційно негативну оцінку місця поміщицтва в економічному житті дореволюційної України, звернуто увагу на національний склад поміщиків (Темірова, 2003; Темірова, 2001). Значну увагу аналізу господарського потенціалу приділено у монографії О. Реєнта «Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.)» (Реєнт, 2016). Як визнаний фахівець у галузі вивчення історії України ХІХ – початку ХХ століття, він також є автором низки теоретико-методологічних праць з цієї тематики.

Першопрохідцем у створенні комплексного історичного дослідження родини Курісів став тандем В. Михальченка й О. Сивиріна, які підготували ґрунтовну науково-публіцистичну монографію «Да буде правда», запозичивши назву з родового герба Курісів (Михальченко, 2005).

Вивченню роду Курісів та дослідженню їх діяльності у різних сферах життя займалися як аматори, краєзнавці, журналісти, так і науковці-історики, зокрема, В. Абрамов, О. Музичко, О. Пеший, В. Хмарський та інші. Всі вони прагнули розкрити невідомі сторінки біографії представників славного роду Курісів у контексті історії краю та їх внесок у конкретні суспільні сфери. Кожен із дослідників використовував у своїх працях нові джерела, знаходячи їх у різних архівосховищах країни, бібліотеках, музеях тощо.

Також низка аспектів висвітлена в працях А.І. Фролова, Н.М. Полуніної, О.Я. Неверова, Л.Л. Савицької, С.І. Побожій та інших. Їхні роботи присвячені різним питанням приватного колекціонування творів мистецтва й дослідженню окремих колекцій і творчих біографій збирачів старовини.

Чималий пласт історіографічного доробку стосується проблем розвитку української культури досліджуваного періоду й внеску у цю царину представників дворянства різних регіонів. Найбільшою мірою це праці В. Павлюк, В. Опанасенко, Н. Проць, Л. Новікової, Т. Шахрай.

Зарубіжна історіографія з даної тематики представлена переважно в працях сучасних постродянських істориків, які також відзначаються різновекторністю дослідження наукових проблем стосовно дворянства, як в різні періоди його існування, так і місцеві особливості в конкретних регіонах.

Висновки. Дослідження літературних джерел засвідчує, що формування історіографії проблеми досліджень сім'ї Курісів бере початок від середини XIX століття й триває дотепер. Процес його формування охопив три історичні періоди, й відповідно до цього матеріали можна розділити на публікації до 1917 року, радянську історіографію, публікації представників українського зарубіжжя та праці, видані після 1991 року. В кожному з цих блоків були розкриті окремі сюжети, присвячені зазначеній темі, проте актуалізована інформація не завжди рівноцінна й системно представлена. Систематизація й аналіз праць вітчизняних і зарубіжних істориків дозволила з'ясувати, що історія роду Курісів дотепер залишається малодослідженою в багатьох аспектах.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

- 50-летие Одесского купеческого собрания: Исторический очерк. Одесса, 1911. 32 с.
- Абрамов В. Иван Ираклиевич Курис (1840–1898). *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2009. Вип. 6. С. 567-573.
- Андріанов П. М. Суворов в Рымникском сражении: [Ист. записка] по поводу открытия памятника генералиссимусу А.В. Суворову на Рымникском поле сражения. Одесса, 1913. 35 с.
- Вечерняя Одесса, 31 октября 1974 г.
- Говоров А. Сподвижник Суворова. *Прометей*. 1972. Вып. 9. С. 308-309.
- Голлербах Э. О коллекции б. Куриса. Среди коллекционеров. *Ежемесячник собирательства*. 1921. № 11-12. С. 72-74.
- Голлербах Э. Охрана предметов искусства в Детском Селе. Среди коллекционеров. *Ежемесячник собирательства*. 1922. № 1. С. 73.
- Данилевский Г. Суворовские бумаги, сохраненные в семействе бывшего его правителя дел Куриса. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1856. Ч. 42, раздел 7. С. 30-50.
- Иван Ираклиевич Курис и его коллекции. 26 мая 1932 г. XXV заседание секции. доклад Б. М. Чистякова. Ленинград : Секция библиофилов и экслибристов северо-западного отдела ВОФ. 1932. 8 с.
- Красюков Р. Г. Дворянский род Курисов. *Из глубины времен*. 1996. № 7. С. 141–159.
- Красюков Р. Г. Обзор русской советской литературы по генеалогии за 70 лет (1917 – 1987). *Известия Русского Генеалогического Общества*. 1994. Вып. 1. С. 55-80.
- Маркевич А. И. И. Курис. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1900. Т. 22 (IV. Некрологи). С. 79-81.
- Маркевич А. О деятельности Суворова в Новороссийском крае. *Записки Одесского общества истории и древности*. Одесса, 1901. Т. XXIII. – V. Протоколы. С. 28-63.
- Мельников Н. П. Крымский горный клуб: Заметка по поводу открытия Крымского горного клуба. Одесса: Тип. М. Гринбаума, 1891. 38 с.
- Местечко Курисово-Покровское (Балай тож): Статистическое описание поселения, сост. на основании данных, полученных при помощи подворной переписи, произведенной 28 сент. – 4 окт. 1882 г. Статистическим отделением при Херсонской губернской земской управе. Одесса, 1883. 93 с.
- Михальченко В. А., Сивирин О. Г. Да будет правда! Одесса: Издательство «Эвен», 2005. 328 с.
- Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Иллюстр. справочник-каталог: В 4-х т. Т. 3: [Одесская область]. Киев: Будівельник, 1985. 337 с.: ил.
- Память Одесской выставки 1884 г. Сост. С. М. Кегульский, А. Р. Гефтер. Одесса, 1884. II. 220 с.
- Петрушевский А. Генералиссимус князь Суворов. С.-Петербург, 1900. VII, 810 с.

Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття). Київ: Вид-во «Арій», 2016. 320 с.

Рыхляков В. Ростислав Григорьевич Красюков. [Некролог]. *Генеалогический вестник*. Санкт Петербург, 2008. Вып. 34. С. 97-99.

Снимки с предметов и картин из собрания Ив. Ир. Куриса, бывших на выставке VI археологического съезда в Одессе 1884 года. Одесса, 1884.

Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк, 2003. 319 с.

Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Херсонської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наук. пр. НаУКМА. (Миколаїв. філ.)*. 2001. Вип. 10. С. 56-61.

Шуманский Е. А. Одесское Благородное собрание: Исторический очерк. Одесса: Тип. С. Н. Скарлато, 1914. 111 с.

REFERENCES

50-letie Odesskogo kupecheskogo sobraniya: Istoricheskiy ocherk. (1911). Odessa. 32 p. [in Russian].

Abramov V. (2009). Yvan Yraklyevych Kurys (1840–1898). Khudozhnia kultura. Aktualni problemy. Vyp. 6. P. 567-573. [in Russian].

Andrianov P. M. (1913). Suvorov v Rymnykskom srazhenyy: [Yst. zapyska] po povodu otkrytiya pamiatnyka heneralysymusu A.V. Suvorovu na Rumnykskom pole srazheniya. Odessa. 35 p. [in Russian].

Danilevskiy G. (1856). Suvorovskie bumagi, sokhranennye v semeystve byvshego ego pravatelya del Kurisa. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. Sankt-Peterburg. Ch. 42, razdel 7. P. 30-50. [in Russian].

Gollerbakh E. (1922). Okhrana predmetov iskusstva v Detskom Sele. Sredi kollektzionerov. Ezhemesyachnik sobiratel'stva. № 1. P. 73. [in Russian].

Gollerbakh E. O. (1921). kollektzii b. Kurisa. Sredi kollektzionerov. Ezhemesyachnik sobiratel'stva. № 11-12. P. 72-74. [in Russian].

Govorov A. (1972). Spodvizhnik Suvorova. Prometey. Vyp. 9. P. 308-309. [in Russian].

Ivan Iraklievich Kuris i ego kollektzii. (1932). 26 maya 1932 g. XXV zasedanie sektsii. doklad B. M. Chistyakova. Leningrad : Sektsiya bibliofilov i ekslibristov severo-zapadnogo otdela VOF. 8 p. [in Russian].

Krasyukov R. G. (1994). Obzor russkoy sovetskoy literatury po genealogii za 70 let (1917 – 1987). Izvestiya Russkogo Genealogicheskogo Obshchestva. Vyp. 1. P. 55–80. [in Russian].

Krasyukov R. G. (1996). Dvoryanskiy rod Kurisov. Iz glubiny vremen. № 7. P. 141-159. [in Russian].

Markevich A. I. (1900). I. I. Kuris. Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey. T. 22 (IV. Nekrologi). P. 79-81. [in Russian].

Markevich A. O. (1901). Deyatel'nosti Suvorova v Novorossiyskom krae. Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnosti. Odessa. T. XXIII. – V. Protokoly.]. P. 28-63. [in Russian].

Mel'nikov N. P. (1891). Krymskiy gornyy klub: Zametka po povodu otkrytiya Krymskogo gornogo kluba. Odessa: Tip. M. Grinbauma. 38 p. [in Russian].

Mestechko Kurisovo-Pokrovskoe (Balay tozh): Statisticheskoe opisaniye poseleniya, sost. na osnovanii dannykh, poluchennykh pri pomoshchi podvornoy perepisi, proizvedennoy 28 sent. – 4 okt. 1882 g. (1883). Statisticheskim otdeleniem pri Khersonskoy gubernskoy zemskoy uprave. Odessa. 93 p. [in Russian].

Mikhal'chenko V. A., Sivirin O. G. (2005). Da budet pravda! Odessa: Izdatel'stvo «Even», 2005. 328 p. [in Russian].

Pamyat' Odesskoy vystavki 1884 g. (1884). Sost. S. M. Kegul'skiy, A. R. Gefter. Odessa. № II. 220 p. [in Russian].

Pamyatniki gradostroitel'stva i arkhitektury Ukrainskoy SSR: Illyustr. spravochnik-katalog: V 4-kh t. (1985). T. 3: [Odesskaya oblast']. Kiev: Budivel'nik. 337 p.: il. [in Russian].

Petrushevskiy A. (1900). Generalissimus knyaz' Suvorov. S.-Peterburg. T. VII. 810 p. [in Russian].

Reient O. P. (2016). Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX stolittia). Kyiv: Vyd-vo «Arii». 320 p. [in Ukrainian].

Rykhlyakov V. (2008). Rostislav Grigor'yevich Krasnyukov. [Nekrolog]. Genealogicheskii vestnik. Sankt Peterburg. Vyp. 34. P. 97-99. [in Russian].

Shumanskiy E. A. (1914). Odesskoe Blagorodnoe sobranie: Istoricheskiy ocherk. Odessa: Tip. S. N. Skarlato. 111 p. [in Russian].

Snimki s predmetov i kartin iz sobraniya Iv. Ir. Kurisa, byvshikh na vystavke VI arkhologicheskogo s'ezda v Odesse 1884 goda. (1884). Odessa. [in Russian].

Temirova N. R. (2001). Pomishchyske gospodarstvo Khersonskoi hubernii v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. Nauk. pr. NaUKMA. (Mykolaiv. fil.). Vyp. 10. P. 56-61. [in Russian].

Temirova N. R. (2003). Pomishchyky Ukrainy v 1861–1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia. Donetsk. 319 p. [in Ukrainian].

Vechernyaya Odessa, 31 oktyabrya 1974 g. [in Russian].

АНОТАЦІЯ

У статті зроблена спроба на основі дослідження джерельної бази різних історичних епох, присвяченої роду Курісів, проаналізувати особливості історіографічних джерел з обраної проблематики. З'ясовано, що перші джерела, які згадують діяльність роду Курісів, датовані серединою XIX століття. Встановлено, що на формування досліджень присвячених дворянам півдня України, в тому числі роду Курісів, вплинули загальноісторичні події та їх можливо розподілити на три періоди: 1) дорадянський – публікації XIX – початку XX століття; 2) радянський – історіографічний доробок 1920 – 1980-х років; 3) сучасний – праці, видані після 1991 року. Виявлено, що перші згадки про родину Курісів в основному містяться в історичних працях загального характеру та некрологах, статистичних звітах тощо. Існує порівняно невелика кількість праць датованих серединою XIX століття, у яких би аналізувалась громадська, військова, господарська чи культурна діяльність Курісів. Серед загального масиву історичних розвідок про дворянство в вказаний період, з'явилися роботи, в яких проаналізована діяльність аристократів в окремих галузях економіки або управління. Вони містять фактичний матеріал про маєтки поміщиків і, зокрема, родини Курісів, розташування, ландшафт, близькість до річок, ґрунти, основні галузі господарства та інше. Особливостями висвітлення діяльності історичних осіб родини Курісів в другий період стали дослідження їх життя в контексті загального історичного процесу, а також вивчення генеалогії дворянства крізь негативне ставлення до них як суспільної верстви. Лише з другої половини XX століття історія дворянства стала предметом дослідження, була розширена проблематика праць, з'явилися оригінальні роботи, які більш-менш повно відтворювали історію цієї верстви, стали з'являтися поодинокі праці про родину Курісів. З кінця 1970-х років в радянській історичній науці виникають більш помірковані та виважені оцінки подій минулого, а з середини 1980-х років дворянство отримало право на реабілітацію та об'єктивну історію. Третій, сучасний період, ознаменувався дослідженнями проблем участі дворянства в процесах колонізації південноукраїнських територій, соціально-економічних процесах, роботі місцевих органів самоврядування, питаннях розвитку благодійності серед дворянського стану, діяльності різноманітних товариств і організацій тощо. Дослідженню генеалогії родини Курісів починають присвячувати увагу на монографічному та дисертаційному рівні.

Ключові слова: род Курісів, дворянство, джерельна база, історіографія персоналій.

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-21

УДК 94(477):[929.7:336.7](498.7+477.7-89Бес)«185/190»(043.5)

**CONTRIBUTION OF THE NOBILITY OF BESSARABIA PROVINCE OF THE
FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE CREDIT AND BANKING SYSTEM OF
THE REGION (OF THE LATE 19TH – THE EARLY 20TH CENTURIES): SOURCE BASE OF
RESEARCH**

**ВНЕСОК ДВОРЯНСТВА БЕССАРАБСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В СТАНОВЛЕННЯ ТА
РОЗВИТОК КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ РЕГІОНУ (ДРУГА ПОЛОВИНА
XIX – ПОЧАТОК XX СТ.): ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ**

Олександр Михайлов

кандидат історичних наук

E-mail: mykhailov@idguonline.net

ORCID: 0000-0002-0049-3349

Ізмаїльський державний гуманітарний
університет, Україна

Olexander Mikhailov

PhD of Historical Science

E-mail: mykhailov@idguonline.net

ORCID: 0000-0002-0049-3349

Izmail State University of Humanities,
Ukraine

Олександр Ковтун

кандидат історичних наук, доцент

E-mail: kovtun3029@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0145-7988

ResearcherID: ABE-9324-2021

Університет Григорія Сковороди в
Переяславі, Україна

Oleksandr Kovtun

PhD of Historical Science, Associate Professor

E-mail: kovtun3029@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0145-7988

ResearcherID: ABE-9324-2021

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,
Ukraine

ABSTRACT

The author in his article, an attempt is made to generalize and systematize the source base of topic research on the keeping of the Bessarabian nobility in the improvement of the loan and financial structure of the province. It is proved that since the formation of the Central State Bank of the Russian Empire, researchers have focused only on recording events and characterizing the general state of credit in the state. It is described that at the end of the XIX century, theoretical works appear in which the credit and banking system is considered as a socio-economic phenomenon. The very wide list of scientists that works in the sphere of credit use the fragment of source base without general systematization of the materials and documents. There are a number of published and archival sources on the selected topic, data from reference, periodicals and statistical publications. The whole range of materials used in this article can be classified as follows: archival materials, collections of published documents, periodicals, statistical directories, address-calendars, legislative (regulatory) acts, 6) materials of personal origin (memoirs). The scientific article analyzed and involved the documents of the Central State Archive of Ukraine in Kyiv, the State Archives of Odessa region, the Municipal Institution «Izmail Archive», the National Archives of the Republic of Moldova. Besides in this article author generalized the periodical newspapers and statistic journals that would help to the scientists to explore the topic. Thus, the available source base is sufficient for in-depth coverage of the participation of the nobility of Bessarabia in the formation and development of the credit and banking system of the region (in the second half of XIX – early XX century. The author paid special attention to legislative acts. In particular, the edition of the Complete Collection of Laws of the Russian Empire. Some laws concerned the loan, the amount of interest charged, the statute and the charter of certain state small and banking institutions, which also applied to the Bessarabian province. Analysis of archival and published documents allows us to

comprehensively consider the participation of the nobility in the activities of credit and banking institutions of the Bessarabian province of this period. These periodicals and statistical publications provide an opportunity for case studies of the financial system of the region and the personal contribution of the aristocracy in this area of socio-economic relations

Key words: *source base, archive, Bessarabia, nobility, credit.*

Постановка проблеми. З-поміж багатьох верств суспільства Російської імперії провідна роль у політичному, соціальному та економічному житті держави належала нобілітету. Разом із купецтвом вищих гільдій, духовенством, аристократи були впливовими і привілейованими представниками імперії. Дана категорія поступово отримувала все більші особисті пільги і переваги стосовно комерційної діяльності та власності. Зважаючи на це, саме на дворянство покладалася програма розвитку і реформування фінансової системи держави. З огляду на це, факти учасності дворян у системі кредиту містять різноманітні архівні, періодичні, статистичні й особові джерела. Їх систематизація може сприяти подальшим науковим розвідкам в цьому питанні та полегшити пошуковий етап дослідження.

Актуальність теми. Дворянство Бессарабії було несхожим на жодну станово-провінційну групу держави. У центральних і північних повітах Бессарабії мешкали свої дворяни – в основному аристократи молдавського та грецького походження, які в свою чергу поділялися на бояр і бояринашів. На півдні губернії нобілітету фактично не було. Незначна частка губернського дворянства мешкала в м. Аккерман. В свою чергу, на решті земель нобілітет почав з'являтися в результаті колонізаційної політики царського уряду на початку XIX ст. Внаслідок цього дворянство Бессарабії за своїм походженням було представлено різними етнічними групами – молдаванами, росіянами, українцями, греками, німцями, австрійцями, вірменами, поляками та ін., які або отримували (купували) землю в Південній Бессарабії, або перебували тут за своїми професійними службовими обов'язками. Тому заняття кредитною діяльністю: участю в розробці державної банківської системи, застави своїх земельних наділів для отримання значних позик – стала чи не єдиною можливістю для збільшення власних фінансових активів та посилення особистого впливу в імперському аристократичному середовищі.

Дослідження джерельної бази з вказаної тематики створює важливу платформу для формування уявлення про зміни у діяльності аристократії Бессарабської губернії в кредитній і банківській сферах; сприяє введенню в науковий обіг важливих статистичних даних, інформації про кількісні та якісні зміни в фінансових установах краю; підтверджує участь нобілітету в комерційному та суспільному житті регіону. Важливість вирішення власних фінансових проблем штовхала дворян до банків або лихварів. Для таких потреб створювалися кредитні установи, які могли оперативнo й на доволі зручних умовах надавати необхідну позику. Звичайно, що дворяни були зацікавлені в поширенні кредитних фінансових інституцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд наукових досліджень дозволив дійти висновку, що значна частка українських та зарубіжних істориків, економістів та юристів у своїх розвідках використовували окремі джерельні матеріали з вказаної тематики. Так, В. Шевченко в праці «Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.)» використовувала архівні фонди та матеріали статистики (Шевченко, 2010). Л. Циганенко в своїй монографії «Дворянство Півдня України» подає змістовний аналіз джерельної бази від моніторингу тодішньої законодавчої і статистичної бази до матеріалів особового походження, використання архівних та опублікованих документів вітчизняного та зарубіжного походження (Циганенко, 2009).

З числа дослідників українського нобілітету можна відзначити О. Любко, І. Власюка, В. Марочко, А. Устенко, В. Ликова, Н. Темірову, які до наукового обігу ввели низку

документів обласних і муніципальних архівів, фахової періодики та епістолярної літератури.

Метою статті є систематизація джерельної бази щодо внеску аристократії Бессарабської губернії в становлення та розвиток кредитно-банківської системи регіону (в другій половині XIX – на початку XX ст.).

Виклад основного матеріалу дослідження. З даної теми є значна кількість опублікованих та архівних матеріалів, дані періодичних, довідкових і статистичних публікацій. Загалом, спектр матеріалів, які презентовані в даній статті можна виділити наступним чином: 1) архівні матеріали, 2) збірники опублікованих документів, 3) періодичні видання, 4) матеріали статистики, адрес-календарі, 5) нормативні акти, 6) матеріали особистого походження (мемуарна література).

В науковій статті було проаналізовано та залучено документи Центрального державного архіву України в м. Київ (ЦДІАУК), Державного архіву Одеської області (ДАОО), Комунальної установи «Ізмаїльський архів» (КУІА), Національного архіву Республіки Молдова (НАРМ).

Окремі підтвердження державного регулювання офіційної кредитної системи з документами про нормативно-правову протидію лихварству містять матеріали Центрального історичного архіву України в м. Київ (ЦДІАУК).

Одна з архівних справ фонду 252 «Штаб-офіцер корпусу жандармів в Одесі» під назвою «Про заборону лихварства в Одесі» дала можливість зрозуміти певні загальні особливості лихварства в Російській імперії і виокремити показники такого виду кредитування на території південноукраїнських губерній. З огляду на те, що Бессарабія була пов'язана з Одесою (губернські промислові та сільськогосподарські товари поставлялися до одеських портів), бессарабські аристократи входили до штату багатьох одеських фінансових та імперських установ. Окрім цього близькій зв'язок мали кредитні та банківські установи. Дані обставини підвищують актуальність використання цієї справи при характеристиці лихварства й у Бессарабській губернії. Вагоме місце в означеній справі має оголошення (санкціоноване імперським урядом та Міністерством фінансів), що забороняло лихварство в Одесі.

Корисними для нашої статті були справи 347 фонду «Одеський військово-окружний суд м. Одеса Херсонської губернії». Так, справа 3324 дала перелік окремих судових адміністративних справ, в яких брали участь працівники банківських установ регіону. Зокрема, ми ознайомилися з обвинуваченням помічника бухгалтера Кишинівського відділення Селянського поземельного банку Ф.С. Шевченка у нанесенні образ вкладнику банку, що за тогочасним законодавством класифікувалося як адміністративне порушення, котре потребувало стягнення фінансової компенсації як банку, так і клієнту.

В іншій справі № 224 даного фонду під заголовком «Список службовців Одеського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку» включає освітній, становий, національний склад штату установи, фіксує дворянську більшість серед робітників відділення. Важливе значення мала справа «Листування з департаментом поліції про пограбування Одеського відділення Санкт-Петербурзького міжнародного банку», яка містить дані про злочини відносно кредитних та банківських закладів. Цікаво, що до злочинів нерідко були причетні не лише сторонні грабіжники, а й персонал фінансових установ.

Ще один фонд 386 «Одеське охоронне відділення», справа якого «Про працівників, що брали участь в експропріації грошей з каси Товариства взаємного кредиту», містить документи, в яких йдеться про спроби пограбувань кас взаємного кредиту. Також примітним було те, що кілька разів серед злочинців фігурували спеціалісти даної установи, котрі, попередньо змовившись, заволоділи частиною фінансів каси.

У широкому переліку справ Державного архіву Одеської області особливий інтерес викликають ті, що розкривають діяльність бессарабських аристократів у сегменті

земельного кредиту. Так, справи фонду 249 – «Земський банк Херсонської губернії в Одесі» демонструють алгоритм фінансових операцій Херсонського земського банку, підтверджують вагу даного закладу в справі іпотечного кредитування в регіоні. Зокрема, справа № 396 «Про заставу майна землевласника Аккерманського повіту генерал-ад'ютанта графа Фелікса Миколайовича Сумарокова-Ельстона» має документи, що доводять тезу про важливість та необхідність іпотечних установ для представників нобілітету регіону. Місцеві дворяни були досить добре обізнані в області земельного кредитування, а головна постать справи – Ф.М. Сумароков-Ельстон – сам шукав заклад для застави своєї землі.

Аристократи в нових капіталістичних умовах, коли земля стала реальним товаром, могли сподіватися на отримання великих кредитів під заставу власних вотчин. У ході аналізу справ фонду нам вдалося зафіксувати, що позичальниками банку були не лише особи шляхетного стану, а й містяни, які володіли певною нерухомістю або бажали її придбати – справа № 1014 «Про заставу майна землевласника Яського повіту М.Бухаріна при вотчинах Альбишец і Мустац». Проте такі справи були скоріше виключенням, ніж правилом.

Значний обсяг справ цього фонду свідчить про те, що оперативні ресурси Земського банку Херсонської губернії в м. Одеса були доволі популярними в Бессарабській губернії. В свою чергу, в справі «Про заставу майна спадкового почесного громадянина Перикла Федоровича Родоканакі при с. Кашналея і Бахгалея» можна знайти факти, що серед заставників банку в Бессарабській губернії були також представники одеської бізнес-еліти, серед якої найпотужніші позиції займала родина Родоканакі.

Окремі справи фонду 305 «Бессарабсько-Таврійський земельний банк в Одесі» розкрили важливі моменти щодо ідеї імперського міністерства керувати приватновласницькими кредитно-банківськими закладами регіону. В наступній справі № 6 цього фонду «Про зміни та доповнення статутів банку» вказані факти про перетворення та суттєве спрощення отримання послуг у тогочасних економічних умовах, суспільних потребах і провінційних особливостях. Ще одна справа № 12 «Листування з особливою канцелярією, департаментом окладних зборів та Державним банком» надає відомості про кооперацію засновників банківської установи з керівниками регіональних, податкових та фінансових органів, що мало сприятливий характер для клієнтури закладу.

Вагомий пласт неопублікованих архівних документів щодо активності банківських філій на території губернії, характеру розвитку ломбардної справи містять матеріали, які знаходяться в Комунальній установі «Ізмаїльський архів» (КУІА). У вивченні даного напрямку стали в нагоді справи з фонду 2 «Ізмаїльська міська управа». Документи цього фонду дали можливість охарактеризувати банківську позику, етапи його отримання на території краю. Суттєвої уваги для нашої теми заслуговує закон про кредит для міст і земств (1912 р.), який лаконічно обумовлював шляхи кредитування та загалом створював позитивні умови для нобілітету. В іншій справі фонду № 565 «Листування з розпорядником Петербурзького міського ломбарду про організацію ломбарду в Ізмаїлі» зафіксовано факти про організацію та діяльність ломбарду на території міста. Окрему цінність для статті мають епістолярії одного з керівників ломбардів у Російській імперії М. Серебрякова та міського голови Ф. Тульчіанова, що достеменно підтверджують, з одного боку, ідею столичних банкірів розвивати систему кредитування в провінціях імперії, а з іншого – засвідчують зацікавленість градоначальника Ізмаїла в справах фінансування та його готовність заснувати нову фінансову установу в місті за рекомендаціями та підтримкою кращих спеціалістів імперії.

Ще одна справа № 684 «Листування з Бессарабським губернатором, Російським для зовнішньої торгівлі банком та Товариством взаємного кредиту про надання позики на продовольчі потреби міста» містить інформацію щодо діяльності банківських і кредитних закладів Російської імперії у волостях і повітах губернії у тяжкі роки Першої світової

війни. У листах даної справи вказувалося, що велику суму в якості кредиту Ізмаїлу спромоглися надати не банківські чи губернські заклади, а Товариство взаємного кредиту.

Неабияке значення для вивчення дрібних форм позичання, позико-ощадних кас, кредитних товариств, товариств взаємного кредиту мають справи фонду 47 «Аккерманська повітова земська управа». Досліджувана інформація дозволяє чітко констатувати потребу населення краю в установах дрібного кредиту. Визначальним фактом було те, що на цьому наголошував саме нобілітет Бессарабії. Клопотання посадовців-дворян свідчили про поширення загальної кількості закладів дрібного кредиту, в листах шляхетних осіб нерідким є обговорення тематики кредиту та в інших матеріалах, зокрема, на цьому також наголошувалося. Дана теза підтверджується змістом справи № 10 «Листування з Бессарабською губернською земською управою про відкриття в селах повіту позико-ощадних товариств та їх стан з 1875–1905 рр.». Ця справа дозволяє простежити грошові потоки до позико-ощадних товариств, оцінити внесок нобілітету в утворення таких установ на території губернії. Матеріали архіву дають змогу наголосити, що установи, які переважно засновувалися для потреб селянства, поширювалися в регіоні саме завдяки місцевій аристократії.

Чимало відомостей, що дають можливість проаналізувати систему дрібного кредиту в Бессарабії, містяться у справах 47 фонду «Аккерманська повітова земська управа». Саме документи цього фонду дозволяють встановити, що позико-ощадні каси губернії працювали у відповідності до загальноімперського «Положення про установи дрібного кредиту 1895 р.». Крім того, документи означеної справи допомагають виокремити дані про діяльність позико-ощадних товариств; правила, за якими надавалися позики; умови прийому депозитів та видачі кредитів; професійні поради щодо засновництва та роботи кредитних установ; розміри підтримки дрібних кредитних установ з боку Держбанку тощо. Це помітно особливо за справою № 46 «Про відкриття Аккерманської повітової каси дрібного кредиту». Цей заклад був покликаний стати головним у системі дрібного кредиту повітового земства, а відтак джерелами його субсидування були губернські, державні і повітові фінанси. Значний інтерес викликають справи, що зберігаються в фонді 770 «Аккерманський повітовий предводитель дворянства». Дослідження цих документів формує важливий джерельний доробок наукової статті, адже означені матеріали напряду стосуються бессарабської аристократії.

Зокрема, у справі № 2 «Статистичні відомості по Аккерманському та Ізмаїльському повітах, призначення посадових осіб по фінансовим питанням» надано матеріали, в яких аристократи клопотали перед губернатором про відтермінування і зменшення власних кредитних заборгованостей. Представники нобілітету часто зверталися до ради банків і повітових й губернських управ, щоб тимчасово припинити свої кредитні виплати через скрутні економічні обставини.

Окрім вітчизняних архівів при підготовці даної статті було залучено матеріали зарубіжної архівної установи – Національного архіву Республіки Молдова (НАРМ), в фондах якого знаходяться важливі документи, які дають змогу розкрити основні питання щодо місця губернської аристократії в фінансовій системі регіону. У джерелах НАРМ було вперше знайдено та введено до наукового обігу відомості про продаж із торгів нерухомості за кредитні борги відомих дворянських родин Бессарабії (Крупенських, Стурдзів, Леонардів та ін.). Зокрема, у справах фонду 2 «Канцелярія Бессарабського губернатора» зосереджено дані, в яких безпосередньо можна прослідкувати за державним курсом стосовно кредитування різних прошарків бессарабського суспільства. Такі факти дозволяють вказати кількість банківських та кредитних установ в регіоні, суспільно-громадський склад їхніх службовців, соціальну орієнтованість регіонального кредитування, етнічний та освітній склад службовців фінансових установ. У справі № 46 «Листування з управляючим палатою про нагородження службовців відомства Міністерства фінансів» містяться дані про преміальні та особисті відзнаки, які отримували

штатні працівники місцевих фінансових закладів. В матеріалах, у вигляді бланків, довідкових та особових списків подано дані про майнову стратифікацію посадовців і чиновників шляхетного походження. У справі № 167 «Клопотання службовця Ізмаїльської митниці про переведення на роботу до Бессарабської контрольної палати» зосереджено інформацію про бажання одного зі службовців митниці змінити роботу на місце в контрольній палаті, яка була пов'язана з кредитними і банківськими установами Бессарабської губернії.

Слід відзначити справи фонду 88 «Бессарабське губернське дворянське зібрання», які дозволяють встановити окремі елементи діяльності аристократів у сфері кредиту. Так, у справі № 21 «Листування депутатських зборів з Бельцьким предводителем дворянства, Сороксько-Бельцькою дворянською опікою, Хотинською земською управою про відкриття кредиту на утримання опік та клопотання дворян про видачу їм пенсій тощо» зазначаються умови та принципи кредитної діяльності нобілітету, окреслено питання, якими опікувалося дворянство регіону.

В наступній справі під № 9 «Листування депутатських зборів з Бессарабським губернатором, Санкт-Петербурзьким губернським предводителем дворянства про зміни порядку оподаткування дворянського нерухомого майна» зосереджено відомості, що демонструють варіанти пільгового кредитування дворянських маєтків. Також у справах вказаного фонду знайдено відомості про закриття відділень центральних державних земельних банків; переведення клієнтури бессарабських банків до Одеського відділення Дворянського та Селянського земельних банків. В справі № 5 «Правила для складання статутів банків та статутів позико-ощадних товариств, листування з Бессарабським губернатором з питань утримання благодійних установ» розглядаються умови діяльності дрібних кредитних та банківських установ регіону.

Справа № 620 «Журнал надзвичайного засідання Бессарабського губернського комітету в справах дрібного кредиту» надає цікавий документ із розпорядку роботи губернатора Бессарабії, за яким в окремо відведений час керівник губернії приймав зі звітом відповідальну особу в справах дрібного кредиту. Тобто, серед величезного різноманіття питань, котрими опікувався губернатор, кредит у регіоні займав особливе місце.

Окрему важливу групу джерел для автора при написанні статті становили збірники опублікованих документів. У дослідженні оброблено інформацію, яка стосується стану окремих сфер економіки імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. В рамках серії «Історія Молдови: Документи і матеріали» у 1961 р. було видано том під заголовком «Селянський рух в Молдові епохи імперіалізму (1899–1917 рр.)», в якому було оприлюднена значна кількість документів, що відображають з одного боку становище селянських господарств у губернії, а з іншого – показують протистояння селян і дворян у суперечці за землю, в тому числі й за допомогою кредитів та позик (Гросул, 1961). До цієї ж групи відноситься робота, укладачами якої були молдовські дослідники І.А. Анцупов та Я.С. Гросул «Історія Молдавії. Документи і матеріали. Положення селян у 1812-1861 рр.» (Гросул, 1969). Ця праця дає можливість прослідкувати еволюцію селянської верстви Бессарабії напередодні земельної реформи. Документи дозволяють здійснити розгляд загального розвитку губернського селянства до і після появи профільних кредитних установ. Окремі процеси й тенденції розвитку економіки та банків України в означений період прослідковуються в матеріалах збірника документів «Історія України. Документи і матеріали» (Король, 2002). Дослідник зібрав та оприлюднив цікаву інформацію з історії промислового й економічного розвитку південноукраїнських губерній. В джерелах простежується чітка тенденція збільшення зацікавленості з боку держави та аристократії щодо владнання земельного питання та пов'язаних з ним фінансових проблем.

Окремим важливим джерелом інформації для статті є періодика, оскільки вона містить багатий і різноманітний матеріал. У публікації використано статті та аналітичні

матеріали про кредитні установи, звіти про діяльність фінансових організацій з газети «Придунайський край» (Придунайський край, 1913).

«Придунайський край» став провідною громадською, політичною, літературною та економічною газетою Ізмаїла, перший номер якої побачив світ 10 лютого 1913 р. (нині екземпляри видання зберігаються лише в Російському державному історичному архіві (м. СПб.). Дана газета мала постійні рубрики, що присвячувалися економічним та фінансовим питанням. Редакція даного видання для швидкого та ефективного огляду проблем регіону мала своїх кореспондентів та інформаторів у багатьох населених пунктах Бессарабії та навіть у Румунії. Завдяки аналізу газетних випусків було встановлено, що у 1913 р. перед Ізмаїльською управою постало нагальне питання оформлення значної суми кредиту для потреб міста.

Наступна газета під назвою «Бессарабець» виходила щоденно з 1897 р. в Кишиневі (Бессарабець, 1903). На перших колонках газети можна було побачити оголошення та різноманітні пропозиції для населення від комерційних та іпотечних банків не лише Бессарабії, але й країни в цілому.

Значну підгрупу джерельної бази наукового дослідження становили адрес-календарі, оприлюднена звітна документація кредитних установ та інших фінансових закладів. Зосередимося на їхньому аналізі. Значну інформацію для написання наукової публікації отримуємо зі збірки «Адрес-календарі Бессарабської губернії» (Адрес-календар, 1911, 1914). Праця з довідниками дозволяє довести існування в різних повітових центрах Бессарабської губернії відділень Кишинівської філії Держбанку, ознайомитись зі службовими обов'язками працівників цих закладів, дослідити особовий штат фінансових установ регіону.

Дані про впливових позичальників та вкладників Бессарабсько-Таврійського банку, серед яких було багато шляхетних представників нашого регіону, надає довідник «Алфавітний список позичальників Бессарабсько-Таврійського земельного банку». Перелік у витягу не лише вказує імена дворян, котрі звертались за послугами до банку, але й чітко фіксує земельні ділянки, величину наділів і вотчин, які аристократи закладали в банку.

Іншу групу джерел, яка була використана при підготовці даного дослідження, становлять законодавчі акти. Дана група представлена наказами, підзаконними актами, обов'язковими для виконання розпорядженнями губернського і повітового керівництва. Відомо, що практично всі акти царської Росії були зосереджені в «Повному зібранні законів Російської імперії». Значну цінність для даної статті мають урядові постанови, за якими в державі відбувалося надання бюджетних коштів та фінансів зі спеціальних фондів на відкриття позико-ощадних установ у волостях і селах держави (ПСЗРІ, 1864).

Нормативні акти про засновництво банківських закладів визначають процедуру утворення установ дрібного кредиту шульцеделічівського типу, умови грошового субсидування. Також тут зосереджуються положення про те, хто мав право на участь у роботі вказаних кредитних закладів; на отримання позик; строки погашення боргів і особливості прийому вкладів. У контексті нашої наукової статті уваги заслуговують державні постанови, що визначають коло зобов'язань, які поставали перед повітовою та губернською верхівкою з метою підготовки населення в контексті його ознайомлення з положеннями про діяльність кредитних установ. Сюди зокрема відноситься акт про створення приватних кредитних товариств (ПСЗРІ, 1872).

Праця з нормативними матеріалами дозволяє простежити розвиток державного законодавства стосовно кредитної системи, станові та суспільні закони імперії щодо фінансових питань. У зазначених законодавчих актах чітко простежується офіційний вектор держави на скоріше адаптування фінансової системи до економічних реалій місцевого населення. Ініціалізація цих проектів йшла саме від губернського нобілітету, представників адміністративної верхівки.

До мемуарної літератури, яка була використана при розробці наукової статті, відносяться спогади князя С.Д. Урусова, губернатора Бессарабської губернії у 1903–1904 рр. Зокрема, у «Записках губернатора» автор надав відомості про побут і життя губернії, характеризував лихварство та його особливості (Урусов, 1907). Окрему сторінку його спогадів становлять дані про колосальний проект будівництва дворянського пансіону-притулку в 1903 р. із залученням значних фінансових позик і сум.

Висновки. Отже, оприлюднена джерельна база є цілком об'ємною та сприятливою для поглибленого розгляду тематики участі дворянства Бессарабії в становленні та розвитку кредитно-банківської системи регіону в другій половині XIX – на початку XX ст. Дослідження опублікованих та архівних документів дозволяють усебічно розглянути участь дворянства в роботі та організації кредитно-банківських установ Бессарабської губернії зазначеного періоду. Вказані періодичні і статистичні видання дають основу для предметних досліджень фінансової системи регіону та особистого внеску аристократії в означену сферу суспільно-економічних відносин.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Адрес-календарь Бессарабской губернии 1914 г. / под. ред. Б.А. Топиро. Кишинёв: Губернская типография, 1914. 538 с.

Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1911 г. / под. ред. Б.А. Топиро. Кишинёв: Губернская типография, 1911. 545 с

Алфавитный список заёмщиков Бессарабско-Таврического земельного банка. Одесса: Типография Труд, 1878. 392 с.

Бессарабець («Бессарабець»). Ежедневная газета. Кишинев. 1903. № 175.

ДАОО. Ф. 249. Земський банк Херсонської губернії в Одесі, оп. 1. Спр. 415. Про заставу майна землевласниці Бельцького повіту Саламандри Іванівни Б'янки при вотчині Кирпиш (гуж) Манешти. 8 травня 1872 р., 46 арк.

ДАОО. Ф. 249. Земський банк Херсонської губернії в Одесі, оп. 1. Спр. 1023. Про заставу майна землевласника Ясського повіту Михайла Миколайовича Бухаріна при вотчинах Альбишец і Мустац. 3 травня 1883 – 5 червня 1898 рр., 96 арк.

ДАОО. Ф. 249. Земський банк Херсонської губернії в Одесі, оп. 1. Спр. 1047. Про заставу майна землевласника спадкового почесного громадянина Перікла Федоровича Родоканакі при с. Кашналя і Бахгалея. 31 травня 1883 р., 121 арк.

ДАОО. Ф. 305 Бессарабсько-Таврійський земельний банк в Одесі, оп. 1. Спр. 6. Про зміни та доповнення статутів банку. 1895 г., 235 арк.

ДАОО. Ф. 305 Бессарабсько-Таврійський земельний банк в Одесі, оп. 1. Спр. 12. Листування з Особливою канцелярією, Департаментом окладних зборів і Державним банком. 1876-1896 рр., 346 арк.

Державний архів Одеської області, м. Одеса (далі – ДАОО). Ф. 249. Земський банк Херсонської губернії в Одесі, оп. 1. Спр. 396. Про заставу майна землевласника Акерманського повіту генерал-ад'ютанта графа Фелікса Миколайовича Сумарокова-Ельстона. Травень 1872 р., 37 арк.

История Молдавии: Документы и материалы. Составители: Ю.Г. Иванов и др.; под редакцией: Я.Г. Гросула (ответственный редактор) и др. Кишинев: Штиинца, 1961. Т. 5: Крестьянское движение в Молдавии эпохи империализма (1899-1917 гг.), 1961. 599 с.

История Молдавии: Документы и материалы. Т. 3. Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812-1861 гг.) / И. А. Анцупов, К. П. Крыжановская и др.; под редакцией: Я. Г. Гросула (отв. Ред.) и др. Кишинев: Штиинца, 1969. 691 с.

Історія України: Документи і матеріали: посібник / Укладач: В. Ю. Король. Київ: Видавничий центр «Академія», 2002. 448 с.

Комунальна установа «Ізмаїльський архів», м. Ізмаїл (далі – КУІА). Ф. 2. Ізмаїльська міська управа, оп. 1. Спр. 558. Закон про кредит для міст і земств. 1913 р., 111 арк.

КУІА. Ф. 2. Ізмаїльська міська управа, оп. 1. Спр. 565. Листування з розпорядниками Петербурзького міського ломбарду про організацію ломбарду в м. Ізмаїл. 1912-1914 рр., 4 арк.

КУІА. Ф. 2. Ізмаїльська міська управа, оп. 1. Спр. 684. Листування з Бессарабським губернатором, Російським для зовнішньої торгівлі банком та Товариством взаємного кредиту щодо надання займу на продовольчі потреби міста. 1916 р., 40 арк.

КУІА. Ф. 47. Акерманська повітова земська управа, оп. 1. Спр. 10. Листування з Бессарабською губернською земською управою про відкриття в селах повіту позико-ощадних товариств та їх стан. 1875-1905 рр., 418 арк.

КУІА. Ф. 770 . Акерманський повітовий предводитель дворянства, оп. 1. Спр. 2. Статистичні дані про розміри посівної площі та врожайності сільськогосподарських культур в Акерманському та Ізмаїльському повітах за 1895 р. і листування з Бессарабським губернатором про затвердження посадових осіб по фінансовим питанням. 1896 р., 95 арк.

НАРМ. Ф. 88. Бессарабське губернське депутатське зібрання, оп. 2. Спр. 9. Листування депутатських зборів з Бессарабським губернатором, Санкт-Петербурзьким губернським предводителем дворянства про зміни порядку оподаткування дворянського нерухомого майна. 1908 р., 458 арк.

НАРМ. Ф. 88. Бессарабське губернське депутатське зібрання, оп. 2. Спр. 620. Журнал надзвичайного засідання Бессарабського губернського комітету в справах дрібного кредиту за 1904 р., 23 арк.

НАРМ. Ф. 88. Бессарабське губернське депутатське зібрання, оп. 2. Спр. 21. Листування депутатських зборів з Бельцьким предводителем дворянства, Соросько-Бельцькою дворянською опікою, Хотинською земською управою про відкриття кредиту на утримання опік та клопотання дворян про видачу їм пенсій. 1908 р., 240 арк.

НАРМ. Ф. 88. Бессарабське губернське депутатське зібрання, оп. 2. Спр. 5. Правила для складання статутів банків та статутів позико-ощадних товариств, листування з Бессарабським губернатором з питань утримання благодійних установ. 1871 р., 200 арк.

НАРМ. Ф.2. Канцелярія Бессарабського губернатора, оп. 2. Спр. 167. Клопотання канцелярського службовця Ізмаїльської головної митниці про переведення на роботу до Бессарабської контрольної палати. 5 січня 1881 – 23 липня 1882 рр., 33 арк.

Національний архів республіки Молдова м. Кишинів. Ф.2. Канцелярія Бессарабського губернатора, оп. 2. Спр. 46. Листування з управляючим палатою про нагородження службовців відомства Міністерства фінансів, 27 лютого – 22 серпня 1885 р., 23 арк.

Полное собрание законов Российской империи. № 40457: Положение о губернских и уездных земских учреждениях. II. Т. XXXIX. 1864 г. С. 780-787.

Придунайский край («Придунайський край»). Ежедневная политическая, общественная, литературная и экономическая газета. Измаил. 1913. №7.

Придунайский край («Придунайський край»). Ежедневная политическая, общественная, литературная и экономическая газета. Измаил. 1913. №8.

ПСЗРИ. № 50913: Об учреждении частных кредитных установлений. ПСЗ. – II. Т. XLVII. 1872 г. С. 990-992.

Урусов С.Д., князь. Записки губернатора. Кишинёв 1903-1904 гг. Москва: Типография В. М. Саблина, 1907. 392 с.

ЦДІАУК. Ф. 347. Одеський військово-окружний суд м. Одеса Херсонської губернії, оп. 1. Спр. 3324. Звинувачення помічника бухгалтера Бессарабського відділення Селянського поземельного банку м. Кишинева колезького реєстратора Шевченка Ф.С. щодо образ нанесених контролеру. 4 вересня 1916 – 27 лютого 1917 р., 59 арк.

ЦДІАУК. Ф. 347. Одеський військово-окружний суд м. Одеса Херсонської губернії, оп. 1. Спр. 224. Список службовців Одеського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку. 1908 р., 42 арк.

ЦДІАУК. Ф. 386. Одеське охоронне відділення, оп. 1. Спр. 1050. Про осіб, які брали участь в експропріації грошей з банку Товариства взаємного кредиту. 24 березня – 20 вересня 1906 р., 28 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 252. Штаб-офіцер корпусу жандармів у Одесі, оп. 1. Спр. 163. Про заборону лихварства в Одесі. 1866 р., 62 арк.

Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII – 1917 рр.). Ізмаїл: СМІЛ, 2009. 384 с.

Шевченко В. В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2010. 266 с.

REFERENCES

Adres-kalendar Bessarabskoi hubernyy 1914 r. / pod. red. B.A. Topyro. Kyshynëv: Hubernskaia tipohrafiya, 1914. 538 p.

Adres-kalendar Bessarabskoi hubernyy na 1911 r. / pod. red. B.A. Topyro. Kyshynëv: Hubernskaia tipohrafiya, 1911. 545 p.

Alfavutnyi spysok zaëmshchykov Bessarabsko-Tavrycheskoho zemelnoho banka. Odessa: Tipohrafiya Trud, 1878. 392 p.

Bessarabets («Bessarabetsъ»). Ezhednevnaia hazeta. Kyshynev. 1903. №175.

ДАОО. Ф. 249. Zemskiy bank Khersonskoi hubernii v Odesi, op. 1. Spr. 415. Pro zastavu maina zemlevlasnytsi Bieltskoho povitu Salamandry Ivanivny Bianky pry votchyni Kyrpysh (huzh) Maneshty. 8 travnia 1872 r., 46 ark.

ДАОО. Ф. 249. Zemskiy bank Khersonskoi hubernii v Odesi, op. 1. Spr. 1023. Pro zastavu maina zemlevlasnyka Yasskoho povitu Mykhaila Mykolaiovycha Bukharina pry votchynakh Albyshtets i Mustats. 3 tranvia 1883 – 5 chervnia 1898 rr., 96 ark.

ДАОО. Ф. 249. Zemskiy bank Khersonskoi hubernii v Odesi, op. 1. Spr. 1047. Pro zastavu maina zemlevlasnyka spadkovoho pochesnoho hromadianyna Perikla Fedorovycha Rodokanaki pry s. Kashnaleia i Bakhhaleia. 31 travnia 1883 r., 121 ark.

ДАОО. Ф. 305 Bessarabsko-Tavriiskiy zemelnyi bank v Odesi, op. 1. Spr. 6. Pro zminy ta dopovnennia statutiv банку. 1895 r., 235 ark.

ДАОО. Ф. 305 Bessarabsko-Tavriiskiy zemelnyi bank v Odesi, op. 1. Spr. 12. Lystuvannia z Osoblyvoiu kantseliariieiu, Departamentom okladnykh zboriv i Derzhavnym bankom. 1876-1896 rr., 346 ark.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti, m. Odesa (dali – ДАОО). Ф. 249. Zemskiy bank Khersonskoi hubernii v Odesi, op. 1. Spr. 396. Pro zastavu maina zemlevlasnyka Akermanskoho povitu heneral-adiutanta hrafa Feliksa Mykolaiovycha Sumarokova-Elstona. Traven 1872 r., 37 ark.

Istoriia Ukrainy: Dokumenty i materialy. Posibnyk. Ukladach: V.Iu. Korol. Kyiv: Vydavnychi tsentr «Akademiia», 2002. 448 p.

Komunalna ustanova «Izmailskiy arkhiv», m. Izmail (dali - КУІА). Ф. 2. Izmailska miska uprava, op. 1. Spr. 558. Zakon pro kredyt dlia mist i zemstv. 1913 r., 111 ark.

КУІА. Ф. 2. Izmailska miska uprava, op. 1. Spr. 565. Lystuvannia z rozporiadnykamy Peterburzskoho miskoho lombardu pro orhanizatsiiu lombardu v m. Izmail. 1912-1914 rr., 4 ark.

КУІА. Ф. 2. Izmailska miska uprava, op. 1. Spr. 684. Lystuvannia z Bessarabskym hubernatorom, Rosiiskym dlia zovnishnoi torhivli bankom ta Tovarystvom vzaiemnoho kredytu shchodo nadannia zaimu na prodovolchi potreby mista. 1916 r., 40 ark.

KUIA. F. 47. Akermanska povitova zemskaya uprava, op. 1. Spr. 10. Lystuvannia z Bessarabskoiu hubernskoiu zemskoiu upravoiu pro vidkryttia v selakh povitu pozyko-shchadnykh tovarystv ta yikh stan. 1875-1905 rr., 418 ark.

KUIA. F. 770. Akermanskyi povitovyi predvodytel dvorianstva, op. 1. Spr. 2. Statystychni dani pro rozmyry posivnoi ploshchi ta vrozhaivosti silskohospodarskykh kultur v Akermanskomu ta Izmailskomu povitakh za 1895 r. i lystuvannia z Bessarabskym hubernatorom pro zatverdzhennia posadovykh osib po finansovym pytanniam. 1896 r., 95 ark.

NARM. F. 88. Bessarabske hubernske deputatske zibrannia, op. 2. Spr. 21. Lystuvannia deputatskykh zboriv z Bieltskym predvodytelem dvorianstva, Soroksko-Beltskoiu dvorianskoiu opikoiu, Khotynskoiu zemskoiu upravoiu pro vidkryttia kredytu na utrymannia opik ta klopotannia dvorian pro vydachu yim pensii. 1908 r., 240 ark.

NARM. F. 88. Bessarabske hubernske deputatske zibrannia, op. 2. Spr. 9. Lystuvannia deputatskykh zboriv z Bessarabskym hubernatorom, Sankt-Peterburzskym hubernskym predvodytelem dvorianstva pro zminy poriadku opodatkuvannia dvorianskoho nerukhomoho maina. 1908 r., 458 ark.

NARM. F. 88. Bessarabske hubernske deputatske zibrannia, op. 2. Spr. 5. Pravyla dlia skladannia statutiv bankiv ta statutiv pozyko-shchadnykh tovarystv, lystuvannia z Bessarabskym hubernatorom z pytan utrymannia blahodiinykh ustanov. 1871 r., 200 ark.

NARM. F. 88. Bessarabske hubernske deputatske zibrannia, op. 2. Spr. 620. Zhurnal nadzvychainoho zasidannia Bessarabskoho hubernskoho komitetu v spravakh dribnogo kredytu za 1904 r., 23 ark.

NARM. F.2. Kantseliaria Bessarabskoho hubernatora, op. 2. Spr. 167. Klopotannia kantseliarskoho sluzhbovtsia Izmailskoi holovnoi mytnytsi pro perevedennia na robotu do Bessarabskoi kontrolnoi palaty. 5 sichnia 1881 – 23 lypnia 1882 rr., 33 ark.

Natsionalnyi arkhiv respubliky Moldova m. Kyshyniv. F.2. Kantseliaria Bessarabskoho hubernatora, op. 2. Spr. 46. Lystuvannia z upravliaiuchym palatoi pro nahorodzhennia sluzhbovtziv vidomstva Ministerstva finansiv, 27 liutoho – 22 serpnia 1885 r., 23 ark.

Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyi. № 40457: Polozhenye o hubernskykh y uezdnykh zemskykh uchrezhdeniyakh. II. T. XXXIX. 1864 r. P. 780-787.

Prydunaiskyi krai («Prydunaiskii krai»). Ezhednevnaia polytycheskaia, obshchestvennaia, lyteraturnaia y ekonomycheskaia hazeta. Yzmayl. 1913. № 7.

Prydunaiskyi krai («Prydunaiskii krai»). Ezhednevnaia polytycheskaia, obshchestvennaia, lyteraturnaia y ekonomycheskaia hazeta. Yzmayl. 1913. № 8.

PSZRY. № 50913: Ob uchrezhdenyy chastykh kredytnykh ustanovleniy. PSZ. – II. T. KhLVII. 1872 h., S. 990-992.

Shevchenko V. (2010) Pryvatne bankirskie pidpriemnytstvo v Odesi (KhIKh – pochatok KhKh st.). Kyiv: NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy, 266 p.

TsDIAUK. F. 347. Odeskyi viiskovo-okruzhnyi sud m. Odesa Khersonskoi hubernii, op. 1. Spr. 3324. Zvynuvachennia pomichnyka bukhhaltera Bessarabskoho viddilennia Selianskoho pozemelnoho banku m. Kyshyneva kolezkoho reiestratora Shevchenka F.S. shchodo obraz nanesenykh kontroleru. 4 veresnia 1916 – 27 liutoho 1917 r., 59 ark.

TsDIAUK. F. 347. Odeskyi viiskovo-okruzhnyi sud m. Odesa Khersonskoi hubernii, op. 1. Spr. 224. Spysok sluzhbovtziv Odeskoho viddilennia Rosiiskoho dlia zovnishnoi torhivli banku. 1908 r., 42 ark.

TsDIAUK. F. 386. Odeske okhoronne viddilennia, op. 1. Spr. 1050. Pro osib, yaki braly uchast v ekspropriatsii hroshei z banku Tovarystva vzaiemnoho kredytu. 24 bereznia – 20 veresnia 1906 r., 28 ark.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (dali - TsDIAUK). F. 252. Shtab-ofitser korpusu zhandarmiv u Odesi, op. 1. Spr. 163. Pro zaboronu lykhvarstva v Odesi. 1866 r., 62 ark.

Tsyhanenko L. (2009) Dvorianstvo Pivdnia Ukrainy (druha polovyna KhVIII – 1917 rr.). Izmil: SMYL, 384 p.

Urusov S.D., kniaz. (1907). Zapysky gubernatora. Kyshynëv 1903-1904 hh. Moskva: Typohrafiya V. M. Sablyna, 392 p.

Ystoryia Moldavyu: Dokumenty u materyaly. Sostavytely: Yu.N. Yvanov y dr.; pod redaktsyei: Ya.N. Hrosula (otvetstvennyi redaktor) y dr. Kyshynev: Shtyynntsa, 1961. T. 5: Krestianskoe dvyzhenye v Moldavyu epokhy umperyalizma (1899-1917 rr.), 1961. 599 p.

Ystoryia Moldavyu: Dokumenty u materyaly. T. 3. Polozhenye krestian y krestianskoe dvyzhenye v Bessarabyu (1812-1861 rr.). Y.A. Antsupov, K.P. Kryzhanovskaia ydr.; pod redaktsyei: Ya.N. Hrosula (otv. Red.) y dr. Kyshynev: Shtyynntsa, 1969. 691 p.

АНОТАЦІЯ

В статті зроблена спроба узагальнення та систематизації за існуючої джерельної бази з питання внеску Бессарабського дворянства в розвиток кредитно-банківської системи регіону. Охарактеризовано, основні види джерел, які були опрацьовані автором в контексті тематики внеску дворянства Бессарабської губернії в становлення та розвиток кредитно-банківської системи. Джерельні матеріали автором було поділено на загальні групи: архівних матеріалів, збірників опублікованих документів, періодичних видань, статистичних довідників, адрес-календарів, законодавчих (нормативних) актів, матеріали особистого походження (мемуарна література). Далі автор подає почерговий огляд кожної з вказаної групи джерел. Зокрема, детально проаналізовано комплекс матеріалів архівних установ. До обігу вперше було залучено ряд документів Центрального державного архіву України в м. Київ (ЦДАУК), Державного архіву Одеської області (ДАОО), Комунальної установи «Ізмаїльський архів» (КУІА), Національного архіву Республіки Молдова (НАРМ). Дані документи та довідки розкривають проблематику участі аристократії в кредитно-фінансовій системі регіону, висвітлюючи окремі сторони дрібного кредитування, засновництва даних установ та філій в окремих повітах та волостях, обумовлюючи організаційні та адміністративні процеси, якими супроводжувалося засновництво банків. В статті подано матеріал по збірниках опублікованих документів. Окремо зазначено збірники з історії становлення та розвитку кредиту молдовських вчених. В цьому напрямку наголошено, що збірники ХХ ст. зосереджувалися на практичній та статистичній діяльності кредитних установ, більшість наукових праць будувалися за марксистським підходом із акцентом на негативні ознаки фінансової системи Російської імперії, наприкінці ХХ ст. розпочинається період соціально-економічних та юридичних досліджень, збір та публікація матеріалів здійснюється об'єктивно та неупереджено. Виявлено низку періодичних видань, адрес-календарів Бессарабської губернії, в яких розміщувалася реклама кредитних і банківських установ, подавалися відомості стосовно окремих філій та інституцій, а також персоніфікували тих дворян, які брали активну участь в засновницьких процесах. Окрему увагу автором було звернуто на законодавчі акти. Зокрема, на редакції Повного зібрання законів Російсько імперії. Окремі закони стосувалися кредиту, розмірів стягуваних відсотків, статуту та уставу окремих державних дрібних та банківських установ. Висвітлено деякі важливі для даної статті урядові постанови, за якими в державі відбувалося надання бюджетних коштів та фінансів зі спеціальних фондів на відкриття позико-ощадних товариств у волостях і селах, що стосувалося й Бессарабської губернії. До загального наукового використання було подано окремі сторінки спогадів губернатора С. Урусова про випадки значних кредитів та позик, які брали бессарабські аристократи на деякі господарські та будівельні проекти. Автором наголошено, що наявна джерельна база дозволяє здійснювати різноманітні наукові розвідки в області кредиту, фінансів Бессарабської губернії та місця дворян в означеній сфері економіки.

Ключові слова: джерельна база, архів, Бессарабія, нобілітет, кредит.

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-22
УДК 930(477)»1785/1917

**CULTURE OF CITIES OF THE DNIEPER UKRAINE 1785–1917 IN
HISTORIOGRAPHY OF THE IMPERIAL ERA**

**КУЛЬТУРА МІСТ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1785–1917 РР.
В ІСТОРІОГРАФІЇ ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ**

Наталія Мех

доктор філологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник
E-mail: mno_logos@ukr.net
ORCID: 0000-0002-5846-505X
Інститут мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім.
М.Рильського НАН України,
Український етнологічний центр, Київ,
Україна

Natalia Mekh

Doctor of Philology (Dr. habil), Professor,
Leading researcher
E-mail: mno_logos@ukr.net
ORCID: 0000-0002-5846-505X
Institute of Art History, Folklore and
Ethnology. M. Rylsky National Academy of
Sciences of Ukraine,
Ukrainian Ethnological Center, Kiev, Ukraine

Олександр Бондаренко

доктор історичних наук, доцент
E-mail: o.v.bondarenko.un@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8582-513X
Research ID: ABD-2888-2020
Центральноукраїнський національний
технічний університет, Україна

Olexandr Bondarenko

Doctor of History (Dr. habil), Associate
Professor
E-mail: o.v.bondarenko.un@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8582-513X
Researcher ID: ABD-2888-2020 Central
Ukrainian National Technical University,
Ukraine

ABSTRACT

The culture of the cities of Dnieper Ukraine has a considerable historiography. This problem became the subject of study in the works of researchers of the imperial era. The need for historiographical analysis of the scientific achievements of scientists of previous periods is undoubted. After all, without reference to the past and understanding of scientific knowledge, full-fledged historical research is simply impossible. Therefore, the authors set the task to determine the main approaches to this topic in imperial historiography, to analyze the pre-Soviet scientific literature and to determine the degree of study of the cultural history of cities of Dnieper Ukraine in 1785–1917. It was found that during the imperial era, scientists achieved some success in the study of urban culture, accumulated a lot of factual material and approached the definition of the object of study. It is noted that in pre-Soviet historiography certain theoretical and methodological approaches were developed, first of all historical-legal, socio-economic and historical-geographical. At the end of the imperial period, a «sectoral» approach to the study of urban culture was formed – if at the beginning of the period the city in historical-statistical and historical-geographical studies appears as a certain «integrity», then at the turn of XIX – XX centuries. it begins to «blur» between different scientific disciplines. It is established that the culture of the cities of the Dnieper region in the imperial historiography did not become the subject of a special study, but was integrated into the work on urban issues in general. Usually, these works were not generalizing holistic studies, so they can only get superficial, disparate information about certain aspects of cultural life of cities. It is determined that the historiography of the imperial era made a certain contribution to the study of life and

way of life of the townspeople. However, these issues were considered mostly in fragments, as the attention of researchers was usually focused on the lives of members of the privileged urban strata. At the same time, many problems of cultural development of the cities of the Dnieper region during this period were not even raised.

Key words: *Dnieper Ukraine, culture of cities, historical science, historiography, imperial era.*

Постановка проблеми й актуальність дослідження. В історії міст Наддніпрянської України кінця XVIII – початку XX ст. однією з найменш досліджених є історія культури. Вивчення культури міст як специфічного соціокультурного явища – одна з найскладніших та актуальних проблем в гуманітаристиці. Зацікавлення до неї спричинене тією ключовою роллю, яку місто відіграє в розвитку суспільства. Адже з часу свого виникнення міста перетворилися на центри людської діяльності, розвитку матеріальної і духовної культури, ставши водночас й об'єктами дослідження багатьох наук.

Відіграючи в історії будь-якої цивілізації ключову роль, міста давно стали своєрідним «каркасом» сучасної цивілізації, перетворившись на інноваційні центри, які визначають розвиток не тільки суміжних територій, але зазвичай і цілих регіонів країни. З появою міст було пов'язане зростання, ускладнення та зміна суспільних відносин – політичних, економічних, соціальних та культурних.

Саме місту належить першорядна роль у формуванні, становленні та розвитку основного вектора культури. Місто було центром творення культури в різних її галузях, тут знаходилися основні культурно-просвітницькі інституції та установи, які безпосередньо пов'язані з розвитком професійної культури, формуванням культурно-інформаційної системи, що сприяло поглибленню інтеграції культурних процесів.

«Культура міста як наукова проблема, – стверджує відома російська дослідниця історії культури міст Л. Кошман, – пов'язана з вивченням культурного потенціалу, співвідношення професійної та традиційної культури в міському середовищі, є одним з аспектів системно-функціонального підходу до її дослідження; пріоритетним стає її розгляд не як простої сукупності окремих галузей, а як системи, що функціонує через певний механізм поширення. Головним стрижнем у розумінні культури вбачається її соціальна функція та фактори, що впливали на цей процес. За всієї важливості «культурних вершин» не тільки їхнє виробництво, а й розподіл, споживання культурних цінностей стають соціально-значущим чинником, репрезентуючи культурно-творчий аспект громадського життя. Культура, таким способом, постає як один із показників суспільного прогресу, в якому втілюються потреби та можливості життя людини у всіх її проявах, моральні та політичні ідеали, освітньо-правова самосвідомість» (Кошман, 2008: 7).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З початку 1990-х рр. в Україні спостерігається зростання наукового зацікавлення до історії міст Наддніпрянської України кінця XVIII – початку XX ст. та зокрема до історії культури. Ця тема займає сьогодні певне місце в історіографічному дискурсі, знайшовши відображення в наукових студіях дослідників міської історії.

Попри відсутність у сучасній вітчизняній історичній науці комплексної узагальнювальної історіографічної праці з історії культури міст імперського періоду, ця тема стала предметом дослідження багатьох науковців. Так, Д. Чорний розглянув процеси становлення міської самосвідомості та повсякденного життя містян в контексті процесів модернізації міст Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. (Чорний, 2007). Участь дворянства Півдня України в другій половині XVIII ст. – 1917 р. в розвитку освіти, відкритті освітніх і культурних закладів, опікуванні навчальними закладами в регіоні проаналізувала Л. Циганенко (Циганенко, 2009). В. Константінова простежила

соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України впродовж другої половини XIX – початку XX ст. (Константинова, 2011). Формування міського освітньо-культурного середовища в повітових та заштатних містах та містечках Правобережної України з кінця XVIII – до початку XX ст. з'ясувала О. Прищепа (Прищепа, 2019). Т. Портнова висвітлила становлення міського середовища і модернізації Катеринослава середини XIX – початку XX ст. Теоретичні основи культури, розвиток української культури, зокрема в імперську епоху, розглянули автори навчального посібника І. Хома, А. Сова та Ж. Мина (Історія української культури, 2012). Історіографію повсякденного життя міст Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. проаналізував О. Бондаренко (Бондаренко, 2014). Роль церкви у формуванні культурного простору різних регіонів Наддніпрянської України простежили Ю. Бойков (Бойков, 2010), О. Грималюк (Грималюк, 2018), Г. Надтока та І. Горпинченко (Надтока, Горпинченко, 2018).

Поза тим, зауважимо, що історіографічний контекст зазначеної проблеми й до сьогодні залишається поза увагою дослідників.

Мета статті. Необхідність історіографічного аналізу наукового доробку вчених попередніх періодів очевидна. Оскільки без звернення до минулого, без наукової рефлексії та осмислення наукового знання, повноцінні історичні дослідження попросту немислимі. Через те мета нашої розвідки полягає в тому, щоб, по-перше, визначити основні підходи до цієї теми в імперській історіографії та, по-друге, проаналізувати дорадянську наукову літературу і визначити ступінь вивченості історії культури міст Наддніпрянської України 1785–1917 рр.

Виклад основного матеріалу. Історія культури міст Наддніпрянської України в XIX – початку XX століття як самостійний об'єкт дослідження в історіографії імперської доби не отримала достатнього висвітлення. Утім, окремі питання, загальні та методологічні підходи у вивченні міст часто були предметом дослідження вчених – істориків, правників, статистиків та ін.

Перші кроки у вивченні окресленої проблеми зробили сучасники – громадські діячі, краєзнавці, статистики, історики, географи та етнографи. Уже з кінця XVIII ст. їхніми зусиллями з'являється ціла низка статистичних, географічних, історичних описів міст (Гакман, 1787; Новый и полный географический словарь Российского государства, 1788–1789; Шторх, 1799; Зябловский, 1807–1808; Щекатов, Максимович, 1804–1809; Герман, 1819; Статистическое изображение городов, 1829; Арсеньев, 1832–1834). У них визначається роль та місце міських поселень у системі розселення, економіці та культурі регіонів, повідомляються деякі історичні дані щодо міст – відомості про топографічне положення кожного міста, про відстань між столичними, губернськими чи повітовими містами, про чисельність дворів та міське населення, про кількість фабрик і заводів, базарів, поштових станцій, пристаней, церков чи молитовних будинків, благодійних та навчальних закладів тощо.

Глибокі традиції має історія дослідження культури Києва. В кінці XVIII – на початку XIX ст. відбувається становлення самої історії як науки в Україні і тоді ж зароджується киевознавство як одна з галузей української історичної науки. Засновником киевознавства обґрунтовано вважається археолог та історик М. Берлинський, автор перших систематичних наукових праць з історії Києва, в яких він, опираючись на досить широку базу писемних та археологічних джерел, подає виклад історії міста і доповнює його характеристикою найвідоміших пам'яток (Берлинский, 1820).

Важливим щодо вивчення культури міст було заснування першого в Києві історичного та пам'яткоохоронного товариства – Тимчасового комітету для дослідження і збереження старожитностей у Києві (1835–1843 рр.). Членами його були перший ректор Київського університету св. Володимира М. Максимович, митрополит Є. Болховітінов,

професори С. Зенович, С. Орнатський, В. Цих, археологи О. Анненков, М. Берлинський та ін.

Суттєвий внесок у дослідження історії та культури Києва зробила Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при Київському генерал-губернаторі, відома як Київська археографічна комісія. Впродовж свого існування з 1843 р. до 1921 р. члени комісії зібрали, опрацювали та видали чималий масив матеріалів, що стосувалися історичного розвитку, топографії, статистики, економіки, культурного життя, особливостей міського побуту Києва. Зауважимо, що до комісії в різний час входили чи не всі найвідоміші українські науковці середини ХІХ – початку ХХ ст. – історики, етнографи, археологи, мовознавці тощо, серед них насамперед В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Іванішев, В. Іконников, І. Каманін, М. Костомаров, О. Лазаревський, Ф. Лебединцев, О. Левицький та ін. (Журба, 1993).

У першій половині та середині ХІХ ст. певні аспекти історії та культури українських міст розглядали професійні науковці та аматори: З. Аркас (Аркас, 1848), професор, історик К. Неволін (Неволин, 1844), історик М. Закревський (Закревский, 1868), київський цивільний губернатор І. Фундуклей (Фундуклей, 1852), митрополит Є. Болховітинов (Болховитинов, 1825, 1831), літератор та археолог М. Сементовський (Сементовский, 1852). Власне, з ім'ям М. Сементовського можна пов'язати зародження такого жанру в киевознавстві як путівники та популяризацію культурної спадщини Києва взагалі.

На переконання ректора університету св. Володимира К. Неволіна, саме в місті формувалися нові форми і установи, які більше відповідали модернізованому соціокультурному устрою, творилися інститути, що забезпечували зміни в усьому суспільстві: «у містах зосереджувалось все, що є найкращого в народонаселенні держави. Будучи місцем перебування різної влади, і духовної і світської, і цивільної і військової, урядової, судової та ін., міста служать для проживання найосвіченішого класу чиновників;... різні установи, особливо навчальні, що в них існують, безперервно залучають до себе численне діяльне населення; вигоди, зручності, приємності міського життя спонукають багатьох, не прикріплених до них ніякими необхідними зв'язками, ставати ... їхніми постійними мешканцями. Міста нині ... стали осередком духовного і матеріального життя в державі» (Неволин, 1844: 5-6).

У середині ХІХ ст. характерною рисою історіографії культури міст Наддніпрянської України стає розширення проблематики досліджень, поява перших монографічних наукових праць, присвячених окремим містам. У них знайшли відображення широкий спектр проблем формування та розвитку міського соціокультурного простору, архітектури міст, їхнього благоустрою, міського господарства, забезпечення громадського порядку, організації медичного обслуговування, побуту та культури містян.

Так, у монографії українського етнографа й археолога О. Терещенка (Терещенко, 1848) на основі різноманітних джерел висвітлено побутове середовище містян, зокрема історія житла, одягу тощо. Крім того, значна частина дослідження присвячена звичаям, народним віруванням, святам і дозвіллю містян. Зауважимо, що ця праця була однією з перших спроб в історичній науці поставити етнографічне дослідження народних звичаїв, побуту та культури на наукову основу.

Спосіб життя та побут містян знайшли висвітлення у дослідженнях багатьох авторів. Приміром, побут купецтва простежили Ф. Булгарін (Булгарин, 1843), О. Ушаков (Ушаков, 1865), М. Пиляев (Пиляев, 1889), міщан – М. Ган (Ган, 1861), об'єктом студіювання обрали побут та звичай дворянства М. Богословський (Богословский, 1906) та Л. Савелов (Савелов, 1906).

Одним з напрямів дослідження культури міст було вивчення матеріальної культури та побуту містян. Таких досліджень у дорадянській історіографії було проте небагато. Вказуючи на недостатню вивченість цієї сторони культури міст, відомий радянський етнограф М. Рабинович зауважив, що «причиною цього значною мірою було ставлення

вчених до міста, як до явища для російського народу зовнішнього і не зовсім характерного. Міська культура вважалася елементом цивілізації, що стирає традиційні особливості народної культури, а не необхідним елементом самої цієї культури» (Рабинович, 1978: 6)

Поза тим, саме представники етнографічної науки зробили певний внесок у вивчення культури міст. Приміром, ще в середині XIX ст. І. Забелін планував описати побут різних верств міського населення, проте здійснив задум тільки частково, описавши домашній побут царського двору (Забелін, 1862; 1872). Дослідник виходив з того, що домашній побут є середовищем, в якому знаходяться «зародки і витoki» всіх вагомих подій в історії. Через те, І. Забелін, як історик, надавав виключного значення насамперед факту, не приділяючи належної уваги теоретичному його аспекту. І хоч прихильність автора до фактологічної сторони подій часом була приводом для зневажливого ставлення до його праць, але саме це забезпечило їм довголіття. Його дослідження міського побуту й до сьогодні зберігають свою цінність (Сазонова, 2002: 8).

Інший представник історико-побутової школи й дослідник народного побуту відомий український історик, археолог, етнограф, фольклорист М. Костомаров зазначав, що, «вступаючи на кафедру, я дійшов думки у своїх лекціях висунути на перший план народне життя у всіх його приватних видах» (Костомаров, 1989: 527). Ця ідея лежить в основі всіх його досліджень. Він підкреслював, що історик не повинен обмежуватися вивченням воєн, дипломатичних зносин, законодавств, придворного життя, на першому плані у історика повинна бути діяльна сила душі людської (Там само). За визначенням самого М. Костомарова, його «Нарис домашнього життя і звичаїв великоруського народу в XVI і XVII століттях» «загальнодоступний твір про давній побут», а «не вчений трактат» (Костомаров, 1992: 6). Зазначимо проте, що одним з недоліків «Нарисів» є те, що автор не враховував різницю між містом і селом, тому описуючи певні явища, не зазначав, в якому середовищі вони були поширені. Крім того, дослідження М. Костомарова, як і праці І. Забеліна, присвячені здебільшого побуту верхівки міського населення.

Процеси урбанізації та індустріалізації впродовж другої половини XIX – початку XX ст. зумовили вагоме посилення уваги дослідників до вивчення історії та культури міст Наддніпрянської України. Історики, етнографи, археологи, мовознавці тощо, серед яких, насамперед В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, Г. Ге, В. Іконников, І. Каманін, О. Лазаревський, О. Левицький, Ф. Лебединцев, В. Надлер, А. Скальковський, Д. Яворницький та інші зібрали, опрацювали та видали чималий масив матеріалів, що стосувався історичного розвитку українських міст. Науковці розглядали історію виникнення міст, основні етапи їхнього господарського й культурного розвитку. На основі різноманітних джерел автори висвітлювали ті чи інші сторони розвитку культури міст – його зовнішній вигляд, організацію освіти, духовного життя, визначали тип міста, спосіб життя міського населення у різні історичні періоди.

Зауважимо, що практично вся імперська історіографія культури міст ґрунтується на історико-юридичному підході.

Важливе теоретичне та методологічне значення для дослідження окресленої проблеми мали наукові праці відомого історика В. Ключевського. Він одним із перших виокремив студіювання культури в особливу галузь історичної науки, висловивши думку фактично щодо необхідності соціокультурного підходу стосовно вивчення культури, увівши поняття історичної соціології, культурного типу, дослідження культурно-психологічних аспектів (Ключевский, 1993: 4-5).

З історико-географічних позицій робив спроби оцінити благоустрій міст та рівень розвитку у них культури відомий дослідник В. Семенов-Тянь-Шанський. У монографії «Город и деревня в Европейской России», крім комплексної характеристики економічного та географічного становища міст, учений приділив увагу становому складу міського населення, його звичаям та традиціям (Семенов-Тянь-Шанский, 1910).

Висновки. Отже, викладене вище дає змогу дійти таких висновків: по-перше, учені імперської доби досягли певних успіхів у дослідженні культури міст Наддніпрянської України 1785–1917 рр., нагромадили чималий фактологічний матеріал, підійшли до визначення об'єкту дослідження; по-друге, було вироблено певні теоретико-методологічні підходи, насамперед історико-юридичний, соціально-економічний та історико-географічний. Наприкінці імперського періоду спостерігається формування «галузевого» підходу у дослідженні культури міст. Якщо на початку періоду місто в історико-статистичних та історико-географічних дослідженнях постає у вигляді певної «цілісності», то на межі XIX – XX ст. воно починає «розмиватися» між різними науковими дисциплінами, а окремі здогадки і спостереження вчених були не спроможні призупинити цей процес. І тільки в окремих краєзнавчих дослідженнях місто і міський культурний простір все ще зберігали свою цілісність як об'єкт наукового вивчення; по-третє, культура міст Наддніпрянщини в імперській історіографії не стала предметом спеціального дослідження, а була інтегрована в праці з міської проблематики загалом. Ці праці не були узагальнювальними цілісними дослідженнями, тому в них можна отримати тільки поверхову, розрізнену інформацію про ті чи інші сторони культурного життя міст. Переважно вони мали описовий характер і слугували насамперед накопиченню фактологічного матеріалу. Поза тим, багато проблем культури міст навіть не були порушені; по-четверте, історіографія імперської доби зробила певний внесок у вивчення побуту та способу життя містян. Зауважимо проте, що всі ці питання розглядалися переважно фрагментарно, оскільки увага дослідників зазвичай була зосереджена на житті представників привілейованих міських верств. Водночас чимало проблем розвитку культури міст Наддніпрянщини у зазначений період навіть не були порушені.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Аркас З.А. Описание Ираклийского полуострова и древностей его. История Херсониса. ЗООИД. №2. Одесса, 1848. С. 245-271.

Арсеньев К.И. Гидрографическо-статистическое описание городов Российской империи. Журнал Министерства внутренних дел. СПб., 1832–1834. Вып. 1-8.

Берлинский М.Ф. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей оного. СПб.: Тип. Департамента народного просвещения, 1820. 204 с.

Богословский М.М. Быт и нравы русского дворянства в первой половине XVIII в. М.: тип. Г. Лиснера и Д. Совко, 1906. 52 с.

Бойков О.Ю. Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Д. 2010. 20 с.

Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и Киевской Иерархии. Киев: Типография Киево-Печерской лавры, 1825. 291 с.

Болховитинов Е. Описание Киево-Печерской Лавры. Киев: Типография Киево-Печерской лавры, 1831. 366 с.

Бондаренко О.В. Повсякденне життя міст Російської імперії останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. в історіографії. Integration journal international economic relatio. The Caucasus. Economical and social analysis journal of southern Caucas. № 02/03. Tbilisi, 2014. С. 8–12.

Булгарин Ф.В. Очерки русских нравов. Лицевая сторона и изнанка рода человеческого. СПб., 1843. 50 с.

Гакман И.Ф. Краткое землеописание Российского государства: изданное для народных училищ Российской империи. Санкт-Петербург: Типография Брейткопфа, 1787. 174 с.

Ган М.А. О настоящем быте мещан Саратовской губернии. Экономист. 1861. Т.4. №1. С. 1-42.

Герман К.Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. Ч. 1. О народонаселении. СПб.: Печ. при Имп. Акад. Наук, 1819. 325 с.

Грималюк О.М. Благодійність православної церкви у Волинській губернії кінця XVIII – початку XX ст. автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. Львів, 2018. 20 с.

Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. Київ: Наукова думка, 1993. 184 с.

Забелин И.Е. Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях. 1862. Т. 1-2. М. Т. 1. с. 263. Т. 2. 166 с.

Закревский Н. (1868). Описание Киева: вновь организованное и значительно умноженное изд. с прил. рис. и чертежей. М.: В Тип. В. Грачева и комп. Т. 1. 455 с. Т. 2. 495 с.

Зябловский Е.Ф. Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии. В 2 кн. СПб., 1807–1808. 544 с.

Історія української культури: навч. посіб. / Хома І.Я., Сова А.О., Мина Ж.В. Львів, 2012. 356 с.

Ключевский В.О. Русская история: полн. курс лекций: в 3 кн. Кн. 1. Москва: Мысль, 1993. 573 с.

Константинова В.М. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття). Запоріжжя, 2011. 100 с.

Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях. М., 1992. 301 с.

Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. Киев. 1989. Исторические произведения. Автобиография. Киев: Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1989. 734 с.

Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. М., 2008. 448 с.

Максимович М.А. Обзорение Старого Киева. Киевлянин. Киев: В Университетской типографии. 1840. С. 5-58.

Надтока Г.М., Горпинченко І.В. Православна церква в Україні другої половини XIX століття. Історіографія. К., 2018. 208 с.

Неволин К.А. Исследования о городах русских: Общий список русских городов. СПб: тип. М-ва вн. Дел, 1844. 85 с.

Новый и полный географический словарь Российского государства. Ч. 1-8. М.: в Университетской типографии, у Н. Новикова, 1788-1789.

Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. Дніпропетровськ, 2008. 104 с.

Прищеп О.П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Рівне: М. Дятлик, 2019. 688 с.

Пыляев М.И. Старый Петербург. Рассказы из былой жизни столицы. СПб.: тип. А.С. Суворина, 1889. 497 с

Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города: Горожане, их общественный и домашний быт. М.: Наука, 1978. 328 с.

Савелов Л.М. Дворянское сословие в его бытовом и общественном значении. Доклад о дворянстве. М., 1906. 59 с.

Сазонова Е.И. Материальная культура и быт русского провинциального города конца XVIII – начала XX вв. (на примере городов Владимирской и Ярославской губерний): автореф. дис ... канд. ист. наук; Ярославль, 2002. 18 с.

Семенов-Тянь-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России: очерк по экономической географии. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1910. 212 с.

Семеновский Н.М. Киев и его достопамятности. Киев: В Губерн. Тип., 1852. 257 с.

Статистическое изображение городов и посадов Российской империи на 1825 год. СПб.: Типография И. Глазунова, 1829. 97 с.

Терещенко А.В. Быт русского народа: В 7 т. СПб.: В Тип. Министерства Внутренних Дел, 1848.

Ушаков А.С. Наше купечество с серьезной и карикатурной стороны. Вып II. М.: тип. Грачева и комп, 1865. 228 с.

Фундуклей И.И. Статистическое описание Киевской губернии. Санкт-Петербург: в Тип. М-ва внутрен. Дел, 1852. 549 с.

Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.): Монографія. Ізмаїл: СМІЛ, 2009. 384 с.

Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 304 с.

Шторх Г.М. Историко-статистическое изображение Русского государства. СПб., 1799. 472 с.

Щекатов А.Н., Максимович Л.М. Словарь географический Российского государства. Ч. I–VII. М.: В Университетской типографии, 1804-1809.

REFERENCES

Arkas Z.A. (1848). Opysanye Yraklyyskoho poluostrova y drevnostey eho. Ystoryya Khersonysa. [Description of the Heraclius Peninsula and its antiquities. History of Khersonis]. ZOOYD. № 2. Odessa. P. 245-271. [in Russian].

Arsen'ev K.Y. (1832–1834). Hydrohrafychesko-statystycheskoe opysanye horodov Rossyyskoy ymperyy. [Hydrographic and statistical description of the cities of the Russian Empire]. Zhurnal Mynysterstva vnutrennykh del. SPb. Vyp. 1-8. [in Russian].

Berlynskiy M.F. (1820). Kratkoe opysanye Kyeva, soderzhashchee ystorycheskuyu perechen' seho horoda, tak zhe pokazanye dostopamyatnostey y drevnostey onoho. [A brief description of Kiev, containing a historical list of this city, as well as an indication of the monuments and antiquities thereof]. SPb.: Typ. Departamenta narodnoho prosveshchenyya. 204 p. [in Russian].

Bohoslovskyy M.M. (1906). Byt y nrayy russkoho dvoryanstva v pervoy polovynе XVIII v. [Life and customs of the Russian nobility in the first half of the 18th century]. М.: typ. H. Lysnera y D. Sovko. 52 p. [in Russian].

Bolkhovytynov E. (1825). Opysanye Kyevo-Sofyyskoho sobora y Kyevskoy Yerarkhyy. [Description of the Kiev Sophia Cathedral and the Kiev Hierarchy]. Kyev: Typohrafyya Kyevo-Pecherskoy lavry. 291 p. [in Russian].

Bolkhovytynov E. (1831). Opysanye Kyevo-Pecherskoy Lavry. [Description of the Kiev-Pechersk Lavra]. Kyev: Typohrafyya Kyevo-Pecherskoy lavry. 366 p. [in Russian].

Bondarenko O.V. (2014). Povsyakdenne zhyttya mist Rosiys'koyi imperiyi ostann'oyi chverti XVIII – pershoiy polovyny XIX st. v istoriohrafyyi. [Everyday life of the cities of the Russian Empire in the last quarter of the XVIII – first half of the XIX century. in historiography]. Integration journal international economic relatio. The Caucasus. Economical and social analysis journal of southern Caucas. № 02/03. Tbilisi. P. 8-12. [in Ukrainian].

Boykov O.Yu. (2010). Tserkovno-relihiyni struktury v dukhovnomu i sotsiokul'turnomu zhytti Pivdnyya Ukrayiny kintsya XIX – pochatku XX st. [Church-religious structures in the spiritual and socio-cultural life of the South of Ukraine in the late XIX – early XX centuries]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01; Dnipropetr. nats. un-t im. O. Honchara. D. 20 p. [in Ukrainian].

Bulharyn F.V. (1843). Ocherky russkykh npravov. Lytsevaya storona y yznanka roda chelovecheskoho. [Essays on Russian customs. The front side and the wrong side of the human race]. SPb. 50 p. [in Russian].

Chornyy D.M. (2007). Po livyy bik Dnipra: problemy modernizatsiyi mist Ukrayiny (kinets' KhIX – pochatok XX st.). [On the left side of the Dnieper: problems of modernization of Ukrainian cities (late XIX – early XX centuries.)]. X.: KhNU imeni V.N. Karazina. 304 p. [in Ukrainian].

Fundukley Y.Y. (1852). Statysticheskoe opysanye Kyeveskoy hubernyy. [Statistical description of the Kiev province]. Sankt-Peterburh: v Typ. M-va vnutren. Del. 549 p. [in Russian].

Hakman Y.F. (1787). Kratkoe zemleopysanye Rossyyskoho hosudarstva: yzdannoe dlya narodnykh uchyl'yshch Rossyyskoy ymperyy. [A Brief Land Description of the Russian State: Published for the Public Schools of the Russian Empire]. Sankt-Peterburh: Typohrafiya Breytkopfa. 174 p. [in Russian].

Han M.A. (1861). O nastoyashchem byte meshchan Saratovskoy hubernyy. [About the real life of the petty bourgeoisie of the Saratov province]. Экономист. Т. 4. № 1. P. 1-42. [in Russian].

Herman K.F. (1819). Statysticheskiye yssledovaniya odnosytel'no Rossyyskoy ymperyy. [Statistical studies regarding the Russian Empire]. Ch. 1. O narodonaselenyy. SPb.: Pech. pry Ymp. Akad. Nauk. 325 p. [in Russian].

Hrymalyuk O.M. (2018). Blahodiynist' pravoslavnoyi tserkvy u Volyns'kiy huberniyi kintsya XVIII – pochatku XX st. [Charity of the Orthodox Church in the Volyn province of the late XVIII – early XX centuries.]. avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01; In-t ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha, In-t narodoznavstva. L'viv. 20 p. [in Ukrainian].

Istoriya ukrayins'koyi kul'tury: [History of Ukrainian Culture]. navch. posib. (2012) / Khoma I.Ya., Sova A.O., Myna Zh.V. L'viv. 356 p. [in Ukrainian].

Klyuchevskyy V.O. (1993). Russkaya ystoryya: poln. kurs lektsyy: [Russian history: complete. lecture course]. v 3 kn. Kn. 1. Moskva: Mysl', 573 p. [in Russian].

Konstantinova V.M. (2011). Sotsiokul'turni aspekty urbanizatsiynykh protsesiv na Pivdny Ukrayiny (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittya). [Socio-cultural aspects of urbanization processes in the South of Ukraine (second half of the XIX – beginning of the XX century)]. Zaporizhzhya. 100 p. [in Ukrainian].

Koshman L.V. (2008). Horod y horodskaya zhyzn' v Rossyy XIX stoletyya: Sotsyal'nye y kul'turnye aspekty. [City and Urban Life in Russia in the 19th Century: Social and Cultural Aspects]. M. 448 p. [in Russian].

Kostomarov N.Y. (1992). Ocherk domashney zhyzny y npravov velykorusskoho naroda v XVI y XVII stoletyyakh. [Essay on the domestic life and customs of the great Russian people in the 16th and 17th centuries]. M. 301 p. [in Russian].

Kostomarov N.Y. (1989). Ystorycheskiye proyzvedeniya. Avtobyohrafiya. [Historical works. Autobiography]. Kyev: Yzd-vo pry Kyev. hos. un-te. 734 p. [in Russian].

Maksymovych M.A. (1840). Obozrenye Staroho Kyeva. [Overview of Old Kiev]. Kyevelyany. Kyev: V Unyversytetskoy typohrafiy. P. 5–58. [in Russian].

Nadtoka H.M., Horpynchenko I.V. (2018). Pravoslavna tserkva v Ukrayini druhoiy polovyny XIX stolittya. Istorioghrafiya. [The Orthodox Church in Ukraine in the second half of the XIX century. Historiography]. K. 208 s. [in Ukrainian].

Nevolyn K.A. (1844). Yssledovaniya o horodakh russkykh: Obshchyy spysok russkykh horodov. [Research on Russian Cities: General List of Russian Cities]. SPb: typ. M-va vn. Del. 85 p. [in Russian].

Novyy y polnyy heohrafycheskyy slovar' Rossyyskoho hosudarstva. [New and complete geographic dictionary of the Russian state]. (1788–1789). Ch. 1–8. M.: v Unyversytetskoy tipohrafyy, u N. Novykova. [in Russian].

Portnova T. (2008). Mis'ke seredovyshche i modernizatsiya: Katerynoslav seredyny XIX – pochatku XX st. [Urban environment and modernization: Ekaterinoslav mid-nineteenth – early twentieth century]. Dnipropetrovs'k. 104 p. [in Ukrainian].

Pryshchepa O.P. (2019). «Mistsya zustrichi»: kul'turne dovkillya mist Pravoberezhnoyi Ukrayiny (kinets' XVIII – pochatok XX st.). [«Meeting places»: the cultural environment of the cities of the Right Bank of Ukraine (late eighteenth – early twentieth century.)]: monohrafiya. Rivne: M. Dyatlyk. 688 p. [in Ukrainian].

Pylyaev M.Y. (1889). Staruy Peterburh. Rasskazy yz byloy zhyzny stolytsy. [Old Petersburg. Stories from the past life of the capital]. SPb.: typ. A.S. Suvoryna. 497 p. [in Russian].

Rabynovych M.H. (1978). Ocherky etnohafyy russkoho feodal'noho horoda: Horozhane, ykh obshchestvennyy y domashnyy but. [Essays on the Ethnography of the Russian Feudal City: Citizens, Their Social and Domestic Life]. M.: Nauka. 328 p. [in Russian].

Savelov L.M. (1906). Dvoryanskoe soslovye v eho bytovom y obshchestvennom znachenyy. Doklad o dvoryanstve. [The nobility in its everyday and social meaning. Report on the nobility]. M. 59 p. [in Russian].

Sazonova E.Y. (2002). Materyal'naya kul'tura y byt russkoho provyntsyal'noho horoda kontsa XVIII – nachala XX vv. (na prymer horodov Vladymyrskoy y Yaroslavskoy hubernyy). [Material culture and everyday life of the Russian provincial city of the late 18th – early 20th centuries. (on the example of the cities of Vladimir and Yaroslavl provinces)]: avtoref. dys ... kand. yst. nauk; Yaroslavl'. 18 p. [in Russian].

Semenov-Tyan'-Shanskyy V.P. (1910). Horod y derevnya v Evropeyskoy Rossyy: ocherk po ekonomycheskoy heohrafyy. [Town and Country in European Russia: An Essay on Economic Geography]. SPb.: Typ. V.F. Kyrshbauma. 212 p. [in Russian].

Sementovskyy N.M. (1852). Kyev y eho dostopamyatnosty. [Kiev and its monuments]. Kyev: V Hubern. typ. 257 p. [in Russian].

Shchekatov A.N., Maksymovych L.M. (1804–1809). Slovar' heohrafycheskyy Rossyyskoho hosudarstva. [Geographical Dictionary of the Russian State]. Ch. I–VII. M.: V Unyversytetskoy tipohrafyy. [in Russian].

Shtorkh H.M. (1799). Ystoryko-statystycheskoe yzobrazhenye Russkoho hosudarstva. [Historical and statistical image of the Russian state]. SPb. 472 p. [in Russian].

Statystycheskoe yzobrazhenye horodov y posadov Rossyyskoy ympery na 1825 hod. [Statistical image of cities and townships of the Russian Empire for 1825]. (1829). SPb.: Typohrafyya Y. Hlazunova. 97 p. [in Russian].

Tereshchenko A.V. (1848). But russkoho naroda: [Life of the Russian people]. V 7 t. SPb.: V Typ. Mynysterstva Vnutrennykh Del. [in Russian].

Tsyhanenko L.F. (2009). Dvoryanstvo Pivdnya Ukrayiny (druha polovyna XVIII st. – 1917 r.): [Nobility of the South of Ukraine (second half of the 18th century – 1917)]. Monohrafiya. Izmayil: SMYL. 384 p. [in Ukrainian].

Ushakov A.S (1865). Nashe kupechestvo s ser'eznoy y karykaturnoy storony. [Our merchants from a serious and caricatured side]. Vyp II. M.: typ. Hracheva y komp. 228 p. [in Russian].

Zabelyn Y.E. (1862). Domashnyy byt russkykh tsarey v XVI y XVII stoletyyakh. [Domestic life of Russian tsars in the 16th and 17th centuries]. T. 1-2. M. T. 1. p. 263. T. 2. 166 p. [in Russian].

Zakrevskyy N. (1868). Opysanye Kyeva: vnov' orhanyzovannoe y znachytel'no umnozhennoe yzd. s pryl. rys. y chertezhey. [Description of Kiev: newly organized and significantly multiplied ed. with adj. rice. and drawings]. M.: V Typ. V. Hracheva y komp. T. 1. 455 s. T. 2. 495 p. [in Russian].

Zhurba O.I. (1993). Kyivivs'ka arkhеohrafichna komisiya 1843–1921. Narys istoriyi i diyal'nosti. [Kyiv Archaeographic Commission 1843–1921. Essay on history and activities]. Kyiv: Naukova dumka. 184 p. [in Ukrainian].

Zyablovskyy E.F. (1807–1808). Statystycheskoe opysanye Rossyyskoy imperyy v nyneshnem ee sostoyanyu. [Statistical description of the Russian Empire in its current state]. V 2 kn. SPb. 544 p. [in Russian].

АНОТАЦІЯ

Культура міст Наддніпрянської України має чималу історіографію. Ця проблема ставала предметом вивчення і в працях дослідників імперської доби. Необхідність історіографічного аналізу наукового доробку вчених попередніх періодів безсумнівна. Адже без звернення до минулого та осмислення наукового знання, повноцінні історичні дослідження попросту неможливі. Тому автори поставили завдання визначити основні підходи до цієї теми в імперській історіографії, проаналізувати дорадянську наукову літературу й визначити ступінь вивченості історії культури міст Наддніпрянської України 1785–1917 рр. З'ясовано, що за імперської доби учені досягли певних успіхів у дослідженні культури міст, нагромадили чималий фактологічний матеріал та підійшли до визначення об'єкту дослідження. Зазначено, що в дорадянській історіографії було вироблено певні теоретико-методологічні підходи, насамперед історико-юридичний, соціально-економічний та історико-географічний. Наприкінці імперського періоду формується «галузевий» підхід щодо дослідження культури міст – якщо на початку періоду місто в історико-статистичних та історико-географічних дослідженнях постає у вигляді певної «цілісності», то на межі XIX – XX ст. воно починає «розмиватися» між різними науковими дисциплінами. Встановлено, що культура міст Наддніпрянщини в імперській історіографії не стала предметом спеціального дослідження, а була інтегрована в праці з міської проблематики загалом. Зазвичай, ці праці не були узагальнювальними цілісними дослідженнями, тому в них можна отримати тільки поверхову, розрізнену інформацію про певні сторони культурного життя міст.

Визначено, що історіографія імперської доби зробила певний внесок у вивчення побуту та способу життя містян. Однак, ці питання розглядалися переважно фрагментарно, оскільки увага дослідників зазвичай була зосереджена на житті представників привілейованих міських верств. Водночас чимало проблем розвитку культури міст Наддніпрянщини у зазначений період навіть не були порушені.

Ключові слова: *Наддніпрянська Україна, культура міст, історична наука, історіографія, імперська доба.*

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

DOI 10.31909/26168774.2021-(55)-23

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію Лілії Іваневич

«Самодостатнє явище в традиційній культурі українців»

Лілія Іваневич. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX – початок XXI століття): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості. Хмельницький. 2021. 780 с.

В'ячеслав Кушнір

доктор історичних наук, професор

E-mail: v_kushnir@ukr.net

Одеський національний університет імені
І.І. Мечникова, Україна

Vyacheslav Kushnir

Doctor of Historical Science, Professor

E-mail: v_kushnir@ukr.net

Odesa I.I. Mechnikov National University,
Ukraine

Видання, присвячені дослідженням такого сегменту традиційної культури українців як традиційна вишивка і одяг, привертають увагу не тільки науковців. Вони користуються широкою популярністю, цікаві українцям, які з розумінням сприймають окремі компоненти народної культури, вбачають у них історичне минуле і пов'язане з ним сучасне, є ознакою української ідентичності. Одним з таких компонентів є український традиційний одяг і декорування. Тема не нова, вивчається поколіннями дослідників, тому писати кожен наступну монографію за наявності такого вагомого історіографічного доробку не просто. Тим не менш авторці наукового твору Лілії Анатоліївни Іваневич це вдалось і робота виявилася достатньо якісною.

Монографія «Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX – початок XXI століття): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості», складається з п'яти розділів, в яких розглядається історіографія, джерела, історія дослідження проблеми, історичні та соціально-економічні умови формування традиційного вбрання українців Поділля, його компоненти, регіонально-локальні риси. У додатках подано термінологічний словник (555 народних назв) елементів подільського строю, графічні карт-схеми компонентів традиційного комплексу вбрання подолян з використанням QR-кодів, малюнки типів крою та декорування одягу, таблиці оздоблювальних орнаментальних мотивів українців Поділля, художні реконструкції одягу другої половини XIX – початку XX ст., сучасні моделі одягу з використанням подільських традицій тощо.

Насамперед виконано великий обсяг роботи в частині узагальнення досягнень дослідників на регіональному та загальноукраїнському рівні. Суттєво доповнена

матеріалами власних польових розвідок джерельна база, простежена історія традицій і трансформацій подільського народного костюма від витоків до сучасності, його місце у вітчизняній культурно-національній спадщині.

Оцінено доробок народознавців на етапі накопичення джерел і становлення історіографії проблематики, акцентується увага на масштабах етнографічних розвідок до середини XIX ст., насамперед Центрального і Східного Поділля, на появі можливостей для проведення вже на той час спроб порівняльного аналізу, що є важливим з точки зору з'ясування стану традиції, визначення регіональних особливостей одягу на Поділлі. По суті маємо підґрунтя для відстеження тяглості традиції, її трансформації особливо у період з другої половини XIX – першої половини XX ст.

Артикулюється зростання уваги представників української еліти в останній чверті XIX ст. до ретельного вивчення української культури, музеевничої діяльності як реакції на тенденцію втрати народних традицій, звичаїв, обрядів, вивчення традиційної культури українців, зокрема одягу, орнаментики в контексті європейських традицій та східних культур. Ця проблема не втратила своєї актуальності і сьогодні.

Одним із головних пріоритетів монографічного дослідження є вивчення загальноукраїнських і регіональних ознак, розробка й удосконалення методології вивчення вбрання і його декору.

Авторка досконало володіє тематичною термінологією, демонструє обізнаність в питанні номенклатури регіональних комплексів вбрання, її спостереження, гіпотези, висновки обґрунтовані і переконливі. Обраний теоретико-методологічний інструментарій, комплексний підхід, критичний аналіз джерел та літератури забезпечили розкриття низки проблемних питань, особливо в контексті дослідження регіональних та локальних особливостей одягу є питання про Поділля як особливу історико-етнографічну територію. У цьому контексті розглядаються існуючі в історіографії різні точки зору, сформульовано власну версію, яка, втім, залишає місце для дискусій.

Монографія є узагальнюючою працею, в якій досліджуються складні й важливі проблеми, зокрема такі, як особливості становлення одягових комплексів подільських селян. Йдеться про найдавніші періоди етнічної історії українців і конкретно подолян. Залучення археологічних матеріалів з Поділля є доцільним і переконливим з точки зору обґрунтування тяглості традиції орнаментики шитва, ткацьких виробів і одягу принаймні з часів трипільської культури.

Крім археологічних матеріалів, для розкриття теми витоків одягових комплексів подолян залучено архівні, літописні, іконографічні матеріали, записки мандрівників, народознавців, художників тощо. Ці свідчення різнохарактерні, у багатьох випадках фрагментарні, але сукупно формують достатньо повне уявлення про одяг подолян, регіональні та локальні особливості, які розглядаються авторкою в контексті історичних процесів. Такий підхід суттєво посилює розуміння ролі міжкультурних комунікацій і їх вплив на формування регіональних комплексів.

Авторка оперує великою кількістю регіональних назв одягу, його компонентів, супроводжує текст багатим ілюстративним матеріалом у додатках, щоправда бракує посилань на численні світлини, малюнки. Наявність таких посилань суттєво покращила б сприйняття інформації.

У дослідженні відображено процес формування, розвитку і модифікації традиційного вбрання українців Поділля. Кожний із п'яти підрозділів достатньо чітко відображає характерні особливості одягових комплексів на кожному етапі в усіх регіонах Поділля, відображає логіку тяглості традиції: становлення, видозміни, трансформації, модернізації.

Важливим, з точки зору наукової новизни, методологічних аспектів дослідження є питання класифікації елементів традиційного вбрання. Розглядаються вже відомі класифікації, однак, враховуючи власний доробок вивчення проблеми, авторка розробила

розширену класифікацію з урахуванням субрегіональної та локальної специфіки. Запропонована класифікація компонентів подільського народного костюма створена з залученням великої кількості матеріалів різноманітних фондів і достатньо обґрунтована.

Наукова і практична значимість монографії в можливостях її використання при дослідженнях як загальноукраїнських рис і різновидів одягу, так і регіональних варіативних комплексів традиційного одягу українців Поділля. Матеріали монографії можуть використовуватися у музейних практиках, навчальному процесі вищих навчальних закладів для написання лекційних курсів з історії, етнології, краєзнавства, навчально-методичних розробок, посібників і підручників.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Башили Маргарита – кандидат історичних наук, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна

Бойко-Гагарін Андрій – доктор історичних наук, доцент, старший зберігач фондів відділу «Музей грошей», Національний Банк України, Україна

Бондаренко Олександр – доктор історичних наук, доцент, Центральнотехнічний національний технічний університет, Україна

Гончарова Наталія – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна

Гришина Катерина – асистент, Одеська державна академія будівництва та архітектури, Україна

Дроздов Віктор – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна

Залеток Наталія – кандидат історичних наук, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Україна

Зубко Ольга – кандидат історичних наук, Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, Україна

Ковтун Олександр – кандидат історичних наук, доцент, університет Григорія Сковороди в Переяславі, Україна

Кондратюк Валерій – директор, Благодійний фонд ім. І. Куріса, Україна

Кушнір В'ячеслав – доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Україна

Лисенко Андрій – кандидат історичних наук, доцент, університет Григорія Сковороди в Переяславі, Україна

Мех Наталія – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, Український етнологічний центр, Україна

Михайлов Олександр – кандидат історичних наук, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна

Моїсєєва Тетяна – кандидат історичних наук, доцент, Державний університет «Одеська політехніка»

Морозова Ольга – доктор історичних наук, доцент, Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Україна

Москалюк Вікторія – студентка, Тернопільський національний університет ім. І. Горбачевського, Україна

Москалюк Микола – доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, Україна

Ніколаєв Микола – доктор історичних наук, професор, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, Україна

Озернюк Ганна – кандидат юридичних наук, доцент, Державний університет «Одеська політехніка»

Петрова Наталія – кандидат історичних наук, доцент, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Україна

Татаринов Іван – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна

Татарко Ірина – кандидат історичних наук, доцент, Дунайський інститут Національного Університету «Одеська морська академія», Україна

Токар Наталія – кандидат історичних наук, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, Україна

Фісун Анастасія – магістр, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Україна

Церковна Віра – кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна

Циганенко Лілія – доктор історичних наук, професор, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна

Чінена Ольга – магістр, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Україна

Чореф Михайло – кандидат історичних наук, Нижгородський державний університет ім. М.І. Лобачевського, Росія

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Bashly Margaryta – PhD of Historical Science, Izmail State University of Humanities, Ukraine

Boiko-Haharin Andrii – doctor of Historical Science, Associate Professor, the senior treasurer «Museum of money», National Bank of Ukraine

Bondarenko Olexandr – doctor of History, Associate Professor, Ukrainian National Technical University, Ukraine

Chinena Olha – master, Odesa I.I. Mechnikov National University, Ukraine

Choref Mikhail – PhD of Historical Science, N. I. Lobachevsky State University of Nizhny Novgorod, Russia

Drozdov Victor – PhD of Historical Science, Assistant Professor, Izmail State University of Humanities, Ukraine

Fisun Anastasiia – master, Petro Mohyla Black Sea National University, Ukraine

Goncharova Nataliia – PhD of Historical Science, Associate Professor, Izmail State University of Humanities, Ukraine

Gryshyna Kateryna – assistant, Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture, Ukraine

Kondratyuk Valeriy – director, Charitable Foundation named after I. Kuris, Ukraine

Kovtun Oleksandr – PhD of Historical Science, Associate Professor, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Ukraine

Kushnir Vyacheslav – doctor of Historical Science, Professor, Odesa I.I. Mechnikov National University, Ukraine

Lysenko Andriy – PhD of Historical Science, Associate Professor, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Ukraine

Mekh Natalia – doctor of Philology, professor, leading researcher Institute of Art History, Folklore and Ethnology. M. Rylsky National Academy of Sciences of Ukraine, Ukrainian Ethnological Center, Ukraine

Mikhailov Olexander – PhD of Historical Science, Izmail State University of Humanities, Ukraine

Morozova Olha – doctor of Historical Sciences, Assistant Professor, Petro Mohyla Black Sea National University, Ukraine

Moskalyuk Mykola – doctor of Historical Sciences, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ukraine

Moskalyuk Viktoria – student I. Horbachevsky Ternopil National Medical University, Ukraine

Nikolayev Mykola – doctor of Historical Science, Professor, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Ukraine

Ozerniuk Ganna – PhD in Law, Associate professor, State University «Odessa Polytechnica», Ukraine

Petrova Nataliia – PhD of Historical Science, Associate professor, Odesa I.I. Mechnikov National University, Ukraine

Tatarko Iryna – PhD of Historical Science, Danube Institute of the National University «Odessa Maritime Academy», Ukraine

Tatarynov Ivan – PhD of Historical Science, Assistant Professor, Izmail State University of Humanities, Ukraine

Tetiana Moiseieva – PhD of Historical Science, Associate professor, State University «Odessa Polytechnica», Ukraine

Tokar Nataliia – PhD of Historical Science, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Ukraine

Tserkovna Vira – PhD of Historical Science, Assistant Professor, Izmail State University of Humanities, Ukraine

Tsyganenko Lilia – doctor of History, Professor, Izmail State University of Humanities, Ukraine

Zalietok Nataliia – PhD in History, Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Records Keeping, Ukraine

Zubko Olha – PhD of Historical Sciences, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Ukraine

Наукове видання

**Науковий вісник
Ізмаїльського державного
гуманітарного університету**

Серія: Історичні науки

Випуск 55

Збірник наукових праць

Українською та російською мовами

*Зважаючи на свободу наукової творчості,
редколегія приймає до друку статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє.
Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій.*

*Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.
У разі передруку посилання на «Науковий вісник Ізмаїльського державного
гуманітарного університету» обов'язкове.*

Англомовний супровід збірника: *Крюкова О.І.*

Верстка і дизайн: *Мартинчук О. Є.*

Матеріали збірника розміщено на офіційному сайті ІДГУ за адресою: <http://idgu.edu.ua>

Підписано до друку 02.12.2021. Формат 60x90/8.
Ум. друк. арк. 18,1. Обл.-вид. арк. 18,3. Тираж 100 прим. Зам. № 560

*Віддруковано в редакційно-видавничому відділі
Ізмаїльського державного гуманітарного університету*

Адреса: 68610, Одеська обл., м. Ізмаїл, вул. Рєпіна, 12, каб. 208

Тел.: (04841) 4-82-42

E-mail: nauka_idgu@ukr.net